

ТУРАКУЛОВ Э.

**Педагогик технологиялар ва махорат
(Магистрлар учун)**

Самарканд - 2006

МУҚАДДИМА

Ўзбекистон Республикаси демократик ҳуқуқий давлат ва фуқаролик жамияти қуриш йўлини танлаган ва амалга ошириб келмоқда. Республикамиздаги амалга оширилаётган қайта қуришдан асосий мақсад ва унинг ҳаракатлантиравчи кучи инсон, шахснинг ҳар томонлама ривожланиши ва фаровонлиги ҳисобланади.

Мамлакатимиз тараққиётининг муҳим шартлари кадрларни тайёрлаш тизимининг мукамал бўлиши, замонавий иқтисод, фан, маданият, техника ва технологиялар асосида ривожланиши ҳисобланади.

«Кадрлар тайёрлаш миллий дастури» узлуксиз таълим ва кадрларни тайёрлаш тизимларини тубдан ислоҳ қилишга қаратилган.

«Миллий дастурни» амалга оширишда мавжуд таълим ва кадрларни тайёрлаш тизимларини тубдан ўзгартириш замонавий илмий фикрлар ютуқлари ва ижтимоий тажрибаларга, таълим жараёнини ҳамма босқичларида, узлуксиз таълим тизими таълим муассасаларининг ҳамма шакли ва турларида илғор-методик таълимларга таянган ҳолда амалга оширилади.

Ҳозирги замонавий босқичда педагогик долзарб вазифаларга фан, техника, илғор технологиялар ютуқларидан фойдаланиш асосида шахсни тарбиялаш, ўқитиш ва ривожлантириш мақсадлари, мазмуни, методлари, воситалари ва ташкилий шакллари илмий таъминлаш киради. Кадрлар тайёрлаш соҳасидаги давлат сиёсати узлуксиз таълим тизимини орқали ҳар томонлама ривожланган шахс — фуқаронинг ташкил топишни кўзда тутди. У ушбу таълим тизимида ва кадрлар тайёрлашда таълим хизматларининг истемолчиси, буюртмачиси сифатида ва худди шундай ишлаб чиқарувчи сифатида иштирок этади.

Шахс таълим жараёнининг ишлаб чиқарувчиси сифатида таълим, моддий ишлаб чиқариш, фан, маданият ва хизматлар соҳаси фаолиятида билиш ва тажрибаларни беришда иштирок этади. Республикамизда шахсга ўзининг ижодий имкониятларини амалга ошириш учун профессионал таълим дастурини танлаш ҳуқуқини берган.

Узлуксиз таълим тизимида олий таълим алоҳида ўрин егаллайди. Олий ривожланиши доира шаклида, яъни йиғинлар, иштиёқлар шаклидаги жамиятнинг босқичли ривожланишидир.

3. Психогенетик ёндашув на биология ва на муҳит аҳамиятини инкор етмайди, балки психик жараёнларнинг ривожланишини биринчи ўринга қўяди. Бу ёндашувда психодинамик, когнитив ва персонологик назариялар амал қилади.

Психодинамик йўналиш (Е.Ериксон). Бунда шахс хулқи эмоция, иштиёқ ва бошқа психиканинг рационал бўлмаган компонентлари орқали тушунтирилади.

Когнитив назария вакиллари (Ж.Пиаже, Д.Келли ва бошқалар) шахс психикасининг интеллектуал - билиш доираси хусусиятларига суянадилар.

Персонологик йўналиш вакиллари еса шахс ривожланишига яхлит ҳолда қарайдилар (Е.Шпрингер, А.Маслау ва б.). Бу борада Б.Г.Ананев, К.А.Абулханова, А.Н.Леонтев, А.В.Петровский, В.В.Мясишев, К.К.Платонов, Д.Н.Узнадзе, Д.И.Фелдштейн ишлари еътиборлидир.

Б.Г.Ананев шахсга 4 томон бирлиги нуктаи назардан қарайди: 1) *инсонга биологик тур сифатида*; 2) *индивид сифатида онтогенез ва инсоннинг ҳаёт ёғи*; 3) *инсонга шахс сифатида*; 4) *инсонга инсониятнинг бир қисми сифатида*

К.А.Абулханова шахсни ҳаёт йўли субекти ва фаолият субекти сифатида тасаввур қилади. Унинг ривожланиши асосида *фаоллик* (ташаббус, маъсулият), *ташкилий вақтга нисбатан қобилият*, *ижтимоий тафаккур* каби сифатлар ётишини таъкидлайди.

А.Н.Леонтев ва А.В.Петровскийлар бу ёндашувга биноан ҳар қандай психик ҳодисаларни тушунтиришда, шахс *ички шароитларнинг бир бутун тизими* сифатида гавдаланади, деб ҳисоблайдилар. Бинобарин, унинг воситасида барча ташқи таъсирлар акс этади ва бу еса шахсда умумийлик ҳамда турғунликнинг ҳар хил компонентлари ўлчовларини фарқлаш имконини яратади.

В.В. Мясисчев шахс ядросини инсоннинг атроф - муҳитни онгида акс еттириш орқали шаклланадиган ташқи олам ва ўзига бўлган муносабатлар тизими деб тушунади.

К.К. Платонов фикрича эса, шахснинг динамик функционал тузилмаси *йўналганлик*, *тажриба*, *психикжараёнлар ва унинг биопсихологик хусусиятларидан* иборатдир.

Д.Н. Узнадзе шахсни мотивлари ва хулқи анланмас характердаги *бир бутун ва манавий тузилма*, тушунилмаслиги мумкин бўлган хислат деб қарайди. Д.Н.Узнадзе мақсадга мувофиқ фаоллиги жараёнида шахс психикасининг шаклланиши ва ривожланишини ёритиб берувчи умумпсихологик концепсияси сифатида кўрсатиш назариясига асос солган.

Д.И.Фелдштейн фикрига кўра, онтогенезда шахс ижтимоий етукликнинг турт босқичларини босиб ўтиш жараёнида ривожланади. Унинг шаклланишида ижтимоий аҳамият касб етган фаолият бош омил бўлиб ҳисобланади.

Демак, шахс фаол ва онгли мавжудот сифатида белгиланади. У фақат ижтимоий муносабатлар обекти емас, балки субекти ҳамдир. Шахс ишлаб чиқариш ва моддий манфаатларни қабул қилиш жараёнида шаклланади.

Олий таълим тизимига қуйидагилар киради:

. мулкчилик шакллари ва бўйсинишидан қатий назар давлат таълим стандартланга мувофиқ касбий таълим дастурини амалга оширувчи олий таълим муассасалари;

- олий таълимнинг ривожланишига хизмат қиладиган тадқиқот ишларини олиб борувчи илмий педагогик муассасалар;*

- олий таълимнинг бошқарув органлари ва унинг тасарруфидаги корхона муассаса ва ташкилотлар.*

Олий таълим соҳасидаги давлат сиёсати қуйидаги тамойилларга асосланган-

- таълим ва тарбиянинг инсонийлик, халқчиллик характери;*
- университет таълимнинг устуворлиги;*
- ўрта махсус, касб-ҳунар, олий ва олий таълимдан кейинги таълимнинг узлуксизлиги ҳамда узийлиги;*

- та ʔлимнинг дунёвий характери;
- давлат таʔлим стандартлари негизида таʔлимнинг ҳаммабплиги;
- ўқув дастурларининг ягоналиги ва уларни танлашга дифференциал ёндашиш;
- қобилият ва истеъдод эгаларини рағбатлантириш;
- олий таʔлим тизимида давлат ва жамият бошқаруви бирлиги;
- олий та ʔлим ҳамда фан ва ишлаб чиқариш интеграцияси.

Олий таʔлим икки босқичга эга - бакалавриат ва магистратура.

Бакалавриат - мутахассисликлар йўналиши бўйича фундаментал ва амалий билим берадиган, таʔлим муддати камида 4 йил давом этадиган таянч олий таʔлим.

Магистратура - аниқ ихтисослик бўйича фундаментал ва амалий билим берадиган, бакалавриат негизида камида икки йил давом этадиган олий таʔлим.

Ўзбекистон Республикасида олий ўқув юртлирининг қуйидаги турлари белгиланади:

- **университет.** У билим соҳалари ва йўналишларининг кенг тармоқлари бўйича олий ва олий ўқув юртидан кейинги таʔлим дастурини амалга оширади;
- **академия.** У билим ва йўналишларнинг муайян соҳаси бўйича олий ва олий ўқув юртидан кейинги таʔлим дастурини амалга оширади;
- **институт.** У бир билим соҳаси миқёсида муайян йўналиш олий, шунингдек, олий ўқув юртидан кейинги таʔлим дастурини амалга оширади.

Хотима.

Ўзбекистон Республикасидаги олий мактабнинг ҳозирги даврдаги тараққиётга давлат ислохотлари билан амалга оширилади. Олий мактаб ислохотлари еса "Кадрлар тайёрлаш миллий дастури" билан белгиланади. Бу дастурга мувофиқ равишда республикадаги олий таʔлимнинг янги мақсади, вазифалари ва тамойиллари аниқланган,

Олий таʔлим тизими тузилмаси ҳам ўзгаришга юз тутди, унда икки босқич жорий этилди: бакалавриат ва магистратура.

1.2. Олий мактаб таʔлим мазмуни

1.2.1. Таʔлим мазмунини шакллантиришнинг моҳияти ва назарияси

Олий мактаб таʔлим жараёни ўзининг мазмуни билан бўлажак мутахассис шахсини шакллантиришга қаратилган вазифани амалга оширади. Унга илмий ёндашувлар эса таʔлим мазмунини билимлар, малака ва кўникмалар, қарашлар ҳамда эътиқодлар, шунингдек, билиш назарияси кучи, амалий тайёргарликлар ривожланишининг муайян даражаси тизимининг йиғиндиси сифатида изоҳлайди.

Таʔлим мазмунининг моҳияти унга бўлган турли ёндашувлар билан белгиланади.

Билимга йўналтирилган ёндашувда билим инсониятнинг бутун тарихий

тажрибаларида тўпланган бой маънавий мулк сифатида диққат марказда бўлади. Бироқ бу ёндашувнинг маълум салбий жиҳатлари ҳам бор. Билим бунда мутлақ даражага ега бўлади. Шу сабабли шахс жиловланади ва иккинчи даражага ўтиб қолади. Бу еса академизмга берилишнинг илмий асосини қоидалаштиришга олиб келади.

Ҳозирги даврда **таълимни инсонпарварлаштириш ва таълим мазмуни-нинг моҳиятини шахсга йўналтирилган ёндашувини** майдонга олиб чиқди. Бу ёндашув марказида шахс туради. Бундай ёндашув таълим мазмунини еркин танлаш имкониятини беради. Шахсга йўналтирилган ёндашувни амалга ошириш жараёнида шахснинг таълимий, маънавий, маданий ва ҳаётий талаблари қондирилади. Энг муҳими, шахсга нисбатан инсонпарварлик муносабати намоён бўлади, маданий-таълимий шароитда ўқиш индивидуаллиги ва мустақил ҳаракат қила олиш имконияти шаклланади.

Шахсга йўналтирилган ёндашув инсоннинг табиий, ижтимоий ва маданий хусусиятлари бирлиги ривожланишига қаратилган бўлади. Бундай ёндашув намоёндалари И.Я. Ламер, М.Н. Скаткин, В.С. Леднев, Б.М. Бим-Бада, А.В. Петровскийлардир.

Таълим мазмуни **тарихий характер** ҳам касб этади.

Жамият ривожланишининг ҳар бир босқичида таълим мазмуни муайян мақсад ва вазифаларга эга бўлади. Таълим мазмуни давр талаби, назарий билим ва ишлаб чиқариш тараққиёти

даражасига мос равишда ўзгариб туради.

Таълим мазмуни ижтимоий ҳодиса сифатида майдонга келади ва у ўзининг бошланғич даврида амалий аҳамият касб этган, яъни инсонларнинг ҳаётий эҳтиёжлари учун зарур ҳисобланган билимга нисбатан талабини қондирган.

Ижтимоий тараққиёт таълимнинг **маданиятшунослик ранкциясини** юзага келтирди.

Таълимнинг ривожланишига бошқа ижтимоий омиллар ҳам таъсир кўрсатди, натижада ҳукмрон синфлар умуммаданий ва такомиллашиб боровчи билимга ўз монополиясини ўрната бошладилар, аҳолининг асосий қатламлари эса кундалик турмушда зарур бўладиган амалий билимларнигина эгалладилар.

XVIII-XIX асрлар уйғониш даврида **инсонпарварлик** ғояси қарор топди. В. де Фелтре "Мактаб қувончи" асарида эркин жисмоний ва ақлий ривожланиш ҳақида ёзган еди. ЖЖ. Руссо бола ривожланишида унинг табиатидаги спонтан ҳолатларини кузатиш лозимлигини уқтиради И.И. Песталосси инсонни фаол ҳаётга тортиш орқали шакллантирадиган барча аҳамиятга молик кучларни тўла ривожлантириш ғоясини олға суради. Ушбу ғоя таъсирида Франция, Швейцарияда янги мактаблар, АҚШ, Германия, Австрияда сара (элита) мактаблар пайдо бўлади. Уларда шахснинг таълим ва тарбияси табиий эркин ривожланиш, бола ва катталар орасидаги табиий муносабатлар билан боғланади.

Таълим мазмунининг асосий назариялари XVIII аср охири ва XIX аср бошларида пайдо бўлди. Педагогика фани таълим мазмунининг **материал ва формал назариясини** белгилаб берди. Таълим мазмунининг материал назарияси айрим манбаларда **дидактик материализм** ёки **қомусийлик** (энциклопедия деб юритилди).

Бу назариянинг асосий мақсади фаннинг турли соҳаларидан мумкин қадар кўп миқдорда билим беришидир. Бундай қарашни Я.А. Коменский ҳам ёқлаган у ўзининг дарслигида ўқувчиларга зарур бўлган барча билимлами жойлаштириш учун кўп йиллик ҳаётини бағишлади. Я.А. Коменскийнинг замондоши инглиз шоири ва тарихчиси Джон Милтон (1608-1674) ҳам таълим мазмунини шундай тушунган.

Формал назария ёки **дидактик формализм** таълим мазмунини қобилиятлар ва билишга бўлган қизиқишни ўстириш воситаси сифатида тушунтиради. Дидактик формализмнинг назарий асосини бир фаолият соҳасида олинган билим ва кўникмаларни иккинчисига кўчириш ҳолати ташкил этади.

Қадимги юнон олими Гераклит дидактик формализм тарафдори бўлган. Унингча, "Кўп билим ақл ўргата олмайди". Сисерон ҳам шундай фикрдадир.

Янги даврга келиб, И.И. Песталосси ҳамда И. Кант фалсафаси неогуманизм ғоясига асосланган ҳолда, дидактик формализм назариясини олға суради. Уларнинг фикрича, ўқитишнинг бош мақсади *"ўқувчининг тўғри фикрлаш ёки формал таълими* ни кучайтиришдан иборат. Бунга яқин фикрларни А Дистерверг ўзининг "Немис ўқитувчиларига қўлланма"сида (1850) ҳам баён қилган эди.

Таълим мазмуни формал назарияси ўқитувчиларининг хизматлари шунда эдики, улар таълим олувчиларнинг қобилияти, билишга қизиқишлари, уларнинг диққати, хотираси, тасавури, тафаккурини ўстириш зарурлигига диққатни қаратдилар. Бу назариянинг ожизлиги эса уларнинг таълим дастурларида кўпроқ кўргазмали предметлари (тил, математика)нинг акс этганлигида эди.

Ҳар иккала назария К.Д. Ушинский томонидан қаттиқ танқид қилинди. У шундай ёзган эди: "Ақлнинг формал ривожланиши бу муҳим бўлмаган белги, чунки ақл ҳақиқий реал билимларда ривожланади" (К.Д. Ушинский, Асарлар тўплами. 8-жилд, 661-б.)

К.Д. Ушинский фикрига, мактаб инсонни билимлар билан бойитиши ва айни замонда бу бойликдан фойдаланишни ўргатиши лозим. У дидактик формализм ва дидактик материализм бирлиги ғоясини ёқлаб чиқди.

XIX ва XX аср оралиғида АҚШда **дидактик утилитариан конепсияси** пайдо бўлди. Бу ғоя америкалик педагог Дж. Дюига тегишлидир. Европада бу йўналиш бўйича таниқли немис педагоги Р. Кершенштейн фикр баён қилган.

Дж. Дюининг айтишича, алоҳида олинган ўқув фанлари мазмуни орасидаги алоқаларнинг манбаи таълим олувчиларнинг индивидуал ва ижтимоий фаолияти ҳисобланади. Бу фаолият турлари оптимал дастурни ўқув фанларининг кетма-кетлиги ва узвийлиги асосида эмас, балки ўқувчининг эркинлигида, унинг тажрибалари билан боғланган хулқининг янги муносабатлари ва типларини шакллантириш асосида таъминлайди.

Дидактик утилитаризм америка мактабларининг ҳам таълим мазмунига, ҳам ўқув ишлари методларига кучли таъсир этди. Бунинг натижаси ўлароқ таълим олувчиларга максимал даражада эркинлик берилди. Жумладан, мажбурий ва факултатив фанлар сифатида ажратилган ўқув фанларини танлаб ўқитишга ижозат берилди. Ўқув-тарбия жараёни ўқувчиларнинг индивидуал талаблари

(танловлари)га мослаштирилди.

Полшалик олим В. Окун **функционал материализм** деб номланувчи таълим мазмуни назариясини ишлаб чиқди. Бу назария асосида эса билимнинг фаолият билан интеграл алоқаси қоидаси ётар эди. Бу назарияда жамиятнинг таълимга қўйиладиган талаблари ва ўқувчиларнинг индивидуал танловлари бирлиги сезилиб туради.

50-йиллар ўрталарида дастурлаштирилган таълимнинг юзага келиши муносабати билан таълим мазмунининг **операционал структуризация назарияси** ишлаб чиқилди. Бу назария қай тарзда ўқитиш керак деган саволга жавоб беришга қаратилган. Бу назария тарафдорлари ўқув фанлари мазмуни ва улар орасидаги боғланишни синчиклаб таҳлил қилиш зарурлигини уқтирадилар. Бу таҳлил программалаштирилаётган матнни олдиндан аниқ ва конкрет белгилаш имконини беради.

1.2.2. Таълим мазмунини танлаш тамойиллари ва меъёрлари

Педагогика назариясида таълим мазмунини шакллантиришнинг асосий тамойиллари В.В. Краевский томонидан ишлаб чиқилган. Улар қуйидагилардир:

1. *Таълим мазмунининг жамият, фан, маданият ва шахс мувофиқлиги тамойили.* Бу тамойил таълим мазмунига зарур бўлган билим, малака ва кўникмаларни, шунингдек, жамият, маданият ва шахс имкониятлари ривожланишининг замонавий даражасини акс еттирувчи билимларни киритишни кўздатулади.

2. *Ўқитишнинг муайян процессуал жиҳатларининг ягоналиги тамойили.*

Бу тамойил ўқув жараёнининг конкрет хусусиятлари, унинг тамойиллари, уларни амалга ошириш технологиялари ва ўзлаштириш даражаси бирлигини акс эттиради.

3. *Турли сатҳлардаги таълим мазмуни тузилмасининг ягоналиги тамойили.* Буни шакллантириш назарий тасаввур, ўқув фанлари, ўқув материаллари, таълим олувчининг шахси каби қисмларнинг мувофиқлаштирилишини тақозо қилади.

4. *Таълим мазмунини инсонпарварлаштириш тамойили.* Бу тамойил шахснинг умуминсоний маданияти, унинг маънавий эҳтиёжи ва қобилиятларининг фаол ижодий ва амалий ўзлаштирилишига шарт-шароит яратишни тақозо қилади.

5. *Таълим мазмунининг асосланганлиги тамойили.* Бу гуманитар ва табиий-илмий билимларни интеграциялаш, узвийлик ва фанлараро алоқаларни ўқитишни талаб қилади.

6. *Таълим мазмуни асосий компонентларининг шахс ички (таянч) маданияти тузилмасига мувофиқлиги тамойили.*

Замонавий педагогика фани таълим мазмунининг қуйидаги компонентларини белгилайди:

- шахснинг когнитив тажрибаси;
- амалий фаолият тажрибаси;
- ижод тажрибаси;
- шахс муносабатлари тажрибаси.

Шахснинг когнитив тажрибаси.

Бу компонент табиат, жамият, тафаккур, техника, фаолият усуллари тўғрисидаги билимлар тизимини ўз ичига олади. Бу асосий компонент ҳисобланади. Чунки шахс шаклланишининг асосини *билим* ташкил этади. Билимлар борлиқни, табиат, жамият, тафаккурнинг ривожланиши қонунларини билиш натижаси сифатида белгиланади. Билимларнинг асосий функциялари дунёнинг умумий манзарасини яратиш, билим ва амалий фаолиятни таъминлаш, ягона илмий дунёқарашни яратишдан иборатдир.

Таълим мазмунининг **амалий компоненти** малака ва кўникмаларни шакллантиришни ўз ичига олади. Ташқи ёки амалий, ички ёки интеллектуал малака ва кўникмалар мавжуд.

Малака ва кўникмалар барча ўқув фанлари учун умумий бўлиши мумкин. У ҳар бир ўқув фани учун ўзига хос ва характерли бўлади. Малака ва кўникмалар муайян фаолият турининг асосини ташкил этади. Фаолиятнинг эса билиш, меҳнат, бадиий, ижтимоий, кадриятларга йўналтирилган ва коммуникатив турларини қайд қилиш мумкин.

Ижодий фаолият тажрибаси. У янги муаммоларни ҳал қилиш ва воқеликни ижодий қайта яратишга тайёр бўлишда намоён бўлади.

Шахс муносабатлари тажрибаси. Бу асослаш (мотивация) — баҳолаш, ҳиссийлик, иродалик муносабатлар тизимидан иборатдир. Бу тажриба дунёга, воқеликка, одамларга баҳо бериш муносабатида намоён бўлади.

Хотима. *Мутахассис шахси ривожланишининг асосий воситаларидан бирини ва уларнинг чуқур фундаментал билим ҳамда амалий тайёргарлиги олий мактабдаги таълим мазмуни билан белгиланади.*

Таълим мазмунининг ривожланиши шуни кўрсатадики, у таълим олувчининг ижтимоий ва индивидуал талабларини ҳисобга олади ҳамда тобора такомиллаштириб бориш, тарбиялаш ҳамда билиш аҳамиятини касб этади.

Педагогика назарияси таълимнинг бир неча шаклланиш тамойилларини асослаб берди. Улар: таълим мазмунининг жамият, фан, маданият, шахс ривожланиши талабларига мувофиқлиги тамойили, таълимнинг ягона мазмун ва процессуал жиҳатлари мазмуни, турли сатҳларда таълим мазмуни тузилмасининг ягоналиги, таълим мазмунини инсонпарварлаштириш, таълим мазмунининг асосланганлиги, таълим мазмуни асосий компонентларининг шахс ички (таянч) маданияти тузилмасига мувофиқлиги.

Таълим мазмунининг асосий компоненти қуйидагилар: шахснинг когнитив тажрибаси, амалий фаолият тажрибаси, ижод тажрибаси, шахс муносабатлари тажрибаси.

1.3. Олий мактабда ўқитишни ташкил этишнинг шакл ва методларига қўйиладиган талаблар

1.3.1. Асосий қоидалар

Ҳар бир фан объектив воқеликни ўрганиш қонунларини белгилаб беради. Дидактик қонунлар ўқитиш ва таълим бирлиги ҳамда уларнинг ўзаро

алоқадорлигида ўрганилади.

Ҳозирги олий мактаб дидактикасида қандай ўқитиш жараёни қонуниятлари мавжуд?

Олий мактабдаги ўқув жараёнига систем-структур ёндашув нуқтаи назаридан қаралганда унинг ўзаро боғланган икки тизими амал қилади.

Биринчидан, ўқув жараёни ўзининг ўқитиш мақсади, ўқитиш ва ўқув фаолияти, таълим мазмуни, ўқитиш воситаларидан иборат **мураккаб тизим** сифатида намоён бўлади. Улар ўзаро бир-бири билан боғланиб кетган.

Иккинчидан, ўқув жараёни нисбатан йирик тизим бўлган педагогик жараённинг тагтизимидир. Бу тагтизим ўқитиш, таълим бериш ва тарбия жараёни бирлиги сифатида намоён бўлади. Шу билан бирга бу тизим салмоқли тизим сифатида олий ўқув юрти ўқув жараёни ривожланиши қонуниятларига бевосита таъсир кўрсатадиган ижтимоий жараёнлар ва талаблар тизими ҳам мавжуд.

Шундай қилиб, ўқув жараёнининг муҳим ташқи ва ички боғлиқлигини фарқлаш лозим. Шу асосда таълим қонунлари таснифланади. Дидактиканинг ўз қонуниятлари сифатида ўқув жараёни компонентлари орасидаги зарурий, такрорланувчи ва муҳим боғланишларни кўрсатиш мумкин.

Социал-педагогик қонуниятларга қуйидагиларни киритиш мумкин:

- *олий ўқув юртидаги таълим жараёни жамият ишлаб чиқариш тараққиётини акс эттиради;*

- *олий ўқув юртидаги таълим жараёни тарбия жараёни ва талабалар ривожланиши билан қонуний боғланган;*

- *олий ўқув юртидаги ўқув жараёни ташқи шароитга ҳам қонуний боғлиқ;*

- *олий ўқув юртидаги ўқитиш ва ўргатиш жараёнлари яхлит ўқитиш жараёни билан, муайян таълим мазмуни билан, икки томонлама қонуний алоқани ташкил этади;*

- *талабани у ёки бу фаолиятга ўргатиш уни шу фаолиятга, мақсадга мувофиқ жалб қилиш орқали амалга оширилади;*

- *ўқитиш мақсади ва олий ўқув юрти таълим мазмуни, ўқитиш методлари ва шакллари ўртасида қонуний боғлиқлик мавжуд;*

- *ўқув жараёни талаба мақсадларининг ўқитувчи мақсадларига мувофиқ келгани тақдиридагина давом этади. Бунда ўқитувчи фаолияти ўзлаштирилиши лозим бўлган мазмунга мос бўлиши шарт;*

- *таълим мазмунининг ўзлаштирилиши сурати ва мустаҳкамлиги ўқитувчи томонидан амалга оширилиши лозим бўлган ўқув фаолиятига талабаларнинг билишга бўлган қизиқишини таъминлаш билан пропорционалдир;*

- *ўқитиш ва ривожлантиришининг муваффақиятлилиги ва тезлиги талабани у ўзлаштирилиши мумкин бўлган ўқув-билиш жараёнига жалб қилинишига боғлиқ;*

- *англаб олинган ўқув материали мазмунининг мустаҳкамлиги ушбу мазмунни доимо тўлиқ ва қисман такрорлашдан ҳамда, уни аввал ўзлаштирилган билимлар тизимига киритишдан кўра муҳимдир.*

Ўқув жараёни қонуниятларини асослаш йўли билан қўлга киритилган назарий билимлар ўқув жараёнини келгусидаги такомиллашишига хизмат қилиши лозим. Бунинг учун эса ўқитишнинг илмий тавсифидан уни лойиҳалашга, яъни наза-

риядан амалиётга ўтказиш лозим бўлади.

Ўқув жараёнида билиш қонуниятларидан қандай фойдаланиш мумкин?
Бунинг учун дидактик тамойилларга амал қилиш зарур.

Дидактик тамойиллар. Бу идрок қилинган дидактик қонуниятламинг методологик инъикоси; бу — амалиётнинг доимий меъёри сифатида фойдаланишга монелик қилмайдиган шаклдаги ўқитишнинг мақсади, моҳияти, мазмуни, тuzилмаси тўғрисидаги билим.

Демак, олий мактабдаги ўқитиш назариясининг дидактик қонуниятлари тизимига ўқув жараёнини ташкил этиш ва режалаштириш учун зарур бўлган асосий қоидалар сифатида қатнашадиган дидактик тамойиллар тизими мувофиқ келади.

Дидактик тамойиллар В.И. Загвязинский, Л.И. Грисенко, М.А. Данилов, И.И. Кобиляский, М.Г. Гаруновлар томонидан ишлаб чиқилган.

Ўқитишнинг тамойилларини асослашда олий мактаб дидактикаси қуйидагиларни назарда тутади:

- жамият талабларига мувофиқ келувчи ўқитишнинг мақсади;
- ўқитишнинг обектив қонуниятлари;
- ўқув жараёни боришининг конкрет шароити.

Олий мактаб дидактикаси ўқитиш тамойилларини асослашга турлича ёндашувлар мавжуд.

Улар қуйидагилар:

- ўқув ишларини илмий ишларга яқинлаштириш;
- мустақил ўқиш - билиш фаолиятида талабаларнинг юқори фаоллигини таъминлаш.

Юқорида баён қилинганлардан қуйидаги хулосаларни чиқариш мумкин:

- асосий дидактик тамойиллар мактаб ва олий мактаб учун умумий бўлса-да, уларга мактабда ва олий мактабда амал қилиш фарқлидир;

- олий мактаб шароитида амал қиладиган махсус тамойиллар ҳам мавжуд.

Шундай қилиб, олий мактаб дидактик тамойиллари тизимини яратишда унга хос бўлган ўқитишнинг умумий қонуниятлари билан бирга умуман ўқитиш назариясининг қоидаларини ҳам ҳисобга олиш зарур.

Олий мактаб амалиётида қандай дидактик тамойиллар амалга оширилади? Олий мактабдаги дидактик тамойиллар тизимига қуйидагилар киради: илмийлик, қулайлик, изчиллик, узвийлик, назариянинг амалиёт билан боғлиқлиги, онглик, фаоллик ва мустақиллик, кўргазмалилик, мустаҳкамлик, гуруҳ қилиб ўқитиш ҳамда унда индивидуал ёндашишни қўшиб олиб бориш, ўқитишнинг тарбияловчи ва такомиллаштирувчи характери, ўқитишнинг касбий йўналтирилганлиги.

1.3.2 Олий мактабда ўқитиш шакллари

Олий мактабдаги ўқитиш жараёни ўқитишнинг шакл ва методларини ташкил қилишнинг кўпқиррали ягона тизими рамкасида амалга оширилади.

Олий мактабдаги ўқитишнинг шакл ва методлари йиғиндиси ўқув жараёнининг обектив қонуниятлари билан белгиланадиган ягона дидактик комплексни

ташқил этади.

Олий мактабдаги ўқитишнинг шакл ва методлари таснифи ўзаро боғланган ва ўзаро шартланган икки фаолиятга таянади:

- *ўқув жараёнини бошқариш ва ташқил этиш бўйича*
- *ўқитувчиларнинг фаолияти;*
- *талабаларнинг ўқиш ва билиш фаолияти.*

Олий мактабдаги ўқув жараёни шакллариغا лекция, семинар ва амалий машғулотлар, лаборатория машғулотлари, ўқув анжуманлари, маслаҳатлар, экскурсия, экспедиция, ўқув ишлаб чиқариш педагогик амалиёти, курс ва диплом ишлари, талабаларнинг мустақил таҳсили.

Лекция - у ёки бу илмий масалани тўғри, мантиқий изчилликда ва аниқ изоҳлаб бериш.

С.И. Архангелскийнинг таъкидлашича, лекция ўқитувчи шахсининг барча бойлиги: онги, ҳиссиёти, иродаси, туйғуси, эътиқоди орқали талабалар ички дунёси билан мулоқотда бўлишининг энг самарали, жонли шаклидир. Бунда унинг йўналтирув, ахборот бериш, методологик ва тарбиялов функцияларини рўёбга чиқаришга ёрдам беради.

Лекциянинг **йўналтирув функциясида** талабаларнинг диққати ўқув материалининг асосий қоидалари, уни ўрганишдаги ҳамда бўлғуси касбий фаолиятидаги роли, аҳамияти ва уни ўзлаштириш методларига жалб қилинади. Лекциянинг **ахборот бериш функцияси** ўқитувчи томонидан асосий илмий фактлар, қоидалар, хулосаларнинг моҳиятини очиш чоғида амалга оширилади. Ўқитишнинг **методологик функциясини** қўллаш тадқиқот методларини қиёслаш, чоғиштиришга ҳамда илмий изланишнинг тамойиллари ва ёндашувларини аниқлашга ёрдам беради. Ўқитишнинг **тарбиялов функцияси** лекция жараёнида ўқув материалига ҳиссий баҳо бериш муносабатларини уйғотиш, қизиқишларини ўстириш, мантиқий фикрлаш ва исботлашни ойдинлаштириш йўли билан амалга оширилади.

Таҳлиллар шуни кўрсатадики, лекцияда ҳал қилинадиган **асосий вазифалар** қуйидагилардан иборат:

- *илмий билимларнинг муайян миқдори баён қилинади;*
- *талабаларга фан ва тадқиқотларнинг методологияси таништирилади;*
- *ўқув фаолияти ва ўқув машғулотларининг барча турлари орасидаги методик алоқалар кўрсатилади.*

Лекциянинг дидактик мақсади, ўқитиш жараёнидаги ўрни ва ахборотларни баён қилиш методларига кўра ўзига хос хусусиятларга эга бўлади.

Дидактик мақсадига (йўналганлигига) кўра кириш ва тематик ҳамда умумий - якуний лекциялар фарқланади.

Кириш (муқаддима) лекцияда курс (бўлим, мавзу) нинг илм-фан тизимидаги ўрни, ушбу материални амалиётда қўллаш имкониятлари, курс (бўлим, мавзу) мазмунини ўрганиш методлари очиб берилади. Бундай лекциянинг муҳим хусусияти шундаки, унда ўқитувчи асосий масаланинг у ёки бу томонларигагина тўхталади ва бу масалалар кейинчалик албатта деталма-детал ёритиб берилади.

Тематик лекциялар айниқса, кенг тарқалган. Бундай лекция у ёки бу мавзуга бағишланган бўлиб, унда фактлар, уларнинг таҳлиллари, хулосалар мазмуни баён қилинади ва конкрет илмий қоидалар исботланади.

Умумий-яқуний лекция аввал ўрганилган материалларни қайтадан умумлаштиришга қаратилган бўлади. Унинг мазмуни аввал баён қилинган мазмунга ўхшамайди, балки талабалар томонидан ўзлаштирилган ахборотларни юксак абстракциялаш босқичида тизимга туширилади. Бундай лекциялар талабалар билимининг чуқурлашишида ва ўқув фани методологиясини яхши тасаввур қилишда алоҳида аҳамиятга молик бўлади.

Ахборотларнинг баён қилинишига кўра лекциялар догматик, ахборот ва намоёни қилиш ва муаммоли лекциялардан иборат бўлади. Лекин шунинг таъкидлаш жоизки, ҳар бир лекциянинг ўзига хос хусусиятларини қайд қилгани ҳолда, улардаги умумий жиҳатларни ҳам фамлаш лозимдир. Чунки лекция ўқиш ва уни лойиҳалаш жараёнида **уларни амалга оширмасдан бўлмайди. Улар қуйидагилар.**

- *илмийлик;*
- *қулайлик;*
- *касбий йўналтирилганлик;*
- *оқибатли алоқани амалга ошириш.*

Олий мактаб ўқитиш тизимига лекция билан биргаликда **амалий** (машқ, семинар ва лаборатория) машғулот турлари ҳам қирадики, улар таълимий, тарбиявий ҳамда назарияни амалиёт билан боғлаш функцияларини бажаради.

"Амалий машғулот" термини педагогикага оид адабиётларда ҳам кенг, ҳам тор маънода изоҳланади. "Амалий машғулот" термини кенг маънода машқ, семинар (уларнинг барча турлари) ва лаборатория машғулотларини умумлаштиради. Амалий машғулотларнинг лекциядан фарқланадиган асосий меъёрларидан бири ўқув жараёни қатнашчиларининг биргаликдаги ҳаракатларида ўзига хос характер билан намоён бўлишидир. Улар вазифаларига кўра ҳам фарқланади. Агар лекцияда илмий билимлар асоси баён қилинадиган бўлса, амалий машғулотларда эса билимлар чуқурлаштирилади, кенгайтирилади ва деталлаштирилади. Энг муҳими, амалий машғулотлар талабалар билимини синаш учун ҳам хизмат қилади.

Амалий машғулот шаклларида бири **семинардир**. Семинар машғулотлари қуйидаги вазифалами ечишга қаратилган бўлади:

- *лекцияда баён қилинган назарий қоидаларни мустаҳкамлаш;*
- *фан бўйича билимлами кенгайтириш ва чуқурлаштириш;*
- *талабаларнинг илмий-тадқиқот ва билиш қобилиятларини ўстириш;*
- *назарий ўқитиш жараёнида егалланган билимларнинг амалиётда тан олиниши.*

Педагогика назарияси ва амалиётида семинар машғулотларининг уч тури фарқланади: *семинаролди машғулот* ҳамда *семинар ва махсус семинар*.

Семинаролди машғулотлари, асосан, талабаларни мустақил ишнинг ўзига хос хусусиятлари билан таништириш мақсадида ўтказилади. Унда адабиётлар,

маълумотнома-адабиётлар ва бошқа манбалар билан ишлаш усуллари • ўргатилади, талабаларни бошланғич шаклда илмий-тадқиқот ишларига ўтишга ҳозирлайди. Семинаролди машғулотлари семинар машғулотларининг тайёр-гарлик шакли ҳисобланади ва одатда биринчи курсларда ўтказилади.

Семинаролди машғулотларида ўқитувчи етакчилик қилади. Чунки талабалар муайян ихтисослик бўйича ўқув ишларига кам эътибор берадилар, шунинг учун ҳам етарли даражада ташаббус кўрсата олмайдилар.

Семинар машғулотларида, семинаролди машғулотларига нисбатан ўта муҳим вазифалар ҳал қилинади. Масалан, айрим семинарлар тематик боғланган муайян мунтазам курсни чуқур ўрганишни мақсад қилиб қўяди. Бошқалари эса бирор мавзунинг ёки курснинг алоҳида ва ниҳоятда муҳим ва умумий бўлган мавзуларини методологик жиҳатдан ишлаб чиқишга бағишланган бўлади.

Махсус семинарлар лекция мавзуларига алоқадор бўлмайди ва бирор фаннинг дастур мазмунига кирмайди. У одатда фаннинг хусусий масалаларини чуқур ўрганиш мақсадини кўзлайди.

Семинар машғулотлари давомида ўқитувчи ва талаба ўртасида яқин алоқа, яъни улар ўртасида икки томонлама алоқа ўматилади. Бу эса тарбиявий аҳамиятга молик бўлиб унда ўқитувчи талабалар билан узоқ вақт яқин алоқада бўлади, лекция гуруҳларига нисбатан талабалар кичик бўлган гуниҳларида жонли суҳбат олиб боради, ўзаро фикр алмашади, турлича қарашларини баён этиш имкониятига эга бўлади.

Семинар жараёнида ўқитувчининг ўрни жуда юксак, яъни ўқитувчи талабанинги ўрнига жавобни айтиб бермайди, балки муҳокамаларни ташкил этади, унга дерижёрлик қилади.

Семинарда ўқитувчининг кириш сўзи конкрет шароитга қараб талабани муаммога жалб қилади, ҳал қилиниши лозим бўлган масалалар доирасидаги саволлар бўйича аниқликлар киритади. Баъзан эса олдинги машғулотлардаги фикрлар эсга туширилади. Ўқитувчининг семинардаги кириш сўзи аниқ, кенг қамровли ва қисқа бўлиши лозим.

Талабаларнинг маърузалари бўйича изоҳлар қуйидагича бўлиши керак:

- *мустақил фикрлашга йўналтириб туриш;*
- *тавсия этилаётган масаланинг моҳияти ва шаклини аниқлаш;*
- *талабалар баҳсидаги нуқтаи назарларни дарров фарқлаб олиш;*
- *масаланинг ностандарт ҳал қилинишини рағбатлантириш.*

Бундай изоҳларда ўқитувчи муҳокама жараёнида бефарқ турмаётганлигини ва ҳар бир семинар иштирокчисининг билдирган нуқтаи назарига эътибор бераётганлигини намоён қилиб туриши лозим.

Ўқитувчи ҳар бир семинар машғулотига яқун ясайди. Унда қуйидагилар эътиборга олинади:

- *замонавий фан эришган муаммо муҳокамасининг ҳолати ва умумий даражасига тавсиф бериш;*
- *айрим талабаларнинг чиқишларини таҳлил қилиш ва баҳолаш;*
- *маггулотга умумий баҳо бериш (талабанинг фаоллиги, унинг тайёргарлик ва*

ўсиш даражаси, маданияти ҳамда фикрлашдаги хусусиятлари).

Таъкидлаш жоизки, семинар машғулотларида талабаларни фаоллаштириш, мақсадида улар томонидан рефератлар ёзиш ва уларни муҳокама қилиш ҳамда тақриздан ўтказишга жалб этилади.

Лаборатория машғулотлари. Лаборатория машғулотларининг асосий тавсифи шундаки, унда талабалар мустақил равишда вазифа бажарадилар ёки эксперимент ўтказадилар.

Илмий-техник тараққиёт шароитида лаборатория ишлари талабага назарий билимларни қўллаш механизмини чуқур ва кўрғазмали ўрганиш имконини беради. Лаборатория машғулотлари талабада тадқиқот ўтказиш кўникмаларини шакллантиради, фан ва техникага ижодий ёндашишни таъминлайди ва экспериментнинг умумий методикасини эгаллашга имкон беради.

Лаборатория машғулотларини ўтказишда қуйидаги дидактик тамойиларига амал қилинади:

- *лаборатория машғулотларини режалаштира олиш ва ўтказа олиш;*
- *лаборатория машғулотларининг мақсадини аниқ белгилаб олиш;*
- *фан ва ишлаб чиқариш бўйича билимларни чуқурлаштириши имкониятларига талабаларда қизиқиш уйғотиш;*
- *талабада натижани мустақил равишда қўлга киритиш имкониятини таъминлаш;*
- *талабани назарий жиҳатдан тайёрлаш;*

Лаборатория машғулотлари нафақат аниқ мавзу бўйича билимларни яқунлаш, балки талабаларни тарбиялаш манбаи ҳамдир.

Мутахассислар тайёрлаш тизимини тубдан қайта қуришда, ўқув-тарбия жараёнининг аҳамиятини оширишда **талабаларнинг мустақил ишлари** муҳим ўрин егаллайди. Таҳлиллар шуни кўрсатадики, мустақил ишлар деганда шундай ўқув фаолияти тушуниладики, унда билимлар эгалланиши билан бирга, кўникмалар шакллантирилиш ҳам мустақил ташкил этилиши таъминланади. Бу эса амалиётда хусусий-дидактик мақсадларга боғлиқ равишда 4 та мустақил иш типидида амалга ошади.

Мустақил ишлар хусусий-дидактик мақсадининг биринчи тури- бу сиртдан қараганда фаолиятнинг алгоритми маълумотлари ва вазифалар шароитидан иборат, яъни дастлабки билимларнинг (билимларнинг биринчи босқичи) шаклланиши омиллари асосида талабаларда шаклланадиган ва улардан талаб қилинадиган малакаларни аниқлашдир. Бу мақсадга етиш учун талабалар томонидан идрок қилинадиган вазифаларни ечиш зарурлиги кўзда тутилади.

Мустақил ишлар хусусий-дидактик мақсадининг иккинчи типиди еса ўзлаштирилган ахборотлар хотирада қайта ишланишига ва типик вазифаларни, яъни билимларнинг иккинчи босқичини бажаришга қаратилган билимлар шаклланади.

Бу мақсадга идрок қилинадиган масалаларни ечиш чоғида талабалардан ё танлаб олинган фактларни тавсифлаш асосида объектлар ва ходисаларни аниқ баён қилиш ёки ўрганилаётган объект ва ходисалардаги ўзгаришларнинг саба-

бини асослаш ҳамда уни ифодалаш орқали етиш мумкин. Унисини ҳам, буни-сини ҳам талабалар аввал егалланган ва шаклланган билимлари тизимини тўғри жалб қила олишлари ва фаоллаштира олишлари асосида бажарилиш лозим. Талабаларнинг билиш (идрок қилиш) фаолияти аввал ўзлаштирилган ўқув ахборотининг мазмуни, тузилмасини қайта ишлаш, қисман қайта лойиҳалаш ва янгилашдан иборат бўлади. Бундай қайта лойиҳалаш ва янгилаш тавсиф қилинаётган объектни таҳлил қилиш, вазифани турли йўллар билан бажариш, улардан энг тўғри ёки мантиқий изчиллигини топиш каби ечиш усулларини танлаш зарурлигини келтириб чиқаради.

Мустақил ишларнинг иккинчи типи барча турларининг умумий тавсифномаси шундаки, бундай ишларда вазифаларнинг ҳал қилиниш ғояси (тамойили) эълон қилинади, талабалардан ушбу ғояни (тамойилни) ривожлантириб, конкрет шароитга татбиқ етиш усул ва усуллари талаб қилинади.

Мустақил ишлар хусусий-дидактик мақсадининг учинчи типи талабаларда учинчи босқич — типик бўлмаган вазифаларни бажариш чоғида шаклландиган билимлардан иборатдир.

Бу мақсадга талабалардан ўрганилаётган объектдаги ўзгаришлар сабабларининг алгоритм асосларини тузишни талаб қиладиган билиш (идрок қилиш) масалаларини ечиш жараёнида эришиш мумкин.

Мустақил ишларнинг учинчи типини бажаришдаги билиш фаолияти умуман олганда билим, малака, кўникмаларни кўчиришни амалга ошириш йўли билан аввал ўзлаштирилган вақолип (муайян алгоритм ҳаракатлари тажрибаси)га тушган тажриба асосида янги фаолият тажрибасини тўплаш ва намоён қилишдан иборат бўлади. Бу типдаги ишлар вазифасининг моҳияти изланиш, ечимлар ғоясини ифодақилиш, амалга оширишдан иборатдир. Бу қолипга тушган тажрибалар доирасидан доимо четга чиқади ва фикрлашнинг жонли жараёнида талабалардан топшириқларни аввал ўзлаштирилган ўқув ахборотлари, уларга янги нуқтаи назардан ёндашиш (муайян топшириқлар талаблари нуқтаи назаридан) асосида турланади.

Мустақил ишлар хусусий-дидактик мақсадининг тўртинчи типи ижодий фаолиятга омиллар яратишдир.

Бундай ишларни бажаришдаги талабаларнинг билиш фаоллиги шундан иборатки, бунда талабалар муҳокама қилинаётган объект моҳиятига тобора чуқур кириб борадилар ва зарур бўлган янги, олдиндан номаълум бўлган ғояларни топиш ҳамда янги ахборотларни юзага келтириш тамойилларини ҳал қилиш учун зарур бўлган янги алоқалар муносабатларни ўматадилар. Бунда ҳар бир талаба вазифаларни бажаришнинг ҳамда босқичида ўзи яратиши лозим бўлган, унинг учун янги бўлган ҳаракатлар моҳияти у ёки бу ахборот характери устида бош қотиришга мажбур бўлади.

Педагогикага оид адабиётларда мустақил ишларнинг қуйидаги турлари қайд қилинади:

- *намуналар бўйича мустақил ишлар;*
- *реконструктив-вариатив;*
- *евристик (қисман, ижодий);*
- *ижодий тадқиқот.*

Намуналар бўйича мустақил ишлар деганда типик вазифаларни ва турли машқларни намуна асосида ечиш тушинилади. Улар материални ўзлаштиришга омил бўлади, лекин талабаларнинг ижодий фаоллигини ўстирмайди.

Реконструктив-вариатив мустақил ишлар нафақат биларнларнинг амалий тавсифномасини, балки билимлар тузилмасини қайта ишлаб чиқишни ҳамда масала ва муаммо кабиларни ечишда мавжуд билимларни жалб қилишни кўзда тутди.

Евристик мустақил ишлар лекция, лаборатория, амалий машғулотлар, семинарларда қўйилган айрим масала ва муаммоларни ҳал қилиш билан боғлиқдир.

Тадқиқий мустақил ишлар, тадқиқот муаммосини кўра олиш малакасини, уни мустақил ифодалай олиш, фаразни белгилаб олиш ва муаммонинг ҳал қилиниш режасини ишлаб чиқиш ҳамда уни ҳал қилишни мўлжаллайди.

Ижодий тадқиқот ишлари. Бундай ишларда вазифа муаммоли вазиятнинг юзага келишини тақозо қиладиган шароит яратишдан иборат бўлади. Талаба ўз фаолиятида тайёр намуналардан озод бўлган ҳолда масаланинг ҳал қилиниш йўллари кидиради ва тадқиқ қилади. Бундай ишлар сирасига эксперимент қўйиш, жиҳозлар, макетлар ва дастгоҳлами лойиҳалаш билан боғлиқ бўлган вазифалар киради.

Шундай қилиб, мустақил ишлар, ўқитишнинг энг муҳим методи бўлиб, унда талабаларнинг машғулотларга тайёрланиш, олинган билим, малака ва кўникмаларини мустаҳкамлаш жараёнида уларнинг индивидуал фаоллиги ошади.

Мустақил ишларни самарали ташкил етишнинг асосий шартлари қуйидагилардан иборат:

- *мустақил ишларнинг илмийлиги, унинг тадқиқий характери;*
- *мустақил равишда ўз билимларини янада ошириб боришга бўлган эҳтиёжнинг шаклланиши;*
- *мустақил ишлар вазифаларини индивидуаллаштириши;*
- *мустақил ишларни ташкил этишга методик раҳбарлик қилиши.*

Олий мактабдаги ўқув жараёни **мустақил таҳсилни** ташкил етилишини ҳам кўзда тутди. Талабаларнинг мустақил таҳсили уларнинг ўз билимларини кенгайтириш ва чуқурлаштириш, мавжуд малака ва кўникмаларни такомиллаштириш ҳамда уларнинг янгиларини ўзлаштиришга бўлган интилиши сифатида қаралади.

Мустақил таҳсилнинг асосий мақсади талабаларнинг шахсий ва касбий сифатларини ўстиришдир.

Мустақил таҳсилнинг вазифалари: *шахснинг интеллектуал имкониятларини янгилаш, уларнинг зоявий-назарий савиясини ошириши, касбий маҳорати ва маданиятини такомиллаштириши кабиларни ичига олади.*

Олий мактабдаги ўқув жараёни мустақил таҳсилга бўлган эҳтиёжни шакллантиришга йўналтирилган бўлиши ва талабаларнинг ўз-ўзини баҳолай оли-

шини, уларнинг тайёргарлигини, янги билимларни егаллашга бўлган онгли муносабатини аниқлаб бериши керак. Мустақил таҳсил бўйича машғулотларнинг изчиллигини ва мақсадга мувофиқлигини таъминлаш мақсадида унинг режаси тузилади.

Режага қуйидаги талаблар қўйилади:

- *режаси таъминланган ишларнинг ҳажми ва олдинма-кейинлиги;*
- *уларнинг бажарилиши муддатлари;*
- *мустақил фаолиятнинг ҳар бир турига мақсадли кўрсатмалар бериши.*

Мустақил таҳсил жараёни унинг аниқ шакли, методлари ва усулларини қамраб олиши шарт.

Мустақил таҳсилнинг асосий методи **адабиётлар устида индивидуал иш-лашдир**. Бу метод ахборотлар оқимида енг муҳим ахборотни топиш, унга тўғри баҳо бериш, ушбу ахборотдан ўзининг касбий фаолиятида фойдаланиш малакасини шакллантиради. Қўлга киритилган ахборотлар асосида мустақил машқ қилиш методларидан фойдаланиш имконини беради. Бу методдан фойдаланиш амалий фаолиятда зарур бўладиган сифат кўрсаткичларини таъминлайди.

Шунингдек, мустақил таҳсилга амалий аҳамиятга молик бўлган вазифаларни бажариш ва аудиовизуал ускуналар билан ишлаш ҳам киради.

Мустақил таҳсилнинг муҳим методларидан бин уламинг мулоқотидир. Мустақил таҳсилнинг пировард мақсади талабаларни ижодий изланишга, ўзи устида ишлаш ва ҳар томонлама тадқиқот юритишнинг моҳиятини англашга тортишдир.

1.3.3. Олий мактабда ўқитиш методлари

Педагогикага оид адабиётларда ўқитиш методларига катта аҳамият берилади. Дидактика билан шуғулланувчилар методни ўқув жараёнининг ўзаги, кўзланган мақсад ва пировард натижани боғловчи восита деб изоҳлайдилар.

Ўқитиш методи «ўқитишнинг мақсади — мазмуни, методи, шакии, усуллари» тизимида муҳим ўрин егаллайди

Метод деганда, таълимда мақсадга еришиш, масалалами ҳал қилиш йўллари, усуллари тушунилади. Ўқитиш методи таркибида усуллар алоҳида ажралиб туради. **Усул** — методнинг унсури бўлиб, унинг таркибий қисми, методни амалга оширишда бир мартагина қўлланади ва алоҳида қадам ҳисобланади.

Ўқитиш методи — мураккаб, кўп қиррали, кўп сифатларга ега бўлган таълимдир.

Ўқитиш методидида ўқитишнинг обектив қонуниятлари, мақсадлари, мазмуни, тамойиллари, шакллари ўз аксини топади. Методлар бошқа дидактик категорияларга диалектик боғлиқ ва бири бошқаларини тақозо қилади, яъни ўқитишнинг мақсади, мазмуни, шакли ҳосиласи сифатида методлар дидактик категорияларга акс таъсир кўрсатади.

Методлар тузилмасида *обектив ва субъектив жиҳатлар* ажралиб туради.

Методларнинг **объектив жиҳатларида** барча дидактик қоидалар, қонунлар ва қонуниятлар, тамойиллар ва таърифлар, шунингдек, мазмун бутунлигининг

доимий компонентлари, ўқув фаолиятининг шаклларига хос бўлган умумий жиҳатлар акс этади.

Методларнинг **субъектив жиҳати** педагог шахси, таълим олувчиларнинг ўзига хослигига ва конкрет шароитга боғлиқ бўлади.

Ўқитиш методларининг кўп ўлчовлилиги уларнинг кўплаб таснифни келтириб чиқарди.

Ўқитиш методлари таснифи - бу муайян белгилар асосида тартибга солинган тизимдир.

Дидактик тадқиқотлар ўқитишни диалектик жараён сифатида ўрганadi. Бунга кўра ўқитиш методлари тизими динамикада, ҳаракатда, таълим мазмунида юз бераётган барча ўзгаришларни ҳисобга олинган ҳолда деб қаралади.

Энг асосланган ўқитиш методлари таснифларига қуйидагилар киради:

1. Аньанавий методлар. Бу методларнинг ибтидосини илк фалсафий ва педагогик тизимлар ташкил этади. Ҳозирги даврда улардан бештаси инобатга олинади: *амалий, кўрғазмали, ифодали, китоб билан ишлаш ва видео методлар.*

2. Мақсадига кўра методлар таснифи: (М.А. Данилов, Б.П. Есинов)

- *билимларни эгаллаш;*
- *малака ва кўникмаларни шакллантириш;*
- *билимларни қоплаш;*
- *ижодий фаолият;*
- *мустаҳкамлаш методлари;*
- *билим, малака ва кўникмаларни текшириш методлари.*

3. Идрок этиш-билиш фаолияти характерига кўра методлар таснифи:

• *тушунтириш - иллюстратив (ахборот — рецептив).* Уларнинг характерли хусусиятлари; билимлар "тайёр ҳолда" тавсия этилади; бу билимларни идрок қилиш ташкил этилади; билимлар идрок (рецепсия) қилинади ва тушуниб олинади, хотирага жойлаштирилади;

• *репродуктив метод:* билимлар тайёр ҳолда тавсия этилади, билим нафақат баён қилинади, балки тушунтирилади; билимлар онгли ўзлаштирилади, уларнинг тушунилиши ва эслаб қолинишига эришилади ҳамда билимларнинг мустаҳкамлиги тез-тез такрорлаш йўли билан таъминланади.

• *муаммоли баён қилиш методи;*

• *қисман ижодий (евристик) метод.* Билим тайёр ҳолда тавсия этилмайди, балки у мустақил равишда эгалланади; янги билимларни қидириш, излаш ташкил этилади; билиш вазифалари бўйича мустақил фикр юритилади, муаммоли вазиятлар яратилади ва ҳал қилинади;

• *тадқиқий метод.* Бунда муаммо белгилаб олинади, муаммонинг тадқиқоти жараёнида билим эгалланади.

4. Дидактик мақсади бўйича (Т.И. Шукина, И.Т. Огородников и др.) қуйидагилар фаркланади:

- *илк бор билимларни ўзлаштириш методлари;*
- *эгалланган билимларни мустаҳкамлаш ва такомиллаштириш методлари.*

5. Ўқитиш методларининг бинар (кўш) ва полинар (кўпқиррали) тас-

нифи. М.И. Маҳмутовнинг бинар тизими *дарс бериш методи* ва ўргатиш методи мажмуидан иборат (1.01. - жадвали).

Укитиш методлари (М.И.Махмутов)

(1,01,-жадвали)

Дарс бериш методи	Урганиш методи
Ахборот бериш-баён қилиш Тушунтириш Курсатма бериш-амалий Тушунтириш-ишонтириш Ишонтириш	Ижро этиш Репродуктив Репродуктив- амалий Қисман ижодий Ижодий

Укитишнинг полинар таснифи В.Ф.Паламарчук ва В.И.Паламарчук Томонидан ишлаб чиқилган. Бу Тасниф билимлар манбаи, билиш фаоллиги даражаси, укув билимларининг мантикий йуллари йигиндисидан таркиб топади. Дидактика Буйича немис мутахассиси Л. Клинберг уз таснифида методларни укитишдаги ҳамкорлик шакллари билан бирга олиб қарайди.

Укитиш методлари (Л.Клинберг)

(1,02,-жадвал)

Монологик методлар	Ҳамкорлик шакллари	Диологик методлар
Лекция Хикоя намойиш қилиш	Индивидуал Гуруҳ Фронтал Коллектив	Сухбат

Академик Ю.К.Бабанский Укитиш методларининг уч гуруҳини белгилайди;

-- укув билиш фаолиятини ташкил этиш ва амалга ошириш методлари (1,03,-жадвал)

-- укув билиш фаолиятини мотивациялаш ва стимуллаш (1,04-жадвал)

-- укув билиш фаолиятининг самарадорлигини назорат қилиш ва ўз-ўзини назорат қилиш (1,05,-жадвал).

Укув билиш фаолиятини ташкил этиш ва амалга ошириш методлари.

1,03,-жадвал

Ифодали Кургазмали Амалий	Индуктив ва дедуктив	Репродуктив ва муаммоли-ижодий	Укитувчи рахбарлигида мустақил иш методлари
Манбалари	Мантик	Тафаккур	Бошқарув

Ўқув-билиш фаолиятини мотивациялаш ва стимуллаш методлари.

1.04. — жадвали

Ўрганишга қизиқиш уйғотишни стимуллаш ва мотивациялаш методлари

Ўрганишда бурч ва масъулиятни стимуллаш ва мотивациялаш методлари

Ўқув-билиш фаолиятини самарадорлигини назорат қилиш ва ўз-ўзини

назорат қилиш

1.05 —жадвали

Оғзаки назорат қилиш ва ўз-ўзини назорат қилиш методлари

Ёзма назорат қилиш ва ўз-ўзини назорат қилиш

Ўз-ўзини назорат қилишнинг лаборатория-амалий методлари

Дидактикада ишлаб чиқилган методлар, функционал ёндашув методлар тизимини яратиш учун асос бўлган бўлиб, унда методлар дидактик мақсадларига эришишнинг нисбатан алоҳида йўллари ва усуллари сифатида намоён бўлади.

Шундай қилиб, тарихий мерос, педагогик ҳаёт, чет ел ва ўз тадқиқотчиларимизнинг илмий маҳсулотлари ўқитишнинг қуйидаги методларини белгилаш мумкинлигини кўрсатади: (1.06. - жадвал).

Ўқитиш методлари ва уларнинг функциялари

1.06-жадвал

Ўқитиш методлари	Функциялар бажарилишига яроқли назарий мезонлар				
	Ўқитув	Такомиллашиб бориш	Тарбиялов	Ишонтириш	Назорат қилиш ва тузатиш
Баён қилиш	+++++	+++++	+++++	+++++	++
Сухбат	+++++	+++++	+++++	+++++	++
Лекция	+++++	+++++	++++	+++++	+
Мунозара	+++	+++++	+++++	+++++	++++
Китоб билан ишлаш	+++++	+++++	+++++	+++++	+++++
Намойиш қилиш	+++++	+++++	+++++		++
Иллюстрация	+++++	+++++	+++++	+++++	++
Видео методи	++++	++++		+++	+++++
Машқ	+++++	+++++	+++++	+++++	+++++
Лаборатория методи	+++++	+ 1 1 1	++++	+++++	+++
Амалий метод	+++++		+++++	++++	+++
Билиш (идрок қилиш) ўйинлари	++++	+++++	+++++	+++++	++++
Программалаштирилган ўқитиш методлари	+++++	+++	+++	++++	+++++
Ўргатувчи назорат	++	++	++	+++++	+++++
Вазият методи	++++	+++++	+++++	+++++	+++

Олий мактабдаги ўқитиш методлари муаммоси кўп сонли тадқиқотларнинг мавжудлигига қарамасдан ҳали тўла ҳал этилганича йўқ. Бу ўқитиш методларининг диалектиклиги, олий мактабдаги таълим мазмунининг такомиллашуви, илмий-техник тараққиётнинг ўсиб бориши билан изоҳланади.

Олий мактабдаги ўқитиш методлари муаммосини ҳал қилишдан аввал олий

мактабдаги ўқитиш методларининг ўзига хослигини асослаш ўринли бўлади. И.Т. Огородников ўз тадқиқотларида олий мактабдаги ўқитиш методларининг ўзига хослиги деганда, унинг илм ўрганиш методлари билан яқинлашувидадир деб билади. С.И. Архангелскийнинг фикрича эса, олий мактабдаги ўқитиш методлари нафақат дарс бериш усуллари ва услубларини бирлаштиради, балки у билишнинг ўқув ва илмий фаолиятга йўналтирилган тизими эканлигини қайд қилади. Шундай қилиб, олий мактабдаги ўқитиш методлари ўзига хос хусусиятларга эга. Энди шундай савол туғилади: Олий мактаб методлари мактаб методларидан қай жиҳатлари билан фарқланади?

Мактабда фан асослари ўрганилади, умумий таълим берилади. Олий мактабда талаба замонавий фанни ўрганади ва ихтисослик бўйича таълим олади. Шунинг учун ҳам олий мактаб методлари билимларни етказиш ва англашнинг усулларигина эмас, балки фан тараққиёти жараёнига тобора кириб бориш, унинг методологик ва ғоявий асосини очиш методи ҳамдир.

Олий мактабдаги ўқитиш методларини асослашда дидактика билан шуғулланувчи олимлар олий мактабдаги ўқув жараёнининг хусусиятлари ва талабаларнинг билиш фаолиятини қамраб оладилар ҳамда талабаларнинг касбий ва шахсий тайёргарлиги масалаларига катта аҳамият берадилар. Талабаларнинг фаол ижодий билиш фаолияти ҳамда уларнинг мустақил ишларидан иборат олий мактаб жараёни икки гуруҳ ўқитиш методларининг фарқланишини тақозо қилади: *ўқитиш методлари ва ўрганиш методлари*.

Ўқитиш методлари билимларни бериш усуллари сифатида қаралади ва талабаларнинг илмий билиш фаолиятига раҳбарлик қилишга қаратилган бўлади ҳамда ўқув жараёнида олим педагогнинг талабаларга таъсир кўрсатишини шакллантиради.

Ўрганиш методлари билим, малака ва кўникмаларни ижодий егаллашга ҳамда методик ва ғоявий-сиёсий ётиқодларни ишлаб чиқишга қаратилган талабаларнинг илмий билиш фаолияти усули сифатида белгиланади.

Олий мактабдаги таълим хусусияти ўқув жараёнини ташкил этишда кўринади. Мактаб таълими методларни белгилаш ва ўқитиш шаклларини ташкил қилишни тавсия этади. Олий мактабда эса ўқитиш методлари ва шакллари кўшилиб кетади, яъни олий мактабдаги дарс бериш методи айни замонда ўқитишнинг ташкилий шакли ҳам ҳисобланади. Олий мактабдаги ўқитиш методлари ўзига кўшимча юкланма - машғулоти ташкил этишни ҳам олади.

Олий мактабдаги ўқитиш методлари таснифи масаласи ўзининг долзарблигини сақлаб қолади. Олий мактабдаги ўқитиш методлари таснифнинг дидактик ёндашувлари, умумдидактик ёндашувларга монелик қилмайди, балки уларни ривожлантиради. Улар олий мактабдаги ўқув жараёнининг хусусиятлари, уларнинг дидактик вазифалари характерига асосланади.

Олий мактабда ўқитиш ва ўрганиш методлари қуйидаги гуруҳлардан иборат кенг тарқалган таснифларга бориб тақалади.

1.Билимларни бериш, идрок этиш ва ўзлаштириш ҳамда эътиқодни шакллантиришни таъминловчи методлар. Методларнинг бу гуруҳига лекция, тала-

баларнинг мустақил ишлари, мустақил таҳсил олиш бўйича ишлар, ишлаб чиқариш жараёнларини кузатиш, маслаҳатлар, кўрсатма бериш, оммавий ахборот, программалаштирилган материалларни идрок этиш ва бошқалар киради.

2. *Билимларни татбиқ этиши ва мустаҳкамлаш, малака ва кўникмаларни ҳосил қилиши ҳамда эътиқодни чуқурлаштириши методлари.* Бу гуруҳга семинар, амалий ва лаборатория машғулоти, назорат ишларини бажариш, программалаштирилган ўқитув кабинетларидаги машғулоти ва ишлаб чиқариш амалиёти киради.

3. *Билимлар, эътиқодларни шакллантириши ва талабаларнинг касбий тайёргарлигини аниқлаш методлари.* Бу ўқув жараёнининг рейтинг баҳолари, коллогиумлар, суҳбат ўтказиш, курс вадиплом ишлари лойиҳалари ҳамда давлат аттестацияси натижаларини баҳолашдир.

Бу тасниф конкрет материаллар имкониятларини белгиловчи энг муҳим сифатлар асосига қурилган.

Биринчи гуруҳдаги шундай сифатларга билимларни **идрок қилиш** ва **ўзлаштириш**, иккинчи гуруҳга - **татбиқ этиш ва мустаҳкамлаш**, учинчи гуруҳга эса - **аттестация ва билимларни аниқлаш** тааллуқлидир.

Олий мактабдаги ўқитиш методлари тизимига қуйидаги талаблар қўйилади:

- *методлар тизими таълимий фиинксияга эга бўлиши лозим.* Бу дидактик мақсадлар ва ўқитиш вазифаларига эришишнинг энг қулай усулидир;

- *методлар тизими тарбиялов-такомиллашувфункциясига эга бўлиши лозим.* Бунда талабаларнинг мустақил ишлари, вазифалари, уларнинг ишга ижодий ёндашуви ҳал қилинади, талабаларнинг шахсий сифатлари, билим, малака ва кўникмалар эгаллашга бўлган еҳтиёжлари шаклланади ҳамда уларнинг диққати, иродаси, ҳиссиёти, хотираси, тафаккури ўсади.

Энг жиддий дидактик муаммолардан бири **таълим методларини танлаш нимага боғлиқ** деган масаладир.

Дидактикага оид адабиётларда ўқитиш методларининг қуйидаги боғлиқликлари қайд қилинади:

- *биринчидан, ўқув машғулотларининг дидактик мақсадлари ва вазифаларига боғлиқ;*

- *иккинчидан, баён қилинадиган материалнинг харақтерига боғлиқ;*

- *учинчидан, таълим олувчиларнинг билими ва ривожланиши даражасига боғлиқ;*

- *тўртинчидан, ўқув жараёнида ўрганилаётганфан асосларининг муайян (ҳозирги) даврдаги методларига боғлиқ;*

- *бешинчидан, олий ўқув юрти ёки кафедранинг шароитларига боғлиқ;*

- *олтинчидан, ўқувжараёнининг моддий-техник таъминоти билан боғлиқ;*

- *еттинчидан, о'қитувчининг педагогуе маҳорати, унинг тайёргарлиги ва ўқувжараёнини ташиқил этиши даражаси ҳамда оиқитувчининг ҳозжрги замон методлари бўйича билимларига боғлиқ.*

Шундай қилиб, олий мактабдаги ўқув жараёни, ўқитишнинг шакл ва метод-

ларида ташкил етиладиган кўпқиррали яхлит тизим доирасида амалга оширилади. Бунда ҳар бир шакл ўз олдига қўйган вазифаларни бажаради, лекин шакл ва методлар тўплами ягона дидактик мажмуани (комплексни) ҳосил қилади. Дидактик мажмуанинг амалга оширилиши эса, ўқув жараёнининг психологик-педагогик қонуниятлари билан белгиланади. Ўзбекистон Республикасидаги олий таълимни ислоҳ қилишнинг долзарб вазифаси талабаларнинг ўқув-билиш фаолиятини жонлантириш, ўқув жараёнига янги технологияларни татбиқ етишга хизмат қиладиган ўқитишнинг шакл ва методларини такомиллаштиришдан иборатдир.

1.4. Билиш фаолияти тўғрисида шарқ мутафаккирларининг илмий-педагогик қарашлари

Олий мактабдаги таълим мазмунини қайта қуриш, мутахассислар тайёрлашнинг янги, самарали шакллари излаб топиш бевосита талабаларнинг билиш фаолиятини жонлантириш билан боғлангандир.

Ҳозирги даврда талабаларнинг билиш фаолиятини жонлантириш муаммоси ўз моҳиятига кўра фалсафа, социология, педагогика, психология, хусусий методика фанлари вакиллариининг долзарб илмий-тадқиқот объекти бўлиб қолмоқда.

Бироқ бу муаммони, ўрта аср қомусий олимларнинг қарашлари ва таълимотиини ўрганмасдан туриб тўла ёритиш мумкин эмас. Ўзбек олими Х.Х. Глашевнинг тадқиқотларида ўрта аср олимларининг дидактик қарашлари умумлаштирилган ҳолда таҳлил қилиб берилган. Хоразмий, Киндий, Фаробий, Беруний, Абу Али ибн Сино, Умар Ҳайём ва уларнинг бошқа замондошларининг илмий дунёқараши ҳамда билимлар манбаи ва объекти таҳлилидан аён бўлади. Билиш жараёни қандай босқичлардан ташкил топган ҳамда билиш ва амалий фаолият ўртасида қандай муносабатлар мавжуд деган савол уларни доимо қизиқтириб келган.

Шу маънода шарқ мутафаккирларининг асарлари алоҳида қизиқиш уйғотади. Жумладан Ал-Хоразмий Муҳаммад ибн Мусонинг математикага оид рисоласи, Ал-Киндийнинг "Арастуниг китоблари миқдори ва яна фалсафани ўзлаштириш учун нима зарурлиги ҳақида рисола"си, "Дастлабки фалсафа тўғрисида", "Беш моҳият тўғрисида китоб", "Пайдо бўлиш ва йўқ бўлишнинг яқин тасвирлари жзоҳи", Ал-Фаробийнинг "Ақл маънолари тўғрисида", "Фозил одамлар шаҳри", "Бахт-саодатга еришув тўғрисида", "Илмларнинг келиб чиқиши", "Алмагестр Птоломейга изох", "Ихсо-ул-улум", Ибн Синонинг "Китоб аш ишорат ва ат танбиқот", "Донишнома" (мутлақ бахт ҳам, мутлақ бахтиқаролик ҳам йўқ), "Ҳай ибн Яқзон" ва бошқа асарларида, Абу Райҳон Беруний "Масуд қонуни", "Доривор ўсимликлар ҳақида китоб", "Сайдана", "Мунажжимлик санъатидан бошланғич тушунчалар", "Ёдгорликлар", Абдурахмон Жомийнинг "Муסיқа" рисоласи ҳамда Алишер Навоийнинг "Маҳбубул қулуб" каби асарлари катта қизиқиш уйғотади.

Хоразмий билиш фаолияти назариясига улкан ҳисса қўшган. У билишнинг

тажриба-кузатув ва эксперимент методига асос солган. Хоразмий томонидан куйидаги умумдидактик тамойиллар ҳамда методлар ва шакллар асослаб берилган: мустақиллик; ижодий фаоллик; кузатилган фактларни ва ҳодисаларни тасвирлаш ва уни мунтазам баён қилиш; тажриба-кузатув; эксперимент методи; индукция ва дедукция аспектида яққалик ва умумийлик бирлиги тамойили; ўқитишнинг савол-жавоб шакли.

Хоразмийнинг салафи Ал-Киндий моҳиятни барча назарий билимларнинг бош мавзуси, деб қарайди. У аввало миқдор ва сифатни ҳиссий идрок қилиш зарурлигини таъкидлайди.

Киндий илмий билишнинг уч поғонали концепсиясини илгари суради табиий фанлар, мантиқ ва математикадан билимлар метафизика муаммосига олиб келади. Киндий ўз фалсафий қарашларини асослашда илмий билишни диний билимларга қарама-қарши қўйган ҳолда математика ва табиий фанларга алоҳида аҳамият беради. Киндий инсон билимлари ҳиссий ва ақлий билимларга бўлинади, деб ҳисоблайди. Унингча, ҳиссий билимлар ўз предмети билан боғланган бўлиб, унинг обекти инсон танаси ва барча материаллардир. У таъкидлайдики, агар ҳиссий билимлар яққа билимлардан иборат бўлса, ақлий билимлар эса умумий билимлардир. Киндий фикрича, ҳаққонийликни билиш ва ўзининг хатти-ҳаракатларини ҳаққонийлик билан мувофиқлаштиришда, киши онгидаги унинг сабабларини аниқлаш калити ёрдам кўрсатади.

У шундай ёзади: "Сабабини топган ҳолатдагина биз ҳақиқатнинг тагига ета оламиз. Ҳар қандай нарсанинг моҳиятини англаш эса ҳақиқатни билиш учун зарурдир. Негаки мавжуд нарсаларнинг барчаси ҳақиқатдан иборатдир. Ҳақиқатни идрок бўлади, бинобарин, мавжуд нарсаларни ҳаммасини англамоқ мумкин".

Билиш жараёнига Фаробий алоҳида аҳамият беради. У ўзининг "Ақл маънолари тўғрисида" ва "Бахт-саодатга еришув тўғрисида" асарларида инсонларнинг билимга бўлган интилишларини ҳар томонлама кенг ёритишга ҳаракат қилади. У шундай ёзади: "Киши бирор буюм ҳақида билишни истаса, унинг қандайдир бир ҳолатини билади ва онгини ўша предмет шаклидаги билимга йўналтиради. Бу ўзи интилган ҳақиқатни қидириш демакдир".

Фаробийнинг илмий ғояларини умумлаштирган ҳолда Х.Х. Глашев унинг билиш тўғрисидаги назарий асосларга бағишланган ишлари, хусусан, мантиқ фанида билиш жараёни ва билиш шакллари, каби қарашларида биринчи марта унинг моҳияти очиб берилганини таъкидлайди. Бу жараёнлар, мантиқда унга риоя қилиш, тафаккурни такомиллаштириш ва мураккаб билиш жараёнида қўпол хатоларнинг олдини олиш қонунлари сифатида акс этади.

Фаробий фикрлаш фаолиятини жонлантиришнинг дидактик тамойиллари ва методларини асослаб берди. Унга ўқитишнинг амалий йўналганлиги; назарий билимлар узлуксизлиги ва билиш методлари; мантиқийлик ва узвийлик, ҳукм методлари ва усуллари; индукция ва дедукция методлари киради.

Фаробийнинг билиш жараёни ҳақидаги қарашларини Абу Али ибн Сино ҳам тасдиқлайди. Унинг тушунишича, мантиқ инсон билимларининг асоси сифатида қоида ва меъёрларни белгилаб беради; инсоннинг билиш фаолиятини жонлантиради ҳамда унинг тўғри фикрлашини ўстиради. Фаробий томонидан ишлаб

чиқилган фанлар таснифи илмий билимлар ғоясининг ривожланишини таъминлайди. У шундай ёзади: *"фанлар таснифи инсонга фанларни ўзаро қийёслаш, улардан қайси бирлари зарур, фойдали, тугалланган, ҳаққоний ва кучли ва қайси бирлари и қадар зарур эмас ва кучсизроқ, шунингдек, ўрганиш учун нимадан бошлаш, хусусан нимани ўрганиши, нима яроқли, қайси бин яроқсиз ва қай даражада уни егаллаш каби масалаларда ёрдам беради. Шундай қилиб, унингфанга бўлган муносабати кўрликка, нодонликка эмас, балки билим ва доноликка асосланади"*.

Ўрта аср олимлари ўз асарларида инсон фаолиятининг икки тури ҳақида фикр юритадилар. Бу меҳнат ва билиш фаолиятидир. Улар шуни таъкидлайдиларки: *"Билим — бу билувчининг қалбидаги билинадиган тимсолдир. Билингни, фанни ўқитиши ва ўзлаштиришисиз билим бўлмайди. Ўқитиши — бу қалбдан чиқадиган, қалб учун долзарб, ички билишга асосланган еътиқод. Билимларни ўзлаштириши — бу билим шакллари қалбдан идрок етишидир. Билингни, қалб билиши предметлари шакллари уч томонлама қабул қилади: биринчидан, ҳис қилиши орқали, иккинчидан, далиллар орқали, учинчидан, фикр юритиши ва мушоҳада қилиши орқали"*.

Кайковуснинг "Қобуснома" асарида билимнинг фойдаси ҳақида қуйидагича ёзилади: *"Агар молсизликдан қашшоқ бўҳанг, ақлдан бой бўлмоққа сай кўргузгилки, мол била бой бўлгондан, ақл била бой бўлгон яхшироқдур. Нединким, ақл била мол жам еца бўлар, аммо мол била ақл ўрганиб бўлмас. Билгил, ақл бир молдурки, уни ўғри ололмас, у ўтда ёнмас, сувда оқмас"*.

Фаробий ўз асарларида билиш фаолиятини ташкил етиш тавсияларини ишлаб чиққан. Унда уч шарт белгиланади:

- муайян фан асосида ётган барча тамойилларни яхши билиши;
- муайян фан маълумотлари, яъни ҳукм чиқариши қоидаларини егаллашга алоқадор тамойиллар ва маълумотлар асосида зарур хулосалар чиқара олиши;
- янглиши назариялами инкор эта олиши, ёлгондан ҳақиқатни ажратиб ола билиши ва хатоларни тузата олиши учун бошқа муаллифларнинг фикриларини таҳлил қила олиши.

Беруний билиш обектига бўлган илмий-фалсафий ва конкрет-методологик ёндашув муносабатларига еътибор қаратиш лозимлигини уқтиради.

Беруний ҳиссий билишга алоҳида диққат қаратади. У шундай ёзади: *"Билим соҳалари кўпдур, тобора ривожланаётганда инсонлар ақл-заковатининг унга қўшилиб борishi билан улар янада кўпаяди, унинг белгиси инсонларнинг фанга интилиши, уни эъозлаши, фан кишиларини эъозлашидадир"*.

Воқеликнинг номаълум тамойилларини билиш ҳақида: *"Билиниши лозим бўлган барча ходисаларнинг йўли борки, унинг воситасида билимларга эришиш мумкин"*, - дейди.

Абу Али ибн Синонинг ақл тараққиёти босқичлари ҳақидаги фикрлари ҳам Исисбида қизиқиш уйғотади. Унда учта босқич белгиланади: **Биринчи босқич** -- ақлий идрок бўлиб, унда ақлий категориялар тушунилади. **Иккинчи босқич** - икки томонлама идрокдир. **Учинчи босқич** - фикран идрок қилинадиган билимлар ўзлаштириб олинганда намоён бўлади.

Умар Ҳайём ўз таълимотида илмий билишга алоҳида диққат еътибор қаратади.

У шундай дейди: *"Ақл-заковат нарса ва ҳодисаларнинг хусусий тасодифларини умумлаштирмаса, у ҳақда тасаввур ҳосил қила олмайди ҳамда нарса ва ҳодисалардан ажралиб қолган мавҳумликни умуман акс эттирмайди"*.

Ўрта асрлар қомусий олимларининг қарашлари таҳлилидан шундай хулоса қилиш мумкинки, уларнинг илмий дунёқараши мавжуд ташқи олам ва унинг идшилар онгида акс этишини тан олишлари туфайли юзага келган. Улар билишнинг манбаини реал воқелик деб ҳисоблаганлар. Уларнинг фикрича, инсон билимларни уни ўраб олган оламдан олади ва улар (билимлар) ушбу оламнинг иникосидир.

Яқин ва ўрта шарқ қомусий олимларининг педагогик қарашлари таҳлили бу қарашларнинг яхлитлигини, уларнинг илмий билиш, инсонга бўлган муносабат ва унинг амалий фаолияти шаклланиши ва ривожланиш усуллари билан боғлиқлигини кўрсатади.

1.5. Олий мактаб талабаларининг билиш фаолияти

Олий мактабда мутахассислар тайёрлаш жараёнини фақат муайян фанлар бўйича билим, малака ва кўникма олиш билан чегаралаб бўлмайди. Шу туфайли ҳозирги шароитда ўқув жараёнини сифат жиҳатдан жиддий қайта қуриш лозим бўлади. Шу муносабат билан олий мактабда талабаларнинг **билиш фаолиятини** жонлантириш муаммоси алоҳида аҳамият касб этади.

Билиш фаолияти масалалари таниқли психолог ва педагог П.П. Блонскийнинг ижодида ёритиб берилган.

П.П. Блонский илк бор педагогик психологияда мантиқий ҳукм турларининг шаклланиши (муаммоли, олдиндан кўра билиш) ва хулоса чиқариш планида таълим олувчининг фикрлашини таҳлил қилиб берди. У билиш фаолиятини психологик ҳодисалар — хотира, ирода, идрок билан диалектик алоқадорликда деб қарайди ва хотира назариясини шакллантирар экан, хотиранинг фикрлаш ва нутқ билан ички алоқасини очиб беради. П. Блонскийнинг ўрганишга қизиқтириш асосида фаоллик ва мустақилликка ундаш, мустақил фаолият юритиш, таълим олувчиларнинг билиш қобилиятларини ўстиришни ташкил этиш тўғрисидаги ғоялари самарали ҳисобланади.

Билиш фаоллиги муаммоси бўйича Л.П. Аристова, М.А. Данилов, Б.П. Есипов, И.Я. Ламер, Р.С.Нога, М.Н. Скаткин, М.И. Махмутов, И.Т. Огородников каби педагог ва психолог олимлар тадқиқот иши олиб борганлар.

Дидактика ва психологияга оид адабиётлар таҳлилидан "билиш" ва "ўқитиш" деган тушунчалари фарқлаш лозимлиги кўринади.

"Билиш фаолияти" тушунчаси "ўқув фаолияти" тушунчасидан анча кенг. Билиш фаолиятининг мазмуний томони ўқув дастурларига асосланган фоннал ўқитиш доирасидан чиқади. Билиш фаолияти инсон қуролланиши учун зарур бўлган билим, малака ва кўникмалар, шунингдек, унга зарур бўлган ижтимоий фаоллик ва моҳиятнинггина эмас, балки билимларни мукамаллаштириш, такомиллаштириш еҳтиёжларига боғлиқ равишда уни танлай олиш ҳамда ташкил эта олиш ва уни ҳаётга татбиқ этишни шакллантиришдир.

Педагогика назарияси билиш фаолиятини жонлантириш масаласига хил-

ма-хил омиллар мажмуи нуқтаи назаридан қарайди: ижтимоий омиллар (объектив ва субъектив шаклларда) ва субъектда муайян маънавий эҳтиёжнинг мавжудлиги омили.

Талабаларнинг билиш фаолиятини жонлантириш учун уларда қуйидагиларни шакллантириш зарур:

- *билишга тайёрлик;*
- *билиш фаолиятининг малака ва кўникмалари;*
- *билиш фаолиятига эҳтиёж.*

Талабаларда билиш фаолиятига бўлган барқарор эҳтиёжни шакллантириш жараёни бу фаолиятнинг психологик далилланишига асосланади.

С.А. Рубинштейн таъкидлайдики: "Феъл-атвордаги барқарорликка эга бўлган ҳар бир интилиш, бу бўлғуси характернинг кирраларидан биридир. Характер эса бирин-кетин инсон хатти-ҳаракатларида намоён бўлиб, унга сингишиб, шахсий ҳислатга айланадиган интилишлар мажмуидир".

Билиш фаолиятининг фаол қўзғатувчилари қуйидагилардир:

- *конкрет фаолиятга бевосита, фаол қизиқиш;*
- *ахлоқий — эстетик ва руҳий қониқиш (мотивлари).*

А.К. Громсеванинг тадқиқотлари шуни кўрсатадики, билиш фаолиятини мотивациялаш ўсмирлик ёшида онгли характерга эга бўлади.

Ю.В. Шаров билиш эҳтиёжлари ривожланишининг бир неча босқичларини ишлаб чиққан:

- *элементар илмий-тадқиқот фаолияти йўналиши босқичи ва ташқи таассуротларга эҳтиёжни шакллантириш;*
- *ўраб олган оламни билишга бўлган эҳтиёжни шакллантириш босқичи;*
- *билиш усулини эгаллаш фаолияти сифатида машқ қилиш эҳтиёжини шакллантириш босқичи;*
- *билиш эҳтиёжларини танлашга йўналганлигини шакллантириш босқичи;*
- *мустақил таҳсилга бўлган эҳтиёжни ривожлантириш босқичи.*

Билиш фаолиятини жонлантириш фақат билимларни ўзлаштириш жараёнини яхшилашгагина эмас, балки шахснинг энг муҳим сифати бўлган фаоллик ва мустақилликнинг шаклланишига ҳам йўналтирилган бўлиши зарур.

Талабалар олий ўқув юртида ўқиб турган вақтида билим, малака ва кўникмаларни эгаллашда барча турдаги ўқув жараёнига жалб қилинадилар. Бу даврда улар шахсининг асосий қиёфалари шаклланади. Фаолиятининг бу шаклларида уларнинг эҳтиёжлари, қизиқишлари, мойилликлари, ҳиссиётлари, мотивлари, шунингдек, умумий ва хусусий қобилиятлари пайдо бўлади ва ривожланади.

Олимларнинг исботлашларича, ҳар қандай фаолиятнинг тарбиявий самарадорлиги кўпроқ унинг ташкил этилиш даражасига боғлиқ. Қачонки, ёш хусусиятлари фаолият турларининг галма-галлиги, меъёрийлигида амалга ошади.

Билиш фаолиятини жонлантиришда **қизиқиш** алоҳида аҳамиятга эга.

Ўрганишга бўлган қизиқишни олимлар ижобий, ҳиссий бўёққа эга бўлган,

билим, малака ва кўникмаларга бўлган алоҳида муносабат деб баҳолайдилар.

Билишга бўлган қизиқиш — ўқитишдаги ўзига хос қизиқиш туридир.

Г.И. Шукина **билишга бўлган қизиқишни**, инсоннинг предмет ва атроф-муҳит ходисаларига бўлган мураккаб муносабати ва уларнинг муҳим хусусиятларини ҳар томонлама, чуқур ўрганиш ва билиши, деб қарайди.

Билишга бўлган қизиқиш саралаб олишга йўналтирилган ва у шахснинг эҳтиёжларидан келиб чиқади.

Билишга бўлган қизиқиш, билиш фаолияти моҳияти, фикрларнинг объектга бўлган бетиним яқинлиги билан боғлангандир.

Билимга бўлган қизиқишнинг белгилари қуйидагилардир:

- *интеллектуал характерда бўлиши;*
- *ижодий характерда бўлиши.*

Билимга бўлган қизиқишнинг ривожланиш босқичлари:

- *қизиқсиниш — мўлжалнинг элементар даражаси — "мўлжалланган қизиқиши";*
- *қизиқувчанлик — билишга бўлган еҳтирос, қувонч билан объект чегарасига кириб бориш;*
- *билишга бўлган қизиқиши — ҳодисаларнинг моҳиятига кириб боришга интилиш, ҳақиқатни қидириши.*
- *назарий қизиқиши — воқеликка фаол таъсир этиши орқали назарий асослар, қонуниятларни билишга интилиши;*

Қизиқишнинг пайдо бўлиши ва ривожланишини шартли равишда қуйидагича сатҳларга ажратиш мумкин:

- *янги фактларга, машғулотларда олинган ахборотларда гавдаланган машғулотларга бевосита қизиқиши ҳамда ҳар хил шароитларда ҳаракат қилувчи нарса ва ҳодисаларнинг муҳим хусусиятларини билишга қизиқиши;*
- *ўрганишга бўлган барқарор қизиқиши. У талабаларга таълим беришда муҳим характерга ега ва унда билишга бўлган қизиқиши ташқи омилларга муҳтож ҳамда у реал ўқув жараёни шарт-шароити ва усуллари билан боғлиқ бўлади.*

Билишга бўлган барқарор қизиқишга қуйидагилар киради:

- *интеллектуал фаоллик (кўрсаткичлари — савол ва жавоб мустақиллиги, жонли фаолиятга ўз ташаббуси билан киришишига интилиши);*
- *малака ва кўникмалардан фаолфойдаланиш, уларнинг фаол акс таъсири (билимлар янги билимлами егаллаш методларига айланади, аксинча, билишга бўлган қизиқиши ўзининг энг юқори ривожланиши даражасига кўтарилади);*
- *ҳиссиётни намойиш қилиши (нафрат, қувонч, безовта бўлиши, интеллектуал ҳолатдаги ҳиссиёт);*
- *иродани намойиш қилиши — жиддий диққат қилиши, кучсиз чалғиши, ўқув ишларини тугаллашга интилиши;*
- *ўз хатти-ҳаракатларини эркин танлаш — ўқув машғулотларидан бошқа вақтларда у ёки бу машғулотларни эркин танлай олиши.*

Талабаларнинг билишга бўлган қизиқиши шаклланишининг муҳим шартла-

ридан бин ҳиссий вазият, билишга бўлган еҳтиёж ва онгли фикрлашни ривожлантиришни яратиш бўлиши ҳам мумкин.

Талабаларнинг билиш фаолияти тузилмасига **фаоллик** киради, яъни бу шундай иш фаолиятики, унда билиш фаолиятини жонлантирадиган интеллектуал, иродавий, ҳиссий жараёнлар биигаликда намоён бўлади.

Жонли билиш фаолияти учун, билимга бўлган ҳар томонлама, чуқур қизиқиш, муайян куч сарф қилиниши, диққат, белгиланган мақсадга еришиш учун зарур бўлган ақлий ва жисмоний кучлар қаратилган бўлиши лозим.

Билиш фаоллиги индивидуал бўлади, у шахснинг туғма қобилияти емас, балки унинг хатти-ҳаракатлари жараёнида шаклланади.

Талабаларнинг жонли билиш фаолияти учун қуйидагилар хосдин

- *билимга ва ўқув мақсадларига бўлган чуқур, ҳар томонлама қизиқиш;*
- *ақлий, жисмоний ва интеллектуал кучларни фаол намоён қилиш;*
- *диққат, хотира, ирода ва бошқа руҳий сифатларни тўплаш.*

Билиш фаоллиги жараёнида қуйидаги 4 сатҳ ажратилади:

- *репродуктив фаоллик.*

Бунда "тайёр билимлар" ни егаллашга тайёрлик, қизгин қайта ишлаш фаолияти кабилар амал қилади;

- *аппликатив фаоллик* — унга қизгин танлов-яратиш фаолиятига тайёрлик характерлидир;

- *изоҳлашдаги фаоллик* — маъно-мазмунни қизгин изоҳлаш, тушунтириш ва очиб беришга тайёр;

- *продуктив (самарали) фаоллик* — унга янгиликни қизгин ижод қилишга тайёрлик характерлидир.

Билиш фаоллиги ривожланиши бир неча босқичларни ўз ичига олади:

- *мустақил хатти-ҳаракатларга интилишда намоён бўладиган амалий фаолиятдаги фаоллик;*

- *ўрганилаётган ҳодисаларнинг моҳияти ва тамойилларини қозғошга кириштиришдаги интилиш;*

- *ижодий фаоллик олий босқич бўлиб, у сабаб-оқибат боғланишидан, ижодий флкрларнинг ҳаққонийлигига, унинг ҳаётий ва билиш қимматига ишонч ҳосил қилишдан таркиб топади.*

Педагогика ва психологияга оид адабиётлар таҳлили шундай хулоса қилишга изн беради: ўқитишда билиш фаолиятини жонлантириш деганда торн маънода фикрлаш ишининг фаоллиги тушунилади.

Фикрлаш фаоллиги билиш фаолиятида мақсадга мувофиқ анализ ва синтезда, у ўқув материалларини конкретлаштириш ва бир тизимга келтиришда, индукция ва дедукцияни қўллашда, билимлар тизимини егаллашда, дунёқараш ҳамда тасаввурлар ва тушунчаларни ишлаб чиқишда намоён бўлади.

Талабаларнинг ижодий фаоллиги ривожланиши шахснинг ўрганилаётган нарса ва ҳодисалар моҳиятига чуқур кириб боришга интилиш ва билиш фаолиятига янгилик ва ижодийлик унсурларини олиб кира олиши қобилияти билан характерланади.

Талабаларнинг фаоллиги уларнинг мустақиллиги билан тиғиз боғланган. Бу

тушунчалар бир-бирини тўлдиради. Чунки мустақил ҳаракатларнинг ўзидаёқ шахснинг фаоллиги намоён бўлади, аксинча, фаоллик кўпинча мустақил ҳаракатларни тақозо қилади.

Билиш мустақиллиги қуйидаги белгиларга ега:

- *мустақил фикрлай олиш ва унга интилиш;*
- *янги вазиятларда мўлжални ола билишса ёки янги вазифаларни ечишга ўз ёндашувини топа билиш қобилияти;*
- *ўзлаштирилаётган билимларни нафақат тушунишни исташ, балки уни қўлга киритиш усуллари топиш;*
- *бошқа ишларни баҳолашда танқидий ёндашув;*
- *ўз ҳукмларининг эркинлиги.*

Б.П. Есипов мустақил ишларни билимларни излаб топиш, малака ва кўникмаларни мустаҳкамлаш, билимлардан янги шароитларда фойдалана олиш ҳамда билимларни амалий қўллаш каби дидактик вазифалар билан боғлайди.

Г.И. Шукина билиш мустақиллигида билиш ва янги амалий вазифаларни белгилаш, уни ҳал қилиш усулини топиш қобилиятлари билан ажралиб турадиган у аслида эса мустақил тафаккур сифатида характерланадиган ўрганишни мотивациялаш ва ундан фойдаланиш (операция) бирлигини таъкидлайди.

Психология ва педагогикага оид адабиётларда билиш фаолиятининг қуйидаги типлари фарқланади:

- *персептив;*
- *репродуктив;*
- *продуктив.*

Персептив билиш фаолияти - бу фаолиятнинг шундай намунасики, унда предмет, воқеа, ҳодиса ва улар ҳақидаги айрим маълумотлар белгилари ва мазмуни оғзаки ва ёзма нутқ воситасида акс эттилади. Персептив фаолият сезгидан бошланади ва тасаввурларни ифодалаш билан якунланади,

Репродуктив билиш фаолияти — бу фаолият билимларни амалий ва ижодий фаолиятда пировард натижада қайта ишлаб чиқиш билан боғлангандир. Билиш фаолиятининг бу намунаси билимларни ўзлаштириш, уларни ижодий ишда қўллаш ва ўқув фаолиятининг турли усуллари эгаллашни қамраб олади.

Продуктив билиш фаолияти - у фаолиятнинг шундай намунасики, унда турли тоифадаги ижодий вазифалар ҳал қилинишга қаратилган. Продуктив билиш фаолиятининг турларидан бин - евристик фаолиятдир. Эвристик фаолият талабаларнинг мустақил ишлари билан бирга амалга оширилади.

Талабаларда персептив, репродуктив ва продуктив билиш малака, кўникма ва қобилиятларини шакллантириш ва ривожлантириш учун ўқув жараёнида уларнинг ҳар бирига хос бўлган фаолиятнинг шакл ва мазмунини ташкил этиш, уларни ўзаро боғлаш, уларнинг галма-галлигини таъминлаш ва улардан яхлитлик ҳолида фойдаланиш зарур.

Билиш фаоллиги ҳам, фаолият мақсади ҳам, унга эришиш воситаси ҳам унинг, натижаси сифатида қаралади.

"Билиш фаоллиги" тушунчасида мотивация, интеллектуал ва ҳиссий-иродавий компонентлар фарқланади.

Хотима. Талабаларнинг билиш фаолиятини жонлантириш деганда, ўқитувчининг талабалар томонидан билимларни егаллаш, малака ва кўникмаларни шакллантириш, улардан амалиётда фойдаланишга қизиқиш уйғотиш фаоллигини, ижодкорлигини, мустақиллигини ошириш мақсадида таълимнинг мазмуни, шакли ва усуллари, метод ва воситаларини такомиллаштиришга қаратилган фаолияти тушунилади.

Ўз-ўзини назорат қилиш учун саволлар

1. Ўзбекистон Республикасида олий таълим тизимини ислоҳ қилиш қай тарзда амалга оширилади?
2. Олий мактабдаги таълим мазмуни деганда нимани тушунасан?
3. Таълим мазмунининг моҳиятини белгилашда қандай ёндашувлар мавжуд?
4. Таълим мазмунини шакллантиришда қандай назарияларга амал қилинади?
5. Ҳозирги замон олий мактаби дидактикасида ўқитиш жараёнининг қандай қонуниятлари бор?
6. Олий мактабда ўқув жараёнининг қандай шакллари амалга оширилади?
7. Лекция, семинарлар, лаборатория ишлари, мустақил ишлар, мустақил таҳсилнинг таснифлари, вазибалари ва мазмунини сўзлаб беринг.
8. Ўқитиш методлари таснифини сўзлаб беринг.
9. Олий мактабда ўқитиш методларининг қандай таснифлари мавжуд?
10. Билиш фаолияти тўғрисида Шарқ комусий алломаларининг илмий педагогик қарашларини сўзлаб беринг.
11. Билиш ва ўқув фаолияти деганда нимани тушунасан?
12. Билиш фаолиятининг ривожланишидаги қандай босқичларни биласиз?
13. Билиш фаолиятини жонлантириш усуллари сўзлаб беринг.
14. Билиш фаолиятининг асосий типларини сўзлаб беринг.

АДАБИЁТЛАР

1. Азизходжаева Н.Н. Педагогические технологии в подготовке учителя. Ташкент, 2000.
2. Аллаёров И.А. Дидактические основы активного обучения управленческим дисциплинам. — Ташкент: Фан, 1994.
3. Беспалько В.П. Педагогика и прогрессивные технологии обучения.- М, 1995.
4. Беспалько В.П. Слагаемые педагогической технологии. — М., 1989.
5. Бордовский Г.А., Извозчиков В.А. Новые технологии обучения: Вопросы терминологии// Педагогика. — 1993.-№5.
6. Гальперин П.К. К теории программированного обучения. — М., 1967.
7. Кларин М.В. Инновации в мировой педагогике. - Рига, 1995.
8. Кларин М.В. Педагогическая технология. — М., 1989.

9. Кудрявцев П.О. Проблемное обучение. Истоки и сущность.: Знание, 1991.
10. Молибог А.Г. Программирование обучение. — М., 1967.
11. Пидкасистый И.И. и др. Технология игры в обучении и развитии.- М.: РПА, 1996.
12. Самоунина Н.В. Организационно обучающие игры в образовании. - М.: Народное образование, 1996.
13. Селевко Г.К. и др. Дифференциация обучения. — Ярославль, 1995.
14. Селевко Г.К. Опыт разработки теории педагогики сотрудничества. Методические рекомендации. Ч. 1,11. — Ярославль, 1988,1989.
15. Селевко Г.К., Тихомирова Н.К. Педагогика сотрудничества о перестройке школы. — Ярославль, 1990.
16. Унт Инге. Индивидуализация и дифференциация обучения.-М.: Педагогика, 1990.
17. Шаталов В.Ф. Педагогическая проза. - М.: Педагогика, 1980.
18. Эльконин Д.В. Психология игры.- М., 1979.
19. Юдин В.В. Педагогическая технология. — Ярославль, 1997.

2 БОБ. ТАЛАБА ШАХСИ РИВОЖЛАНИШИ ТАВСИФИ

Кадрлар тайёрлаш миллий моделининг асосий компонентлари: шахс -узлуксиз таълим - фан - ишлаб чиқариш - давлат ва жамият.

Кадрлар тайёрлашнинг бош обекти ва субекти шахсдир.

Шахс - таълим соҳасидаги хизматларнинг истеъролчиси ва уларни амалга оширувчи.

Ўзбекистон Республикаси президенти И.А.Каримов Олий мажлисининг XIV сессиясидаги маърузасида жамиятимизни ислоҳ қилишнинг ва қайта қуришнинг устувор йўналишларидан **бири** *«жамиятнинг тобора маънавий янгилалиши»* деб кўрсатган эди. И.А.Каримов ўз нутқида маънавият ҳақида тўхталар экан, унинг инсонни руҳий поклагани ва юксалишга даъват этадиган, инсон ички оламини бойитадиган, унинг иймон-этикодини, иродасини мустаҳкамлайдиган, ижодини уйғотадиган қудратли ботиний кучини эътироф этади.

«Маънавият, - деган эди И.А.Каримов, - бу ўзлигини, ўзининг жамиятдаги ўрнини тобора чуқур билишга интилишидир. Бу кишиларнинг сиёсий, иқтисодий, ҳуқуқий билим савияларини оширишидир. Кишилар, айниқса ёшлар онгида мустаҳкам ахлоқий ва руҳий тушунчалар, инсонпарварлик ва демократик қадриятларни қарор топтиришидир.»

Кадрлар тайёрлаш соҳасидаги давлат сиёсати инсоннинг интеллектуал ва маънавий-ахлоқий тарбияси билан узвий боғлиқ равишда узлуксиз таълим тизими орқали ҳар томонлама ривожланган шахсни таркиб топтиришни кўзда тутади.

Шахс таълим хизматларининг истеъмолчиби сифатида давлат томонидан сифатли таълим ва касбий тайёргарлик олишга кафолатланган.

Шахс таълим хизматларининг яратувчиси сифатида тегишли малака дара-

жаани олгач, таълим, моддий ишлаб чиқариш, фан, маданият ва хизмат кўрсатиш соҳасида фаолият кўрсатади ва унда ўз билимларини ва тажрибасини ўргатишда иштирок этади.

Шундан келиб чиққан ҳолда, олий мактаб олдида нафақат бўлғуси мутахассиснинг касбий сифатлари, балки унинг шахсий сифатларини шакллантиришдек бош вазифа туради. Бу вазифа ўзаро алоқада ва яхлитликда ҳал қилиниши ҳамда унинг ҳал қилинишига олий мактабнинг барча ўқув-тарбия жараёни бағишланиши лозим.

2.1. Шахс ривожланишининг умумий қонуниятлари

Шахс — муайян ижтимоий гуруҳнинг вакили бўлган, бирор фаолият тури билан шуғулланадиган, атроф-муҳитга онгли муносабатда бўла оладиган, ўзига хос индивидуал — психологик хислатларга ега бўлган конкрет инсон.

Шахснинг психологик хислатларига қуйидагилар тааллуқли: характер, темперамент, қобилият, кучли ҳиссиётлари ва мотивлари, шунингдек, психик жараёнларнинг кечиш хусусиятлари йиғиндиси (мажмуи).

Ҳар бир кишидаги бу такрорланмас индивидуал хислатлар тўплами (мажмуи) ундаги барқарор яхлитликни вужудга келтиради. Бу яхлитлик шахснинг нисбий турғун психологик қиёфаси ва бойлиги сифатида қаралади. У психик ҳолатлар ва жараёнларнинг тўхтовсиз ўзгариб туришига қарамасдан сақланиб қолади.

Шунингдек, шахснинг психик бойлиги шахснинг яшаш шароити ва ижтимоий тарбия жараёнларида юз бераётган ўзгаришларнинг оқибати сифатида маълум даражада ҳаракатчанлигини ҳамда ўзгарувчанлигини сақлаб қолади.

Шахс атроф-муҳит, инсонлар билан фаол алоқада бўлиш жараёнида **шаклланади**. Шахс фаоллигининг манбаи бўлиб инсон шахсий эҳтиёжларининг кўп қирралилиги, у ўзи мансуб бўлган жамият, жамоа эҳтиёжлари ҳисобланади.

Мураккаб ҳосила эҳтиёжларига *қизиқиши, мойиллик, дид, кўрсатма, эътиқод, истак* кирадики, улар йиғиндиси «мотивация доираси»ни, шахснинг «йўналганлиги»ни ҳосил қилади.

Шахс воқеликка бўлган обектив ва субъектив муносабатларни **ифода қилади**. Шахс бир бутун ҳолдаги ички шарт-шароитлар йиғиндиси бўлиб, унинг воситасида ташқи таъсирларнинг иникоси юз беради.

Шахснинг ривожланиши унинг фаолиятида амалга оширилади. Бу ривожланиш шахсга хос ва унинг учун муҳим ҳисобланган мотивлар тизими билан бошқарилади.

Шахсни ҳаракатга келтирувчи куч тобора кўпайиб борадиган эҳтиёжлар ва уларни қаноатлантирадиган реал имкониятлар орасидаги ички зиддиятлар ҳисобланади. Эҳтиёжлар эса шахс ривожланишининг омиллари ва натижаси сифатида намоён бўлади.

А.В.Петровскийнинг тадқиқотларида кўрсатилишича, инсон шахсининг характерли томонларидан бид унинг индивидуаллигидир. А. В. Петровский шахс

тузилмасида унга хос бўлган характер, темперамент, психик жараёнларнинг кечиш хусусиятлари, фаолиятнинг кучли ҳиссиётлари ва мотивлари йиғиндиси, шаклланган қобилиятлари заҳирасидаги билим ва кўникмаларининг бетакрор уйғунлиги қайд қилинади. Инсон индивид сифатида жисмоний ва психик мазмун касб этади. Тадқиқотларнинг кўрсатишича, инсон психикаси эмоция ва онга бўлинади.

Он инсонни дунёни миясида акс еттириши билан уни ҳайвондан фарқлайди. Онгина шахснинг ўзлигини ташкил этади.

Г.К.Селевкнинг аниқлашича, **шахс умумлаштирилган хилма-хил сифатлар тизимида кўринадиган инсоннинг психик, маънавий моҳиятидир.**

Бундай сифатлар тизимида қуйидагилар мансуб:

- *инсон хислатларининг ижтимоий аҳамиятга молик сифатлари йиғиндиси;*
- *дунёга бўлган ва дунё билан, ўзига ва ўз-ўзи билан муносабатлари тизими;*
- *ижтимоий вазтфалар, ахлоқий кўринишлар йиғиндисини амалга оширадиган*

ган

фаолият тизими;

- *дунёни ва ундаги ўзун англаши;*
- *эҳтиёжлар тизими;*
- *қобилиятлар, ижодий имкониятлар йиғиндиси;*
- *ташқи шароитга бўлган эътиборлар йиғиндиси.*

Психология ва педагогика бўйича тадқиқотлар шахс ривожланишини уч омилга - *ирсият, муҳитва тарбияга боғлиқдир.*

Ирсий омил ота-оналардаги айрим сифат ва хусусиятларнинг болаларига ўтишидир. Ирсиятни генлар вужудга келтиради. Ҳозирги фан организм хусусиятларида, унинг тўғрисида ахборотлар сақланадиган ва узатиладиган ўзига хос ген кодлари акс етганлигини исботлаган. Генетика инсон ривожланишининг ирсий дастурини очиб берган.

Тадқиқотчиларнинг таъкидлашича, инсон биологик тур сифатида инсонларга маълум бўлган тарихий давр тараққиётида сезиларли бўлмаган даражада ўзгаришга учраган.

Инсон ижтимоийлашиш жараёнидагина, яъни мулоқот, бошқа кишилар билан алоқаларда, **шахс бўлиб шаклланади.** Тадқиқотларнинг гувоҳлик беришича, маънавий, ижтимоий ва психик ривожланиш, кишилик жамиятсиз фаолиятда бўлолмайди.

Муҳит шахс ривожланадиган реал воқелиқдир.

Шахс ривожланишига таъсир этувчи **ташқи шароитларга** олимлар географик, ижтимоий муҳит, мактаб ва оилани келтирадилар.

Яқин ва йироқ муҳит фарқланади. Яқин муҳитга уй шароити, узоқ муҳитга эса ижтимоий муҳит киритилади.

Ижтимоий муҳит *ижтимоий тузум, ишлаб чиқариш муносабатлари тизими, ҳаётнинг моддий шарт-шароити, ишлаб чиқариш ва ижтимоий жараёнлар оқими характерини ўз ичига олади.*

Яқин муҳитга оила, қариндошлар, ўртоқлар киради.

К.К.Платонов тадқиқотлари кўрсатадики, шахс тузилмасидаги биологик ва социал омиллар нисбати шахс сифатларининг тўртта поғонавий сатҳини

фарқлашга имконият беради:

1.Ирсият билан боғланган сифатларни бирлаштирган темперамент сатҳи. Унга шахснинг эҳтиёж ва инстинкт хусусиятлари ҳамда жинсий, ёш, миллий ва бошқа сифатларини киритади.

2.Психик жараёнлар хусусиятлари сатҳи. Бу сатҳ сезги, идрок, хаёл, диққат, хотира, тафаккур, ҳиссиёт, ироданинг индивидуал характерини ўз ичига олади. Шунингдек, бу сатҳга олимлар тафаккурнинг мантиқий акс этиши: ассоциация, қиёслаш, абстракциялаш, индукция, дедукцияларни ҳам киритадилар.

3.Шахс тажрибаси сатҳи. Бу сатҳ билим, малака, кўникма, одат (қилиқ) каби сифатлар билан белгиланади.

4.Шахснинг йўналганлик сатҳи. Бу шахснинг шундай сифатики, унда инсоннинг атроф-муҳитга муносабати аниқланади ва у унинг хулқи асосини ташкил этади. Буларга қизиқиш, нуқтаи назар, эътиқод, ижтимоий кўрсатмалар, ўта муҳим йўналмалар, ахлоқий-этик тамойиллар ва дунёқараш киради.

Шахс сифатларининг бу сатҳлари унинг тарқоқлигини билдирмайди. Шахснинг барча сифатлари мураккаб яхлит тизимни ташкил этиб, ўзаро тўғиз боғланган, шартланган ҳамда кўпинча улар бир-бирининг ўрнини босади.

Демак, шахс ташқи ва ички омиллар таъсирида шаклланади ва ривожланади.

Психолог олимлар ташқи омилларга шахснинг *ижтимоий табиати, мукамаллиги ва поғоналилигини* киритади.

Шахснинг ижтимоий табиати ижтимоий муносабатлар билан белгиланади: ишлаб чиқаришдаги муносабати, моддий бойликни ишлаб чиқариш ва истеъмол қилиш ҳамда муайян ижтимоий гуруҳга бўлган сиёсий муносабати.

Шахснинг бир бутунлиги унинг нормал ва ҳар томонлама ривожланишини белгиловчи ташқи таъсирлар мажмуидир.

Поғоналилик - инсоннинг шахс сифатида маълум даврларда ёш ва ижтимоий шаклланиши.

Шахс ва унинг ривожланиши муаммоси кўплаб психологлар, сосиологлар ва педагогларнинг тадқиқот объекти бўлиб келмоқда. Бу тадқиқотлар таҳлили унга бўлган бир қатор ёндашувларни келтириб чиқарди:

1.Социогенетик ёндашув шахс ривожланишини жамиятнинг тузилмаси, ижтимоийлашув усуллари, унинг атроф-муҳит билан алоқасидан келиб чиққан ҳолда тушунтиради. Бундай ёндашувда *ижтимоийлашув, ўрганиш, ижтимоий вазифа назариялари* амал қилади.

Ижтимоийлашув назарияси таъкидлайдики, инсон биологик ҳосила сифатида дунёга келиб, ижтимоий шарт - шароитлар таъсиридагина шахс бўлиб етишади.

Ўрганиш назарияси (Е. Торндайк, Б. Скиннер ва б.) га кўра шахс ҳаёти, унинг муносабатлари, таҳсил кўриш, ўрганишни мустаҳкамлаш, билим ва кўникмаларни ўзлаштириш натижасидир.

Рол бажариш назариясининг мазмуни шундан иборатки, шахсга жамиятда муайян ижтимоий рол (барқарор хулқ усуллари тўплами) тайин қилинади. Бу рол шахс хулқининг характерини, унинг бошқа инсонларга бўлган муносабатини белгилайди.

Бу назарияларнинг камчилиги шундаки, у инсон ҳаётининг объектив, ижти-

мой-тарихий шарт-шароитларини ҳисобга олмайди.

2. Биогенетик ёндашув шахс ривожланишида организм етилишидаги биологик жараёнларни асос қилиб олади. Бу йўналишда З.Фрейд тадқиқотлари ажралиб туради. Унингча, шахс хулқи инсоннинг физиологик, беихтиёр майллари, ҳаваслари билан боғланган. Е.Кречмер шахс типларини инсоннинг гавда тузилиши хусусиятларидан келтириб чиқаради. С.Холл таъкидлашча еса, шахс ривожланиши доира шаклида, яъни йиғинлар, иштиёқлар шаклидаги жамиятнинг босқичли ривожланишидир.

3. Психогенетик ёндашув на биология ва на муҳит аҳамиятини инкор етмайди, балки психик жараёнларнинг ривожланишини биринчи ўринга қўяди. Бу ёндашувда психодинамик, когнитив ва персонологик назариялар амал қилади. **Психодинамик йўналиш** (Е.Ериксон). Бунда шахс хулқи эмоция, иштиёқ ва бошқа психиканинг рационал бўлмаган компонентлари орқали тушунтирилади. **Когнитив назария** вакиллари (Ж.Пиаже, Д.Келли ва бошқалар) шахс психикасининг интеллектуал - билиш доираси хусусиятларига суянадилар.

Персонологик йўналиш вакиллари эса шахс ривожланишига яхлит ҳолда қарайдилар (Е.Шпрангер, А.Маслау ва б.). Бу борада Б.Г.Ананев, К.А.Абулханова, А.Н.Леонтев, А.В.Петровский, В.В.Мясишев, К.К.Платонов, Д.Н.Узнадзе, Д.И.Фелдштейн ишлари эътиборлидир.

Б.Г.Ананев шахсга 4 томон бирлиги нуктаи назардан қарайди: 1) *инсонга биологик тур сифатида*; 2) *индивид сифатида онтогенез ва инсоннинг ҳаёт ёди*; 3) *инсонга шахс сифатида*; 4) *инсонга инсониятнинг бир қисми сифатида*

К.А.Абулханова шахсни ҳаёт йўли субъекти ва фаолият субъекти сифатида тасаввур қилади. Унинг ривожланиши асосида: (ташаббус, маъсулият), *ташкилий вақтга нисбатан қобилият, ижтимоий тафаккур* каби сифатлар ётишини таъкидлайди.

А.Н.Леонтев ва А.В.Петровский Иар бу ёндашувга биноан ҳар қандай психик ҳодисаларни тушунтиришда, шахс *ички шароитларнинг бир бутун тизими* сифатида гавдаланади, деб ҳисоблайдилар. Бинобарин, унинг воситасида барча ташқи таъсирлар акс этади ва бу еса шахсда умумийлик ҳамда туифунликнинг ҳар хил компонентлари ўлчовларини фарқлаш имконини яратади.

В.В. Мясишев шахс ядросини инсоннинг атроф - муҳитни онгида акс эттириш орқали шаклланадиган ташқи олам ва ўзига бўлган муносабатлар тизими деб тушунади.

К.К. Платонов фикрича еса, шахснинг динамик функционал тузилмаси *йўналганлик, тажриба, психик жараёнлар ва унинг биопсихологик хусусиятларидан* иборатдир.

Д.Н. Узнадзе шахсни мотивлари ва хулқи анланмас характердаги *бир бутун ва манавий тузилма*, тушунилмаслиги мумкин бўлган хислат деб қарайди. Д.Н.Узнадзе мақсадга мувофиқ фаоллиги жараёнида шахс психикасининг шаклланиши ва ривожланишини ёритиб берувчи умумпсихологик концепсияси сифатида кўрсатиш назариясига асос солган.

Д.И.Фелдштейн фикрига кўра, онтогенезда шахс ижтимоий етукликнинг турли босқичларини босиб ўтиш жараёнида ривожланади. Унинг шаклланишида ижтимоий аҳамият касб этган фаолият бош омил бўлиб ҳисобланади.

Демак, шахс фаол ва онгли мавжудот сифатида белгиланади. У фақат ижтимоий муносабатлар объекти эмас, балки субъекти ҳамдир. Шахс ишлаб чиқариш ва моддий манфаатларни қабул қилиш жараёнида шаклланади.

2.2. Ўсмирлик даврида шахснинг шаклланиши

Социологлар шахсга, умуман, жамиятга аниқ ижтимоий гуруҳга алоқадор ижтимоий аҳамиятга молик хислат ва хусусиятларнинг кўрируши жиҳатидан қараш лозимлигини ўқтирадилар. Ижтимоий муҳит шахснинг асосий ижтимоий функцияларини белгилайди.

Ўсмирлик даври ўзига хос ижтимоий гуруҳни ташкил этади. У ҳаёт, меҳнати ва тажрибаларнинг муҳим шарти, ижтимоий ҳуққ ва психологикаси, йўналганликнинг и муҳим тизими сифатида тавсиф қилинади.

Ўсмирлик жисмоний етуклик давридир. Бу даврда организмнинг тез ўсиши ва ривожланиши тугалланади, жисмоний ривожланишнинг нисбий турғун даври бошланади. Ўсмирлик даврида гавданнинг ўсиши секинлашади, сезиларли даражада мускул кучлари ва иш қобилияти ошади, кўкрак қафаси кенгаяди, скелетнинг қотиши тугалланади, тўқималар ва органлар шаклланади ва функционал ривожланади.

Ўсмирлик даврида инсоннинг ҳаёт ва меҳнат фаолияти белгилаб олинади. У мустақил меҳнат фаолиятига эса, тўлақонли қобилиятли психик, ғоявий ва фиикаровий етуклик даражасига еришади.

Ўсмирлар ва қизлар шахси ўзлари ўрин егаллай бошлаган жамият, у жамоа, ижтимоий муносабатлар тизимидаги янги муҳит таъсирида қарор топади.

Ўсмирлик давридаги асосий фаолият тун **ўрганиш, таълим олиш, ишлаб чиқариш меҳнатидир**. Бу жараёнда ўсмирлар ва қизларнинг ақлий ривожланишида характерли ўзгаришлар юз беради, меҳнат ва ўрганишга бўлган онгли муносабат ҳам ошади, келгусидаги меҳнат фаолиятида олинган билим, малака ва кўникмалар унда тўлақонли қатнашиш учун зарур шартлардан бири деган онглилик шаклланади.

Ўсмирлик ёши учун қизиқишнинг кенглиги ва турли - туманлиги ҳам характерлидир. Билишга бўлган қизиқишлар кенг, барқарор ва шижоатли тус олади. Билиш фаолиятига қаратилган ва у билан боғланган ўқиш, мутолаа қилишга қизиқиш ривожланади, ишда фикрни жамлаш малакаси, мантикий еслаб и қолишнинг турли усулларидадан фойдаланиш шаклланади. Ақлий ишлар характери ўзгаради. Ақлий фаолият нисбатан фаол, мустақил ва ижодий характер олади.

Фикрлаш фаолияти - умумлаштириш ва абстракциялашнинг олий даражасига кўтарилади, ҳодисаларнинг сабабий боғланишлари йўналишини оширади, унда аҳволни асослаш ва исботлаш малакаси шаклланади, фикрлашда танқидийлик ривожланади. Фикрлаш фаолиятининг ривожланиши назарий тафаккурнинг шаклланишига, табиат ва жамиятнинг умумий қонунларини билишга, фалсафий категорияларни ўзлаштиришга бўлган қобилиятнинг шаклланишига омил бўлади.

Ўсмирлик ёшидаги психик ривожланишининг асосий хислатларидан бири

дунёқарашнинг шаклланишидир, шунингдек, турли билим соҳалари ва фаолиятнинг ҳар хил турларида ижоднинг ривожланиши ҳам ажралиб туради.

Ўсмирлик даври ҳаётнинг хилма-хил жиҳатларига бўлган ҳиссий ва эмоционал муносабатларнинг бойлиги ва ранг-баранглиги билан ҳам характерлидир.

В.Г.Криско назариясига кўра, ўсмирлик даври психик ривожланишининг асосий йўнаҳшлари қуйидагилардан иборат:

- *атроф-муҳитга эркин, онгли муносабатда бўлиш;*
- *бош мия фаолиятининг эмоционал - иродавий доирасининг мураккаблашуви;*
- *воқеликнинг абстракт-логик тушунилиши;*
- *шахс фаолиятини бирин-кетин интеллектуаллаштириши;*
- *ижтимоий ва касбий муҳитга мослашиши.*

Ўсмирлик даври хусусиятлари таҳлилида фаолиятга алоҳида аҳамият берилади. **Фаолият деб инсоннинг эҳтиёжлари ва қизиқишларини қондиришга қаратилган хатти-ҳаракатлари йиғиндисиغا айтилади.**

Психология фаолиятнинг *ўйин, ўрганиш, меҳнат* турларини қайд қилади.

Ўйин - шартли вазиятларда ижтимоий тажрибани ўзлаштиришга қаратилган фаолият тури.

Ўрганиш - бу меҳнат фаолиятини бажариш учун зарур бўлган билим малака ва кўникмаларни мунтазам эгаллаш жараёнидир.

Меҳнат - инсонларнинг моддий ва маънавий эҳтиёжларини қондирувчи ижтимоий фойдали маҳсулот ишлаб чиқаришга қаратилган фаолиятдир.

Социологлар фаолиятнинг қуйидаги асосий гуруҳларини ажратадилар: *ижтимоий характер, мақсадга мувофиқлик, режалилик, изчиллик.*

Ўсмирлик даври фаолиятининг **ижтимоий характери** шундаки, улар бу даврда жамият тарихий ривожланиши, ижтимоий меҳнат жараёнида эришилган барча бихмларни ўзларининг саъй-ҳаракатлари билан ўзлаштирадилар ва такомиллаштирадилар.

Фаолиятнинг мақсадга мувофиқлиги эса ўзининг асосий мақсади, яъни касбий билим, малака ва кўникмаларни эгаллаш учун онгли ва мунтазам интилишни билдиради.

Фаолиятнинг режалилигида эса барча саъй-ҳаракатлар шундай тизимга эга бўладик, унда улар ўзаро боғланган, маълум бир тартибда жойлашган, мувофиқ равишда режа асосига қурилган бўлади.

Фаолиятнинг изчиллиги доимий равишда маълум бир вақт жадвали асосида, касбий фаолиятга тайёрлашдан иборатдир.

Шахс фаолиятида унинг **йўналганлиги** муҳим ўрин эгаллайди. психологларнинг аниқлашларича, шахснинг йўналганлиги, бу шундай психик хислатки, унда эҳтиёжлар, мотивлар, дунёқараш, йўл-йўриқ, ҳаёт ва фаолият мақсадлари ифодаланади.

.... Шахснинг йўналганлиги тузилмасидаги талабаларнинг асосий эҳтиёжлари , касбий малака ва кўникмаларни эгаллаш билан характерланади. Ўсмирлик даври **эҳтиёжлари** доим ўсиб бориш характерига эга. Улар нафақат ўқув фаолиятини, балки маънавий ва моддий ҳаётни камраб олади. Бундан келиб

чиқадиган зиддиятлар талаба шахсининг ҳаракатга келтирувчи кучлари бўлиб хизмат қилади.

Мотивлар - бу ички кучлар бўлиб, эҳтиёжлар билан боғланган ва у шахсни белгили фаолиятга ундайди.

Ўсмирлик даврининг **йўл-йўриқлари** у ёки бу фаолият турини амалга оширишнинг ички шайлигидан иборатдир.

Мақсад шахс учун аҳамиятли бўлган предметлар, ходисалар, вазифалар ва объектларга этишиш билан характерланади.

Шахснинг дунёқараши табиат, жамият, инсониятга бўлган эътиқодлари, илмий қарашлари асосида юзага келган тизимдир. Дунёқараш шахснинг ботиний ҳолати, ҳаёт мақсадлари, қизиқишлари, муносабатлари, тутган мавқелари билан белгиланади.

Демак, ўсмирлик шахснинг шаклланишида муҳим давр ҳисобланади.

Ўсмирлар ва қизлар ҳаёти ва фаолиятининг янги шароити, уларнинг фаол ўқув ижтимоий, меҳнат фаолиятлари бўлғуси мутахассис шахсининг шаклланишида ўз таъсирини ўтказди. Назарий билимламинг ошиб, мулоқот доирасининг кенгайиб, турмуш тажрибаларининг бойиб бориши эса дунёқарашнинг шаклланишига таъсир этади.

2.3. Талабанинг ақлий фаолият хусусиятлари

Педагогика назариясида ақлий тарбия шахсни ҳаётга ва меҳнатга тайёрлашнинг муҳим жиҳати сифатида белгиланади. Унинг моҳияти шундаки, интеллектуал фаолиятга қизиқиш уйғотиш, билимлар билан қуролланиш, уларни қўлга киритиш ва амалиётда қўллаш методлари, ақлий меҳнат маданиятини жорий қилиш орқали ақл ва билиш қобилиятларига раҳбарлик қилишдир.

Педагогика ва психологияга оид тадқиқотларда ақлий тарбия муаммосини тушуниш бўйича икки муҳим концепсия мавжуд.

Улардан бин ўқитиш жараёнида кишилар томонидан тўпланган ва бир тизимга келтирилган билимларни эгаллашдан иборатдир. Бу қараш Платон давридан бошлаб аксарият фалсафа ва педагогика намояндалари томонидан ривожлантирилган (ЯАКоменский, Дж. Локк, И.Ф.Герберт ваб.) Бу концепсия намояндалари ақлий тарбияни белгилашда инсониятнинг ижтимоий тажрибасига асосландилар. Бу эса сўзсиз бу концепсиянинг ижобий жиҳати еди. Лекин бу концепсияда таълим олувчиларнинг имкониятлари, сўровлари, қизиқишлари ҳисобга олинган эди.

Бошқа концепсия тарафдорлари (Ж.Ж.Руссо ва унинг издошлари) боланинг ақли ҳаммадан аввал унинг ўз табиий фаолиятида ривожланади деган қоидага асосландилар. Таълим олувчига ишлаш, ҳаракат қилиш, мустақил бўлишга тўла имконият яратилиши зарур. Бунда фан иккинчи навбатга суриб қўйилган. Бу концепсия ижобий ва салбий жиҳатларга эга.

Фаол мустақил фаолият жараёнида ақлий тарбия тўғрисидаги ғоя ижобийдир, бироқ унга ягона қоида сифатида қарашнинг ўзи етарли эмас. Фанда тўпланган ва инсониятнинг тизимга туширилган тажрибаларини инкор этиб бўлмайди.

Прагматика назарияси тарафдорлари тизимга туширилган билимларни ўзлаштириш концепсиясини қаттиқ танқид остига олдилар. Дж.Дюи таъкидлайдики, мактабдаги шахс ривожланиши, ҳаёти ва тажрибаси ўрганилиши лозим бўлган ва тизимли билимлар доирасини белгилайдиган ўқув дастурларига бўйсундирилган, зеро улар ўлик, механик ва формал манбалардир. У «мактаб фанлари»нинг анъанавийлигидан воз кечишни таклиф қилади ва ўқитишга «сунъий жараён» нинг киритилишини талаб қилади.

Ақлий тарбияни ривожлантириш жараёнида, бу концепсияни бойитишга ҳаракат қилинган. К.Д.Ушинский ақлни ҳам формал, ҳам реал ривожлантириш мумкин деб ҳисоблайди.

Демак, турлича ёндошувлар, ақлий ривожланишга бўлган амалдаги муносабатлар билан зич алоқада, деб қарашга имконият беради.

Шахснинг амалдаги муносабатлари деганда унинг табиат, жамият ва жамоа, санъатга бўлган муносабати тушунилади. Бу муносабатларда инсониятнинг кўп асрлик тажрибасида тўпланган ва тизимга туширилган илм-фанни егаллаш катта аҳамиятга моликдир.

Бунда фақат билимларни егаллашга еришишгина емас, балки уларнинг моҳиятига чуқур кириб бориш, уларни егаллаш ҳамда қўллаш методларини ўрганиш, билимларни эътиқодга, фикрлаш ва фаолият қуролига айлантириш ҳам зарур.

Ақлий ривожланиш билимларни ўзлаштиришнинг фақат ҳажми ва сифати эмас, балки фикрлаш жараёни тузилмаси, мантикий иш юритиш ва ақлий ҳаракатларнинг бойлиги ҳамда уни тўғри қўллаш билан ҳам белгиланади. Ақлий тарбиянинг умумий шарти кенг қамровли фаолиятдир. Фаолиятнинг характери ҳам муҳим аҳамиятга молик. Ўзи асосланадиган илмий асосларнинг кенгайиши жараёнида ақлий ривожланиш интенсивлашади. Бунга фаолиятсиз ҳолат ва мақсадсиз вақт ўтказиш зид туради. У интеллектуал ожизликни, қоқоқликни юзага келтиради.

Ақлий ривожланишнинг асосий жараёнлари Л.С.Вигодский, С.Л.Рубинштейн, А.Н.Леонтев, Н.А.Менчинская, Л.В.Занков, М.А.Данилов, Б.П.Есинов, М.Н.Скаткин тадқиқотларида ёритиб берилган. Уларда ақлий ривожланиш ўрганиш, меҳнат, ўйин, ҳаётий вазиятларда такомиллашиб боровчи тўхтовсиз жараён эканлиги таъкидланади.

Ақлий ривожланиш билимларни фаол ўзлаштириш ва ижодий қўллаш жараёнида жуда интенсив юз беради.

Ақл ривожланишининг характерли хислатларига қуйидагиларни киритиш мумкин:

- *атроф-муҳитга фаол муносабатда бўлиш;*
- *(ўзига маълум бўлганлар чегарасидан чиқишга интилиши;*
- *назарий ва амалий мақсадларда билимларини ошириш ва уларни ижодий қўллашнинг доимий зарурияти;*
- *кузатувчанлик, ҳодисалар ва фактларнинг энг моҳиятли жиҳатларини ва алоқаларини ажрата олиш қобилияти;*
- *муаммоларни рационал ҳал қилиш учун зарур бўлган вазифалар ва воситалар ўртасидаги алоқаларни таъминловчи ҳаракатлар ва изланишларнинг изчиллиги;*

- ишдаги аниқлилик ва натижаларни қўлга киритишдаги ишончлилик таъминловчи интизомлилик;
- ақлий кенглик - бу ақлий фаолият ва хотира ривожини изчиллигига асосланган ҳосила сифатдир;
- кенг илмий ахборотларга асосланиш қобилияти;
- кенг илмий уфқ, техник ва компьютер воситаларидан фойдаланиш малакаси;
- реал воқелик жараёнларини тўхтовсиз акс эттирувчи тушунчаларни ўзлаштириш ва фойдаланишга мойиллик;
- ақлий фаолиятнинг динамиклиги;
- мустақиллик ва ижодий характер.

Ривожланган ақлнинг энг олий шакли ижодий тафаккурдир. У инсоннинг билиш босқичи ва обектив воқеликни акс эттириш жараёнининг олий шаклидир. Ижодий тафаккур фаолликнинг ва кишининг мустақил фаолиятининг олий шакли сифатида ижтимоий аҳамият ва бетакрорлик касб этади. *У ижодий жавоб талаб қилинадиган масаланинг қўйилиши; муаммони кўра олиши; олдиндан қўйилган гипотеза ва масалани ечиш ва усулларини аниқлаш учун зарур бўлган билимларни сафарбар қилиш; махсус кузатувлар ва экспериментлар натижасида тугилган фикрларни ифодаланиш акс эттиради.* 1

Ривожланган ақл учун, кузатиб борилган фактлар негизида шароитни синчиклаб таҳлил қилиш ва мантиқий асосланган синтездан иборат мантиқий тафаккур хосдир.

Г.Селевконинг таъкидлашича, тафаккур атроф-муҳитдаги объектлар вал ҳодисалар, улар орасидаги боғланишлар, ҳаётини муҳим вазифаларни ечиш, номаълумни ахтариш, келажакни кўра олишдаги инсоннинг билиш жараёнларини билдиради. Г. Селевко томонидан тавсия этилган ақлий фаолият таснифил қуйидагилардан иборат:

- **фикрлаш воситалари характерида кўра:** предметли, ҳаракатли, кўрғазмали, образли, абстракт, ҳиссий;
- **мантиқий схема жараёнига кўра:** қиёс, таҳлил, абстракциялаш умумлаштириш, синтез, тасниф, индукция, дедукция, инверсия, рефлексия, антитеза, гипотеза, эксперимент ва б.;
- **натижа шаклига кўра:** янги намуна яратиш, тушунчани аниқлаш ҳукм, ҳулоса чиқариш, теорема, қонуният, қонун, назария;
- **мантиқий фикрлаш типига кўра:** ақлий-ҳиссий ва фахмий-назарий ёки М.В.В.Давидов белгилашига кўра, диалектик-мантиқий.

И.С.Якиманская «ўқув ишлари усуллари»ни ишлаб чиққан. Бу тушунчал ўрганиш жараёнининг самарадорлигини белгилайдиган малака жараёнига оид соҳани ўз ичига олади. Шундан келиб чиққан ҳолда ишларнинг умум таълим усулларини фарқлайди:

- ўқув фаолиятини режалаштириш малака ва кўникмаси;
- ўқув фаолиятини ташкил этиш малака ва кўникмаси;
- ахборотни идрок қилиш малака ва кўникмаси;
- фикрлаш фаолияти малака ва кўникмаси;

- ўқув фаолияти натижаларини баҳолаш ва англаш малака ва кўникмаси

Талабаларнинг фикрлаш фаолияти жараёнида бош натижа билим, малака ва кўникмаларнинг шаклланганлигидир.

Г.Селевко тавсия етган таснифда билим акс этиш шакли, ёритилишни чегаралаш, билиш соҳаси ва предмети, психологик ва умумлаштириш даражасига кўра ажралиб туради.

Акс этиш чегарасига кўра қуйидагилар фарқланади:

- *индивидуал билимлар* - воқелик билан ўзаро алоқаси, унинг шахсий тажрибаси, меҳнати ва дунёни билишда юзага келадиган ҳиссий ва ақлий тимсоллар ва уларнинг ўзаро боғланишлари йиғиндиси;

- *ижтимоий билимлар* - фан, техника, моддий ва маънавий қадриятларда акс етган атроф-муҳит умумлашмалари ҳосиласи ва билиш натижалари.

Акс этиш шаклига кўра қуйидагилар фарқланади:

- *ишоравий, вербал билимлар ёки назарий билимлар*;

- *образли* - ҳиссий органларда идрок қилинган ва тимсолларда тавсия этилган билимлар;

- *моддий* - меҳнат, санъат предметларида мавжуд бўлган билимлар;

- *тадбириий* - инсонларнинг жорий фаолиятида қайд қилинган билимлар.

Билиш соҳаси ва предмети бўйича қуйидагилар фарқланади:

Гуманитар ва аниқ математик фанлар фалсафа жонли ва жонсиз табиат жамият, техника, сан ʼат.

Психологик даражасига кўра қуйидагилар фарқланади: *таниш, тиклаш, тушуниш, қўллаш, автоматик ҳаракат қилиш, муносабат ва билим - эҳтиёж.*

Умумлаштириш даражасига кўра *факт - ҳодисалар, тушунча-терминлар, алоқа-қонуниятлар, гипотеза - назариялар, методологик билимлар, баҳолаш ..*

Буларнинг барчаси, амалиётда синалган **билимлар**, атроф-муҳитни билиш натижалани, унинг инсон онгида ҳақиқий акс этишидир, дейишга имконият

Малака - мавжуд билимлар асосида ўзгариб турувчи ёки янги шароитда снахснинг муайян фаолиятни самарали бажаришга қаратилган қобилияти сифатида

Кўникмалар - автоматик тарзда бирор ҳаракатни бажариш қобилияти.

Ўз-ўзини назорат қилиш учун саволлар

1. *Шахс ривожланишининг қандай умумий қонуниятлари бор?*
2. *Шахс ривожланишини ҳаракатга келтирувчи қанақа кучлар мавжуд?*
3. *Шахс ривожланишининг асосий психологик ва педагогик омиллари.*
4. *Ижтимоий гуруҳ сифатида талабалikka баҳо беринг.*
5. *Талабалар психик ривожланишининг асосий йўналишлари деганда нимани тушунаси?*
6. *Талаба шахсининг йўналганлиги ҳақида сўзлаб беринг.*
7. *Талабаларнинг ақлий фаолияти хусусиятлари қандай изоҳланади?*

АДАБИЁТЛАР

1. Азизходжаева Н.Н. Педагогические технологии в подготовке учителя. Ташкент, 2000.
2. Аллаёров И.А. Дидактические основы активного обучения управленческим

дисциплинам. — Ташкент: Фан, 1994.

3. Беспалько В.П. Педагогика и прогрессивные технологии обучения.- М., 1995.
4. Беспалько В.П. Слагаемые педагогической технологии. — М., 1989.
5. Бордовский Г.А., Извозчиков В.А. Новые технологии обучения: Вопросы терминологии// Педагогика. — 1993.-№5.
6. Гальперин П.К. К теории программированного обучения. — М., 1967.
7. Кларин М.В. Инновации в мировой педагогике. — Рига, 1995.
8. Кларин М.В. Педагогическая технология. — М., 1989.
9. Кудрявцев П.О. Проблемное обучение. Истоки и сущность.: Знание, 1991.
10. Молибог А.Г. Программирование обучение. — М., 1967.
11. Пидкасистый И.И. и др. Технология игры в обучении и развитии.- М.: РПА, 1996.
12. Самоунина Н.В. Организационно обучающие игры в образовании, - М.: Народное образование, 1996.
13. Селевко Г.К. и др. Дифференциация обучения. - Ярославль, 1995.
14. Селевко Г.К. Опыт разработки теории педагогики сотрудничества. Методические рекомендации. Ч. 1,11. — Ярославль, 1988,1989.
15. Селевко Г.К., Тихомирова Н.К. Педагогика сотрудничества о перестройке школы. - Ярославль, 1990.
16. Унт Инге. Индивидуализация и дифференциация обучения.-М.: Педагогика, 1990.
17. Шаталов В.Ф. Педагогическая проза. - М.: Педагогика, 1980.
18. Эльконин Д.В. Психология игры.- М., 1979.
19. Юдин В.В. Педагогическая технология. - Ярославль, 1997. ,

3 БОБ. ОЛИЙ МАКТАБ ЎҚИТУВЧИСИНИНГ ИННОВАТЦИОН ФАОЛИЯТИ

Ҳозирги давр таълим тараққиёти янги йўналиш - инновацион педагогикани майдонга олиб чиқди. «**Инновацион педагогика**» термини ва унга хос бўлган тадқиқотлар Ғарбий европа ва АҚШда 60-йилларда пайдо бўлди. Инновацион фаолият Ф.Н. Гоноболин, С.М. Годнин, В.И.Загвязинский, В.А.Кан-Калик, Н.В.Кузмина, В.А. Слостенин, А.И.Шчербаков ишларида тадқиқ етилган. Бу тадқиқотларда инновацион фаолият амалиёти ва илғор педагогик тажрибаларни кенг ёйиш нуқтаи назардан ёритилган, Х.Бамет, Дж. Бассет, Д. Гамилтон, Н.Гросс, Р. Карлсон, М. Майлз, А.Хейвлок, Д.Чен, Р.Едем ишларида инновацион жараёнларни бошқариш, таълимдаги ўзгаришларни ташкил этиш, инновациянинг «ҳаёти ва фаолияти» учун зарур бўлган шарт-шароитлар масалалари **таҳлил** қилинган.

Янгилик киритишнинг социал-психологик аспекти америкалик инноватик Е.Роджерс томонидан ишлаб чиқилган. У янгилик киритиш жараёни қатнашчиларининг тоифа(тип)лари таснифини, унинг янгиликка бўлган муносабатини, уни идрок қилишга шайлигини тадқиқ этади.

Олий мактаб ўқитувчисининг инновацион фаолияти, олий мактаб педагогикасининг бош муаммоларидан биридир.

Шу жиҳатдан ушбу бобда олий мактаб ўқитувчиси инновацион фаолиятининг шаклланиш концепсияси, инновациянинг ижтимоий-маданий ва ҳаёт-фаолияти аспекти ҳақида баҳс юритилади.

3.1. Инновацион фаолиятининг назарий омиллари

Инновация (инглизча инноватион) - янгилик киритиш, янгиликдир.

А.И. Пригожин **инновация** деганда *муайян ижтимоий бирликка - ташкилот, аҳоли, жамият, гуруҳга янги, нисбатан тургун унсурлами киритиб борувчи мақсадга мувофиқ ўзгаришларни тушунади. Бу инноватор фаолиятидир.*

Тадқиқотчилар (А.Л. Пригожин, Б.В. Сазонов, В.С. Толстой, А.Г.Кругликов, А.С.Ахиезер, Н.П.Степанов ва бошқалар) инновацион жараёнлар таркибий қисмларини ўрганишнинг икки ёндашувини ажратадилар: *янгиликнинг индивидуал микросатҳи ва алоҳида-алоҳида киритилган янгиликларни ўзаро таъсири микросатҳи.*

Биринчи ёндашувда ҳаётга жорий етилган қандайдир янги ғоя ёритилади.

Иккинчи ёндашувда алоҳида-алоҳида киритилган янгиликнинг ўзаро таъсири, уларнинг бирлиги, рақобати ва оқибат натижада бирининг ўрнини иккинчиси эгаллашидир.

Олимлар инновацион жараён микротузилмасини таҳлил қилишда ҳаётнинг даврийлиги концепциясини фарқлайдилар.

Бу концепция янгилик киритишга нисбатан ўлчанадиган жараён эканлигидан келиб чиқади.

Педагогикага оид адабиётларда инновация жараёни схемаси берилади. У қуйидаги босқичларни қамраб олади:

1. *Янги ғоя тузилиши ёки янгилик концепциясини пайдо қилиш босқичи. У кашфиёт босқичи деб ҳам юритилади.*

2. *Ихтиро қилиш, яъни янгилик яратиш босқичи.*

3. *Яратилган янгиликни амалда қўллай билиш босқичи.*

4. *Янгиликни ёйиш, уни кенг тадбиқ этиш босқичи.*

5. *Муайян соҳада янгиликнинг ҳукмронлик қилиш босқичи. Бу босқичда янгилик ўзининг янгилигини йўқотади, унинг самара берадиган муқобили пайдо бўлади.*

6. *Янги муқобиллик асосида, алмаштириш орқали янгиликнинг қўлланиш доирасини қисқартириш босқичи.*

В.А.Сластенин янгилик киритишни мақсадга мувофиқ йўналтирилган янгилик яратиш, кенг ёйиш ва фойдаланиш жараёни мажмуи, унинг мақсади эса инсонларнинг эҳтиёжи ва интилишларини янги воситалар билан қондириш деб билади.

Янгилик киритишнинг тизимли концепсияси муаллифлари (А.И.Пригожин, : Б.В.Сазонов, В.С. Толстой) инновацион жараёнларнинг икки муҳим шаклини фарқлайдилар.

Биринчи шаклга янгилик киритиш оддий ишлаб чиқиш сифатида киритилади. Бу илк бор маҳсулот ўзлаштирган ташкилотларга тааллуқлидир.

Иккинчи шаклга янгиликни кенг кўламда ишлаб чиқиш тааллуқлидир.

Янгилик киритиш ҳам ички мантиқ, ҳам вақтга нисбатан қонуний ривожланган ва унинг атроф-муҳитга ўзаро таъсирини ифодалайдиган динамик ж тизимдир.

Педагогик инновацияда «янги» тушунчаси марказий ўрин тутади. Шунингдек, педагогик фанда хусусий, шартли, маҳаллий ва субъектив янгиликка қизиқиш уйғотади.

Хусусий янгилик В.А. Сластениннинг аниқлашича, жорий замонавийлаштиришда муайян тизим маҳсулоти унсурларидан бирини янгилашни кўзда тутади.

Мураккаб ва прогрессив янгиланишга олиб келувчи маълум унсурларнинг йиғиндиси **шартли янгилик** ҳисобланади.

Маҳаллий янгилик конкрет объектда янгиликнинг фойдаланиши билан белгиланади.

Субъектив янгилик маълум объект учун объектнинг ўзи янги бўлиши билан белгиланади.

Илмий йўналишларда **янгилик** ва **инновация** тушунчалари фарқланади.

Янгилик - бу воситадир: янги метод, методика, технология ва бошқалар.

В.И. Загвязинский **янги** тушунчасига таъриф бериб, педагогикадаги **янги** бу фақатгина ғоя эмас, балки ҳали фойдаланилмаган ёндашувлар, методлар, технологиялардир. Лекин бу педагогик жараённинг унсурлари мажмуа ёки алоҳида олинган унсурлари бўлиб, ўзгариб турувчи шароитда ва вазиятда таълим ва тарбия вазифаларини самарали ҳал этишнинг илғор бошланмаларини ўзида акс эттиради.

Р.Н.Юсуфбекова **педагогик янгиликка**, ўқитиш ва тарбия беришда аввал маълум бўлмаган ва аввал қайд қилинмаган ҳолат, натижа, ривожланиб борувчи назария ва амалиётга элтувчи педагогик воқеликнинг ўзгариб туриши мумкин бўлган мазмуни сифатида қарайди.

Педагогик инновацияда Р.Н.Юсуфбекова *инновацион жараён тузулмасининг уч блокани фарқлайди:*

Биринчи блок - педагогикадаги **янгини** ажратиш блоки. Бунга педагогикадаги янги, педагогик янгиликнинг таснифи, янгини яратиш шарт-шароити, янгиликнинг меъёрлари, янгининг уни ўзлаштириш ва фойдаланишга тайёрлиги, анъана ва новаторлик, педагогикадаги янгини яратиш босқичлари киради.

Иккинчи блок - янгини идрок қилиш, ўзлаштириш ва баҳолаш блоки: педагогик ҳамжамиятлар, янгини баҳолаш ва уни ўзлаштириш жараёнларининг ранг-баранглиги, педагогикадаги консерваторлик ва новаторлик, инновация муҳити, педагогик жамиятларнинг янгини идрок этиш ва баҳолашга тайёрлиги.

Учинчи блок - янгидан фойдаланиш ва уни жорий этиш блоки, яъни янгини тадбиқ этиш, фойдаланиш ва кенг жорий этиш қонуниятлари ва турларидир. М.М.Поташникнинг инновация жараёнлари талқинлари киши эътиборини ўзига тортади. У инновация жараёнининг қуйидаги тузилмасини беради:

• *фаолият тузилмаси - мотив - мақсад - вазифа - мазмун - шакл - методлар - методика компонентлари йиғиндиси;*

- субъектив тузилма-инновацион фаолият субъектларининг халқаро, минтақавий, туман, шаҳар ва бошқа сатҳлари;
- сатҳий тузилма-инновацион фаолият субъектларининг халқаро, минтақавий, туман, шаҳар ва бошқа сатҳлари;
- мазмун тузилмаси - ўқув-тарбиявий ишлар, бошқарув (ва б.)да янгиликнинг пайдо бўлиши, ишлаб чиқиши ва ўзлаштирилиши;
- босқичлилика асосланган ҳаёт даврилик тузилмаси - янгиликнинг пайдо бўлиши - илдам ўсиши - етуклик - ўзлаштириши - диффузия (сингиб кетиши, тарқалиши) - бойиши (тўйиниши) - қолоқлик - инқироз — иррадиасия(алданиши) — замонавийлаштириши;
- бошқарув тузилмаси - бошқарув ҳаракатларининг 4 та турининг ўзаро алоқаси: режалантириши - ташиқил етиши - раҳбарлик қилиши - назорат қилиши;
- ташкилий тузилма - диагностик, олдиндан эга билиши, соф ташкилий, амалий, умумлаштирувчи, татбиқ етувчи.

Инновация жараёни таркибий тузилмалар ва қонуниятларни қамраб олган тизимдан иборатдир.

Педагогикага оид адабиётларда инновацион жараёни кечишининг 4 та асосий қонунияти фарқланади:

- педагогик инновация муҳитининг аёвсиз бемаромлик қонуни;
- ниҳоят амалга ошиши қонуни;
- қолиплаштириши (стереотиплаштириши) қонуни;
- педагогик инновациянинг даврий такрорланиши ва қайтиши қонуни;

Аёвсиз бемаромлик қонунда педагогик жараён ва ходисалар тўғрисидаги яхлит тасаввурлар бузилади, педагогик онг бўлинади, педагогик янгилик баҳоланади ва у янгиликнинг аҳамияти ва қиммати кенг ёяди.

Ниҳоят амалга ошиш қонуни янгиликнинг ҳаётлийлиги бўлиб, у ерта ё кеч, стихияли ёки онгли равишда амалга ошади.

Қолиплаштириш (стереотиплаштириш) қонуни шундан иборатки, унда педагогик инновация фикрлашни бир қолипга тушириш ва амалий ҳаракатга ўтиш тенденциясигага бўлади. Бундай ҳолатда педагогик қолип (стереотип) қолақликка, бошқа янгиликларнинг амалга ошиш йўлига тўсиқ бўлишга мажбур бўлади.

Педагогик инновациянинг даврий такрорланиши ва қайтиши қонунининг моҳияти шундаки, унда янгилик янги шароитларда қайта тикланади.

Педагогик инновация тадқиқотчилари инновация жараёнининг икки типини фарқлайдилар:

Инновациянинг биринчи тип стихияли ўтади, яъни инновацион жараёнда унга бўлган эҳтиёж ҳисобга олинмайди, уни амалга оширишнинг барча шарт шароитлари тизими, усуллари ва йўллари онгли муносабат бўлмайди.

Инновациянинг иккинчи тип онгли, мақсадга мувофиқ, илмий асосланган фаолият маҳсулидир.

Олий мактабдаги инновацион жараёнлар В.А.Сластенин, М.М.Левина,

М.Я.Виленский ва бошқалар томонидан тадқиқ қилинган.

Олий мактаб инновацион жараёнлари негизда қуйидаги ёндашувларни белгилаш мумкин:

- *маданиятхунослик жиҳатидан (инсонни билишнинг устувор ривожланиши) ёндашув;*
- *шахсий фаолият жиҳатидан (таълимдаги янги технологиялар) ёндашув;*
- *кўп субъектли (диалогик) ёндашув, яъни касбий тайёргарликни инсонпарварлаштириш;*
- *индивидуал - ижодий (ўқитувчи ва талабаланинг ўзаро муносабатлари асосида) ёндашув.*

Олий мактабда **инновацион фаолиятнинг субъекти** ўқитувчи ва унинг шахсий имконияти ҳисобланади. Бунда ўқитувчи шахсининг ижтимоий-маданий, интеллектуал ва ахлоқий имкониятлари юксак аҳамиятга молик бўлади.

С.М.Годниннинг ишларида *талабанинг шахсий хислатлари педагогик жараённинг субъекти сифатида ёритилади.* Унга қуйидагиларни киритади: ўқитишнинг ҳозииги ва келгуси босқичлари учун қабул қилинган ўқув - таъбия жараёнининг мақсади, вазифаси ва кўрсатмаларини англай билиш; интеллектуал меҳнатнинг ванги тадбирларини егаллаш; мақсадга мувофиқ касбий ўз-ўзини тарбиялаш ва мустақил таҳсил олиш, қийинчиликларни аъло даражада енга билиш, ўсиш ва мустақкам ўрин егаллашнинг кенгаётган интеллектуал ва касбий имкониятлари, истикболлари билан қониқиш, ўзининг социал роли функциясини бажаришида фаол муносабатда бўлиш ва ҳоказо.

Инновацион педагогик жараённинг муҳим унсурлари *шахснинг ўз-ўзини бошқариши ва ўзини-ўзи сафарбар қила олиши ҳисобланади.* Унинг енг муҳим йўналишларидан билан **талабаларнинг билиш фаолиятини ривожлантириш.**

Бундай йўналиш талабаларнинг ўқув ишларини фаоллаштириш, уларнинг касбий ихтисослашишини аниқлаб олиш фаоллигини ўз ичига олади.

Таянч йўналишлар - таълим, фан ва ишлаб чиқаришнинг интеграциялашуви, уларнинг ўзаро алоқаларида янги тамойилларга ўтиш.

Шундай қилиб, инновацион фаолият омиллари назарияси таҳлили унинг енг муҳим йўналиши *гуманистик аксиология* экан, деган хулосага олиб келади.

Инновацион фаолиятга аксиологик ёндашув инсоннинг ўзини янгилик яратиш жараёнига бахшида қилиши, унинг томонидан яратилган педагогик қадриятлар жамул-жамини англатади.

Аксиология инсонга олий қадрият ва ижтимоий тараққиётнинг бирдан-бир мақсади сифатида қарайди.

3.2. Ўқитувчининг инновацион фаолияти тузилмаси

Ўқитувчининг инновацион фаолиятига яратувчилик жараёни ва ижодий фаолият натижаси сифатида қаралади.

В.А.Сластенин ўқитувчининг инновацион фаолиятини тузишда унга акмеологик жиҳатдан ёндашади.

Акмеология (акте) - юнонча олий нуқта, ўткир, гуллаган, етук, енг яхши давр деган маъноларни билдиради.

Б.Г. Ананев, Н.В.Кузмина, А.А.Деркач ва бошқалар касбий фаолиятнинг самарасини ошириш билан йўғрилган инсон ҳаётининг энг ижодий даврлари, етуклик босқичлари тўғрисида фикр юритадилар. Улар етук инсонларнинг профессионализи, шахс ривожланишининг гуллаган давридаги психик қонуниятлари, профессионализмга етишдаги баландликлардан ота олиш масалалари билан шуғулланганлар.

В.А.Сластенин акмеологиянинг юксак профессионализмга, мутахассиснинг узок ижодий умр кўришига олиб келадиган субъектив ва обектив омилларини асослаб берди. Обектив омилларга олинган таълимнинг сифатини, субъектив омилларга эса инсоннинг истеъдоди ва қобилиятини, ишлаб чиқариш вазифаларини самарали ҳал қила олишидаги маъсулиятини, мутахассисларга ёндашувини киритади.

Юксак профессионализмга еришишнинг омиллари сифатида қуйидагилар кўрсатилади:

- *истеъдод нишонлари;*
- *уқувлилик;*
- *қобилият;*
- *истеъдод;*
- *оила тарбияси шароити;*
- *ўқув юрти;*
- *ўз хатти-ҳаракати.*

Акмеология илмий нуқтаи назардан профессионализм ва ижод муносабатида олиб қаралади. Бунда қуйидаги категориялар фарқланади:

- *ижодий индивидуаллик;*
- *ўзининг ўсиш ва такомиллашиш жараёни;*
- *ўз имкониятларини амалга ошириш сифатидаги креатив тажрибаси.*

Ўқитувчининг ижодий индивидуаллиги қуйидагилардан иборат:

- *интеллектуал - ижодий ташаббус;*
- *билимлар кенглиги ва чуқурлиги интеллектуал қобилияти;*
- *зиддиятларга нисбатан хушёрлик, ижодга танқидий ёндашув, вужудан яратувчиликка курашчанлик қобилияти;*
- *ахборотларга ташналик, муаммолардаги гайри одатийликка ваянгиликка бўлган ҳис-туйғу, профессионализм, билишга бўлган чанқоқлик (Н. В. Вишнекова).*

В.А.Сластенин ижодий индивидуализмни рўёбга чиқаришнинг асосий вазифаларини қуйидагича белгилайди:

- *ижтимоий моҳият касб етган маданиятни бойитиш;*
- *педагогик жараён ва шахс билимларини янгилаб туриш;*
- *самарали ва аҳамиятли меёрларни белгилайдиган янги технологияларни топиш;*
- *шахснинг ўз тақдирини ўзи белгилаш ва ўзини ўзи намоён қила олиши асосида ўз ривожланишини таъминлаш;*

Шу тариқа ўқитувчининг ижодий индивидуаллигини шакллантириш

шахс ривожланиши ва янгиланишининг динамик инновацион жараёни сифатида тушунилади.

Ижодий индивидуалликни характерлайдиган самарали ўз-ўзини англаш қуйидагиларни қамраб олади: ўзини бошқаларга қиёс қилиш асосида ўз шахсининг бетакрор эканлигини англай олиши; ўзи тўғрисидаги креатив кўринишлар ва тасавурлари тўплами; индивидуал креатив ўзига хосликламинг бир бутунлиги ва уйғунлиги, ички бирлиги; шахсининг ўз ривқиланишидаги динамиклик ва доимийлик жараёни ва унинг ижодкор сифатида шаклланиши; шахс ўзини намоён қила олиши ва ўзининг муайян ишларни амалга оширишга ҳозир турганлиги; ижодкор сифатида ўзини бахшида қила олиши ва шахсий ҳамда ижтимоий вазиятларда ўзининг ўрнини англай олиши (В.А.Сластенин).

Инновацион фаолият тузилмаси таҳлилида акмеологик ёндашув ўқитувчининг касбий маҳорати чўққиларига еришувида унинг шахси ривожланиш қонуниятларини очиш имконини беради.

Ўқитувчи инновацион фаолиятининг энг муҳим тавсифи креативликдир.

Креативлик термини англия-америка психологиясида 60-йилларда пайдо бўлди. У индивиднинг янги тушунча яратиши ва янги кўникмалар ҳосил қилиш қобилияти, хислатини билдиради.

Ж.Гилфорд креативликни тавсифийдиган қатор индивидуал қобилиятларни кўрсатади:

- фикрнинг равонлиги;
- фикрни мақсадга мувофиқ йўллай олиши;
- ўзига хослик (оригиналлик);
- қизиқувчанлик;
- фаразлар яратиш қобилияти;
- хаёл қила олиш, фантастлик (фантазия.)

М.Н.Гнатко креативликни кишининг ижодий имконияти, социал — ижодий фаолликни намоён қила олиш қобилияти билан шартланган киши индивидларининг қандайдир махсус хислати деб қарайди.

Ижод тушунчасини белгилашда у жараён — натижа тавсифидан, креативликни белгилашда еса субект — шартлилик тавсифидан фойдаланади.

Ижод мезонлари, унинг психологик механизмлари, ижодий тафаккурнинг ривожланиш техникаси В.А.Кан-Калик, Я.А.Пономарев, С.Ю.Степанов, Т.В.Фролов ва бошқаларнинг ишларида тадқиқ етилган.

Д.Б. Богоявленская ишларида ижод таҳлили бирликлари белгилаб берилган. Бундай бирлик сифатида муаллиф интеллектуал фаолликни кўрсатади ҳамда унинг учта босқичини ажратади:

- Шахсининг бу босқичига, унга ташқаридан берилган вазифаларни ташаббуссиз қабул қилиш характерлидир;
- интеллектуал фаолликнинг евристик босқичи. Бу босқичда ўз фаолияти таркиби ва тузилмасини таҳлил қилиш давом этади, янгилик очиш оқилона ҳал қилишга имконият берадиган айрим вазифалар қиёсланади;
- интеллектуал фаолликнинг креатив босқичи. Бу босқичда қўлга киритилган эмпирик қонунлар келгуси тадқиқотлар учун мақсад бўлиб қолади.

Рағбатлантирувчи, самарали ва евристик босқичга колоқ (экстенсив) ақлий фаолият, креатив босқичга интеллектуал фаолият хосдир.

Н.М. Гнатко креативлик механизмларини қуйидаги бўлимларга бўлиб ўрганишни таклиф этади:

- потенциал креативлик;
- фаолиятдаги креативлик.

Потенциал креативлик Н.М Гнатконинг фикрича, муайян ташқи шароитларда фаол креативликка айланишга назарий тайёр шаклда намоён бўладиган индивидуумнинг потенциал жойлашишини англатувчи креатив фаолиятдир. Потенциал креативлик ижоднинг зарурий субъектив шартидир.

Фаолиятдаги креативлик - фаолиятнинг бирор турида ижодий фаоллик кўрсатувчининг бевосита тайёргарлигини таъминлайдиган фаолиятнинг у ёки бу тури тавсифли потенциал креатив индивидуумнинг индивидуал тавсифлари алоқаларини юзага келтиради. Фаол креативлик ижоднинг энг муҳим субъектив шартидир (Н.М.Гнатко).

Тадқиқотлар кўрсатадики, потенциал креативлик, амалга ошириш мумкин бўлган креативликдир. Уни фаолиятдаги креативликка ўтказиш муайян фаолият турини ташувчи (субъект) томонидан унинг ўзлаштирилишида туб ўзгартиришлар қилиш орқали амалга ошади.

В.А. Слостенин, Н.М.Гнатконинг потенциал креативликни мунтазам фаолиятдаги креативликка таклид қилиш асосида ўзгартириб бориш ҳақидаги қарашларига қўшилган ҳолда уни тўлдириб, креативлик таклид қилиш, нусха олиш йўли билан ривожланади ҳамда таклид қилиш асосидаги ижод, ҳақиқий ижодга олиб келади, деб ҳисоблайдилар.

Ўқитувчи фаолиятидаги креативликнинг бир неча босқичларини белгилаш мумкин:

Биринчи босқичда тайёр методик тавсияномалар тузуккина кўчирилади; **иккинчи босқичда** мавжуд тизимга айрим мосламалар (модификациялар), методик усуллар киритилади; **учинчи босқичда** ғояни и амалга ошириш мазмуни, методлари, шакли тўла ишлаб чиқилади; **тўртинчи босқичда** эса ўқитиш ва тарбиялашнинг ўз бетакрор концепцияси ва методикаси яратилади.

Ўқитувчининг инновация фаолияти тузилмасидаги энг муҳим компонент бу рефлексиядир.

Рефлексия ўқитувчининг ўз онги ва фаолиятини белгилаш ва таҳлил қила олиш деб қаралади .

Педагогикага оид адабиётларда рефлексив жараёнларни изоҳлашнинг икки анъанаси мавжудлиги айтилади:

- объектлар моҳиятини изоҳлашга ва уларни конструкциялашга олиб келадиган онгнинг рефлексив таҳлили;

- *шахслараро мулоқот маъносини тушуниш рефлексияси;*

Бу билан боғлиқ равишда педагог олимлар қуйидаги рефлексив жараёнларни фарқлайдилар:

- ўз-ўзини ва бошқаларни тушуниш;
- ўз-ўзига ва бошқаларга баҳо бериш;

- ўз-ўзини ва бошқаларни изоҳли таҳлил қилиш.

Рефлексия (лотинча Рефлхио- ортга қайтиш) субъектнинг ўз (ички) психик туйғу ва ҳолатларини билиш жараёни сифатида қаралади.

Фалсафа ва педагогикага оид адабиётларда рефлексия шахснинг ўз онгидаги ўзгаришларни фикрлаш жараёни, деб ёзилади.

Психологик луғатда шундай изоҳ берилади: «Рефлексия - фақат субъектнинг ўз-ўзини билиши ва тушуниши эмас, балки бошқалар унинг шахсий хислатлари, ҳис қилиш туйғуси ва билиш (когнитив) тасавурларини билиш ҳамда тушунишини аниқлаб олишини ҳам англатади.

В.А.Лефевр таъкидлаган едики, инсон ўзининг хатти-ҳаракатларига, фикрларига нисбатан кузатувчи, тадқиқ қилувчи бўлиб қолмаслиги, балки бошқа персонажлар, уларнинг хатти-ҳаракатларини ўрганувчи мавқеини эгаллаши ҳам керак.

М.В.Кларин ижодий тафаккур хусусиятларини рефлексия билан боғлайди. Бундай ўзаро алоқаларда рефлексия ўзида хулоса чиқариш, умумлаштириш, аналогия, қиёслаш ва баҳолаш ҳамда муаммоларни эслаш, енга олиш ва ҳал қилишларни бирлаштиради.

В.А.Петровский рефлексия фаолияти таҳлилида унинг икки турини фарқлайди:

- ретроспектив;
- проспектив.

В.А.Петровскийнинг аниқлашича, **ретроспектив рефлексия** бу «содир этилган фаолият тарихининг ретроспектив тикланиш шаклидаги рефлексиясидир».

Проспектив рефлексия - бу фаолиятнинг амалга ошишига бўлган талабнинг ҳукм суриш динамикаси.

С.Ю. Степанов, И.Н. Семенов ишларида интеллектуал ва шахсий рефлексиялар фарқланади. В.В.Давидов ўз тадқиқотларида формал ва мазмун рефлексиясини асослаб берди. И.С.Ладенко аналитик ва синтетик рефлексияни фарқлайди.

Демак, ўқитувчининг инновацион фаолияти тузилмаси мотивасион, креатив, технологик ва рефлексив компонентлардан иборатдир.

Инновацион фаолият тузилмаси ҳақидаги муҳим тизимли тасаввурлар, уларнинг вазифаларини асослаш, уларнинг шаклланганлик меъёрлари ва сатҳлари уларни олий мактаб амалиётига татбиқ этишнинг зарур омили ҳисобланади.

3.3. Ўқитувчининг инновацион фаолиятини шакллантириш шартлари.

Инновационлик педагогик жараёни ифодалаб, нафақат унинг дидактик қурилмасига, балки ўқитувчининг ижтимоий моҳиятли натижалари ва руҳий қиёфасига ҳам тааллуқлидир.

Инновационлик очикликни, бошқалар фикрининг тан олишини билдиради.

Ўқитувчининг инновацион фаолияти турли хилдаги қарашларнинг тўқнашуви ва ўзаро бойитилиши динамикасида амалга ошишини кўзда тутлади.

Ўқитувчининг инновацион фаолиятини самарали амалга ошириш бир қатор

шарт-шароитларга боғлиқ. Унга ўқитувчининг тайинли мулоқоти, акс фикрларга нисбатан беғараз муносабат, турли ҳолатларда рационал вазиятнинг тан олинишини уқтиришга тайёрлиги киради. Бунинг натижасида ўқитувчи ўз билим ва илмий фаолиятини таъминлайдиган кенг камровли мавзу (мотив)га эга бўлади.

Ўқитувчи фаолиятида ўз-ўзини фаоллаштириш, ўз ижодкорлиги, ўз-ўзини билиши ва яратувчилиги каби мавзу (мотив)лар муҳим аҳамият касб этади. Бу эса ўқитувчи шахсининг креативлигини шакллантириш имкониятини беради.

Янгилик киритишнинг муҳим шарти *мулоқотнинг янги вазиятини туғдиришдир.*

Мулоқотнинг янги вазияти - бу ўқитувчининг ўз мустақиллик мавқеини, дунёга, педагогик фанга, ўзига бўлган янги муносабатни ярата олиш қобулиятидир. Ўқитувчи ўз нуқтаи назарларига ўралашиб қолмайди, у педагогик тажрибаларнинг бой шакллари орқали очилиб, мукамаллашиб боради. Бундай вазиятларда ўқитувчининг фикрлаш усуллари, ақлий маданияти ўзгариб боради, ҳиссий туйғулари ривожланади.

Кейинги шарти - бу ўқитувчининг *маданият ва мулоқотга шайлиги.*

Ўқитувчининг инновацион фаолияти воқеликни ўзгартиришга, унинг муаммолари ва усуларини ечишни аниқлашга қаратилгандир.

Ўқитувчи ва талаба ўртасидаги мулоқот намунасининг ўзгариши, инновацион фаолият шартларидан биридир.

Янги муносабатлар, анъаналарда бўлганидек, қистовлар, ҳукмга бўйсунуш каби унсурлардан ҳоли бўлиши лозим. Улар тенгларнинг ҳамкорлиги, ўзаро бошқарилиши, ўзаро ёрдам шаклида қурилган бўлиши даркор. Улар муносабатларидаги энг муҳим хусусият бу ўқитувчи ва талабанинг ижоддаги ҳамкорлигидир.

Инновацион фаолият қуйидаги асосий функциялар билан изоҳланади:

- *касбий фаолиятнинг онгли таҳлили;*
- *ме ёрларга нисбатан танқидий ёндашув;*
- *касбий янгиликларга нисбатан шайлик;*
- *дунёга ижодий яратувчилик муносабатида бўлиш;*
- *(ўз имкониятларини рўёбга чиқариш, ўз турмуш тарзи ва интилишларини касбий фаолиятда мужассам қилиш).*

Демак, ўқитувчи янги педагогик технологиялар, назариялар, концепцияларнинг муаллифи, ишлаб чиқарувчиси, тадқиқотчиси, фойдаланувчиси ва тарғиботчиси сифатида намоён бўлади.

Ҳозирги жамият, маданият ва таълим тараққиёти шароитида ўқитувчи инновация фаолиятига бўлган зарурият қуйидагилар билан ўлчанади:

• *ижтимоий-иқтисодий янгиланиш таълим тизими, методологияваўқув жараёни технологиясининг тубдан янгиланиш талаб қилади.*

• *Бундай шароитда ўқитувчининг инновация фаолияти педагогик янгиликларни яратиш, ўзлаштириш ва фойдаланишдан иборат бўлади;*

• *мазмунини инсонпарварлаштириш, доимо ўқитишнинг янги ташкилий шакллари, технологияларини қидиришни тақозо қилади;*

• педагогик янгиликни ўзлаштириш ва уни татбиқ этишга нисбатан ўқитувчининг муносабати характери ўзгариши.

Ўқитувчининг инновацион фаолияти таҳлили янгилик киритишнинг самарадорлигини белгиловчи муайян меъёрлардан фойдаланишни талаб қилади. Бундай меъёрларга - янгилик, мақбуллик (оптималност), юқори натижалилик, оммавий тажрибаларда инновацияни ижодий қўллаш имкониятлари киради

Янгилик педагогик янгилик меъёри сифатида ўзида таклиф қилинадиган янгини, янгилик даражаси моҳиятини акс еттиради. Педагог олимлар янгиликнинг қўлланиш машхурлиги даражаси ва соҳасига кўра фарқланадиган мутлақ, чегараланган мутлақ, шартли, субектив даражаларини фарқлайдилар.

Мақбуллик меъёри ўқитувчи ва талабанинг натижага еришиш учун сарфланган куч ва воситаларини билдиради.

Натижалилик ўқитувчи фаолиятидаги муайян муҳим ижобий натижаларни билдиради.

Педагогик янгилик ўз моҳиятига кўра оммавий тажрибалар мулки бўлиб қолиши лозим. Педагогика янгиликни дастлаб айрим ўқитувчиларнинг фаолиятига олиб киради. Кейинги босқичда - синалгандан ва обектив баҳо олгандан сўнг педагогик янгилик оммавий татбиқ этишга тавсия етилади.

В.А.Сластенин ўтказган тадқиқотлар ўқитувчининг инновацион фаолиятга касбий тайёргарлигини аниқлаш имкониятларини беради. Улар қуйидаги тавсифлардан иборат:

• мўлжалланган янгиликни ялпи ва унинг алоҳида босқичлари муваффақиятини башиорат қилиши;

• келгусида қайта ишлаш мақсадида янгиликнинг ўзидаги ва уни татбиқ қилишдаги камчиликлами аниқлаш;

• янгиликни бошқа инновациялар билан қиёслаш, улардан самарадорларини танлаб олиш, уларнинг энг аҳамиятли ва пишиқлик даражасини аниқлаш;

• янгиликни татбиқ этишнинг муваффақиятлилик даражасини текшириши;

• янгиликни татбиқ этадиган ташилотнинг инновация қобилиятига баҳо бериши.

Ўқитувчининг инновацион фаолияти ўз ичига янгиликни таҳлил қилиш ва унга баҳо бериш, келгусидаги ҳаракатларнинг мақсади ва концепциясини шакллантириш, ушбу режани амалга ошириш ва таҳрир қилиш, самарадорликка баҳо бериш кабиларни қамраб олади.

Инновацион фаолиятнинг самарадорлиги педагог шахсияти билан белгиланади.

В.А.Сластенин тадқиқотларида ўқитувчининг инновацион фаолиятга бўлган қобилиятларининг асосий хислатлари белгилаб берилган. Унга қуйидаги хислатлар тааллуқли:

• шахсининг ижодий-мотивасион йўналганлиги. Бу - қизиқувчанлик, ижодий қизиқиши; ижодий ютуқларга интилиши; пешқадамликка интилиши; ўзкамолотига интилиши ва бошқалар;

• креативлик. Бу — ҳаёлот (фантастлик), фараз; қолиплардан ҳоли бўлиш, таваккал қилиш, танқидий флқрлаш, баҳо бера олиш қобилияти, ўзича

мушоҳада юритиш, рефлексия;

- *касбий фаолиятни баҳолаш. Бу - ижодий фаолият методологиясини егаллаш қобилияти; педагогик тадқиқот методларини эгаллаш қобилияти; муаллифлик концепцияси фаолият технологиясини яратиш қобилияти, зиддиятни ижодий*

бартараф қилиш қобилияти; ижодий фаолиятда ҳамкорлик ва ўзаро ёрдам бериш қобилияти ва бошқалар;

- *ўқитувчининг индивидуал қобилияти. Бу - ижодий фаолият сурати; шахсининг ижодий фаолиятдаги иш қобилияти; қатиятлилик, ўзига ишонч; маъсулиятлилик, ҳалоллик, ҳақиқатгўйлик, ўзини тута билиш ва бошқалар.*

Инновацион фаолият тадқиқотлари ўқитувчининг инновацион фаолиятга ҳозирлиги меъёрларини белгилашга имкон берди (В.А. Сластенин):

- *инновацион фаолиятга бўлган заруриятни англаш;*
- *ижодий фаолиятга жалб қилинишига шайлик;*
- *шахсий мақсадларни инновацион фаолият билан мослаштириш;*
- *ижодий муваффақиятликларни енгишга шайлик;*
- *инновацион фаолиятни ижро этиш учун технологик шайлик даражаси;*
- *инновацион фаолиятнинг касбий мустақилликка таъсири;*
- *касбий рефлексияга бўлган қобилият.*

Олий мактабдаги инновация жараёнлари характери киритилган янгиликлар

хусусиятлари, ўқитувчиларнинг касбий имкониятлари, янгилик киритиш ташаббускорлари ва иштирокчиларининг инновацион фаолиятлари хусусиятлари билан белгиланади.

Инновацион фаолиятда енг муҳим масалалардан бири ўқитувчи шахсидир.

Ўқитувчи-новатор сермахсул ижодий шахс бўлиши, креативликни, кенг қамровли қизиқиш ва машғулликни, сеувчи ички дунёси бой, педагогик янгиликларга ўч бўлиши лозим.

Ўқитувчини инновацион фаолиятга тайёрлаш икки йўналишда амалга оширилиши лозим:

- *янгиликни идрок қилишга инновацион шайликни шакллантириш;*
- *янгича ҳаракат қила олишга ўргатиш.*

Инновацион фаолиятни ташкил этишда талабаларнинг ўқув-билиш фаолияти ва уни бошқариш алоҳида аҳамиятга эга.

Инновация жараёнлари, уларнинг функциялари, ривожланиш қонуниятлари, механизмлари ва уни амалга ошириш технологиялари, бошқариш тамойилларининг педагогик асосларини ўрганиш олий мактаб ўқув жараёнини замонавий педагогика ҳамда психология фанлари ютуқлари асосида жаҳон стандартлари даражасида ташкил этиш имконини беради.

Ўз-ўзини назорат қилиш учун савол ва топшириқлар

1. Таълимда «инновацион жараёнлар» термини нимани англатади.
2. Инновацион фаолиятдаги акмеологик ёндашувга изоҳ беринг.
3. Инновацион фаолиятдаги «креативлик» деганда сиз нимани тушунасиз

4. *Инновацион фаолият таркибидаги «рефлексия»ни тушунтириб беринг.*
5. *Инновацион фаолиятни шакллантириш шартларини изоҳлаб беринг.*

АДАБИЁТЛАР

1. Н.В.Вишнякова. Креативная психопедагогика. - Минск, 1995.
2. С.М.Годник. О сущности профессионально-педагогической деятельности. Воронеж, 1992.
3. В.И.Загвязинский. Инновационные процессы в образовании и педагогическая наука. - Тюмень, 1990.
4. Инновационная обучение: стратегия и практика. - М., 1994.
5. Инновационные методы обучения в вузе. Сборник научных трудов. - Мурманск, 1993.
6. Кан-Калик В.А., Никандров Н.Д. Педагогическое творчество. - М., 1990.
7. Кларин М.В. Инновационные модели учебного процесса в современной зарубежной педагогике - М., 1994.
8. Сластенин В.А., Кодымова Л.С. Педагогика: Инновационная деятельность. - М.: Магистр, 1997

4 БОБ. ПЕДАГОГИК ТЕХНОЛОГИЯНИНГ ИЛМИЙ-НАЗАРИЙ АСОСЛАРИ

Илмий-техник тараққиёт нафақат аксарият ишлаб чиқариш соҳасинигина технологиялаштирамқда, балки у маданият, таълим соҳаларига ҳам кириб бормқда. Бугунги кунда информацион ахборот тиббиёт, таълим ва бошқа технологиялар тўғрисида фикр юритиш мумкин.

Технологизациялаш-бу обектив жараён бўлиб, таълим эволюциясининг янги вазифаларини сифатли ҳал қилиш учун тайёргарлик даври

Тарихан технология тушунчаси техник тараққиёт билан боғлиқ равишда юзага келган ва бу тушунча санъат, хунар ва фан ҳақидаги таълимотга мувофиқ келади.

Технология деганда, одатда ашёларни қайта ишлаш методлари ва ишлаб чиқариш жараёни ҳамда уларнинг илмий тавсифларининг мажмуи тушунилади. Сиёсий луғат (М., 1989)да технологияга шундай изоҳ берилади:

1) ишлаб чиқариш жараёнида ашёлар, материаллар, ярим тайёр ашёларни қайта ишлаш, тайёрлаш ҳолати, хусусияти, шаклининг ўзгариш методлари йиғиндиси;

2) ашёлар, материаллар ва ярим хом ашёларга мувофиқ ишлаб чиқариш қуроллари орқали таъсир ўтказиш усуллари тўғрисидаги фан.

«Қомусий луғат»да ҳам шунга яқин изоҳ берилади, лекин унда бирмунча кенгроқ ёритилади: «Фан сифатида технологиянинг вазифаси ҳар томонлама самарали ва тежамли ишлаб чиқариш жараёнларини аниқлаш ва амалиётда ундан фойдаланиш мақсадида физика, кимё, механика ва бошқа қонуниятларини

бажарши.»(М., 1979)

Технология грекча сўз бўлиб, **технос-** санъат, маҳорат, **логос-**таълимот деган маъноларни билдиради.

Педагогик технология педагогнинг талабаларга таъсир қилишни ташкилл етиш бўйича касбий аҳамиятга молик малакалар тизимини аниқлаб беради, педагогик фаолиятнинг технологиклигини англаш усулларини таклиф этади.

Ҳозирги давр таълим технологиялари муаммоси, педагогик инновация тажрибалари уларни бир тизимга тушириш ва аниқлаштиришни талаб қилади. Олий мактаб олдида педагогик технологияларнинг илмий асослари, уларнинг таснифи, моҳиятини очиб бериш ва ўқув жараёнининг технологиклиги муаммоларини таъминлаш масаласи турибди.

4.1. Педагогик технологияларнинг илмий асослари

Педагогикага оид адабиётлар таҳлили шуни кўрсатадики, ҳозиқи даврда **педагогик технология** тушунчаси таълим амалиёти ва назарияси илмидан мустаҳкам ўрин егаллади, лекин уни педагогиканинг мукамал луғатлари (тезаурус)даги ўрни ҳали номаълумлигича қолиб келмоқда.

Педагогик технология тушунчасининг шаклланиши ва ривожланиши тарихида турли қарашлар мавжуд бўлган: у техник воситалар ҳақидаги таълимот деб, ҳамда ўқитиш жараёнини лойиҳалаштирилган ҳолда изчил ва мунтазам ташкил етиш деб талқин қилинган. Ҳозир педагогик технологияларнинг бир қанча таърифлари мавжуд.

В.П. Беспалко педагогик технологияни *амалиётга татбиқ қилинадиган муайян педагогик тизим лойиҳаси* сифатида белгилайди. У педагогик тизим технологиялар ишлаб чиқиш учун асос бўлади, деб ҳисоблайди. Бунда асосий диққат ўқув-педагогик жараёни олдиндан лойиҳалашга қаратилади, **дидактик вазифа ва ўқитиш технологиялари** тушунчасидан фойдаланилади. Шу тариқа В.П. Беспалко ўқув жараёнини лойиҳалаш ғоясини илгари суради. Афсуски, ҳозирги қадар педагогик **технология ва лойиҳа** тушунчалари ҳақида аниқлик йўқ.

Педагогик технология таълим жараёнига жадаллик билан кириб бораётган бўлса ҳам, унинг мақоми ноаниқлигича қолиб кетмоқда. Тадқиқотчиларнинг ишларида фан ва амалиёт оралиғидан ўрин эгалламоқда.

Н.Ф.Тализина ҳар бир педагог реал педагогик жараёни ташкил етишдан олдин ўқув жараёни ҳақида *технологик даражада билимлар тизимини билиб олган бўлиши шарт* деб ҳисоблайди. У фан ва амалиёт оралиғида тамойилларни олға сурувчи, методлар ишлаб чиқувчи, уларни изчил қўллаш каби масалалар билан шуғулланувчи алоҳида фан бўлиши керак, деб ҳисоблайди. Уларсиз педагогик жараён технология реал ўқитиш жараёни сифатида асосланмай қолади.

Айрим муаллифлар ўқитиш технологияларига фан ва санъат оралиғидаги фан деб қарайдилар, бошқалари уни лойиҳалаш билан боғлайдилар.

Шундай қилиб, бир ёндашувда ўқитиш технологиялари ўқитишнинг барча

воситаларини камраб олган қандайдир жиҳозлаш сифатида ҳам белгиланади. Унда технология ўқув жараёнини техниклаштиришни тақозо қилади.

Бошқа ёндашувда технологияга таълим амалиётини янги ёки замонавийлаштирилган билимлар билан таъминлашнинг усули сифатида қарашга имконият беради. Бунда технологияга таълимнинг илмий тамойиллари ва амалиётини татбиқ этиш сифатида қаралади.

Технология тушунчаси 60-йиллардаги Америка ва Ғарбий европада таълимни ислоҳ қилиниши билан боғлиқ равишда кириб келди. Б.Блуи, Ж. Королл, П.Я.Галперин, В.И.Давидов, Н.А.Менчинская, З.И.Калмикова, Л.И. Занков технологиялари машҳур. Ўқитишни ташкил қилишнинг технологик ёндашувлари В.П.Беспалко, Н.Ф.Тализина, Л.М.Фридман, Ю.Н.Кулюткина, Г.С.Сухобской, Т.В.Кудрявцев, А.М. Матюшкин, М.И.Махмутов каби аксарият психолог ва дидактикачиларга тааллуқлидир.

Технологик ёндашувлар таҳлили шуни кўрсатадики, аксарият ўқитиш технологиялари бўш технологияланганлиги бўйича қолиб кетмоқда. Бир қатор технологияларда назарий асослар кучайтирилган бўлиб, амалий томони у қадар ойдинлаштирилмаган.

Т.А.Балло технологиянинг бир томонини, яъни ўқитишда топшириқли ёндашувни ёритади. Бошқаларида ё компьютер орқали дастурлаштирилган ўқитиш ёки ўқитишнинг муаммоли тузилмаси ажралиб туради.

Л.В. Занков, Т.Я.Галперин, В.И.Давидов тадқиқотларида босқичли ўқитишнинг яхлит технологиялари ҳақида фикр юритилади.

1. Педагогик технологияда ҳали кўп аниқланмаган масалалар бор. Бу муаммони тадқиқ этиш, ўқитиш технологиясининг тушунчаси ва методологик моҳиятини аниқлаш бўян боғлиқ.

Педагогик технология ўзига хос ва потенциал яратиладиган педагогик натижаларга еришиш учун, педагогик тизимнинг барча ташкилий томонларига алоқадор назарий ва амалий (таълим тизими доирасида) тадқиқотлар соҳаси сифатида белгиланади.

Педагогик технология моҳиятини ёритиш учун педагог-дидактикачилар томонидан берилган таърифларга тўхталишни мақсадга мувофиқ деб топамиз.

«**Педагогик технология** - психологик ва педагогик ўғитлар йиғиндиси бўлиб, шакллар, методлар, усуллар, ўқитиш йўллари, тарбиявий воситаларнинг махсус тўпламидир. Айни замонда у педагогик жараённинг ташкилий-методик омилини ҳам билдиради» (Б.Лихачев).

«**Педагогик технология** — ўқув жараёнини амалга оширишнинг мазмуний техникаси» (В.П. Беспалко).

«**Педагогик технология** - режалаштирилган ўқитиш натижаларига еришиш жараёни тавсифи» (И.П. Волков).

«**Технология** - ишлов бериш, ҳолатни ўзгартириш санъати, маҳорати, малакаси ва методлар йиғиндиси» (В.М. Шепел).

«**Педагогик технология** - талаба ва ўқитувчининг уларга зарур шароит яратиш орқали ўқув жараёнини лойиҳалаштириш, ташкил этиш ҳамда ўтказиш бўйича улар педагогик фаолиятининг ҳар тбмонлама ўйланган моделидир.»(В.

М. Манахов).

«Педагогик технология - бу таълим шаклларини жадаллаштириш вазифасини кўзлаган ўқитиш ва билимларни ўзлаштиришнинг барча жараёнларини техника ва инсон омилларида ва уларнинг биргаликдаги ҳаракатлан воситасида яратиш, татбиқ этиш ва белгилашнинг изчил методидир» (ЮНЕСКО).

«Педагогик технология - педагогик мақсадларга еришишда фойдаланиладиган шахсий имкониятлар, жиҳозлар ва методологик воситаларда амалда бўлишнинг тизимли йиғиндиси ва тартибини билдиради»(М.В.Кларин).

«Педагогик технология - ўзида турли муаллифлар (манбалар)нинг барча таърифлари мазмунини қамраб олган мазмуний умумлашма ҳисобланади». (Г.К. Селевко).

Бу таърифлар таҳлилидан **педагогик технология натижани кўлга киритиш учун таълим доирасида зарур бўлган воситалар тизимини режалаштириш ва татбиқ** этиш деган хулосага келиш мумкин.

Таълим технологияси деганда таълимнинг белгиланган мақсади ва талабанинг билим даражасига кўра ўқув фаолиятини бошқаришнинг назарий лойиҳаси ва педагогик тизимнинг амалда бўлишини таъминловчи зарур воситалар тизими тушунилади.

Ўқитишнинг шахсга йўналтирилган технологияси бирор назария ва мақсад асосида ислилаб чиқилади. Педагогик тизимнинг амалда бўлиши, унинг мосланувчанлиги ҳамда талабанинг шахсий хусусиятлари, уларнинг технологик ва индивидуал меъёрлари билан боғланган. Бунда ушбу технологияларнинг мослашувчанлиги, уларнинг вариативлиги, талаба хатти-ҳаракатларининг босқичлилиги муҳим аҳамият касб этади.

Ўқитиш технологияси сатҳида ўқув жараёнининг барча компонентлари ёритилади.

Шахсга йўналтирилган технология асосида талабаларнинг интеллектуал ва эмоционал-мотивацион ривожланиши, билим ва Касбий малакалар шаклланиши, таълим жараёнига қадрият сифатида ёндашиш муносабатини таъминлаш, фаолликни ошириш, ўз-ўзини англаш ва мустақиллигини шакллантириш ётади.

Бу тадқиқотларни **таҳлил** қилган ҳолда ушбу таърифни бериш мумкин:

Педагогик технология таълим мақсадларига эришиш ва шахснинг ривожланишига қаратилган педагогик фаолиятни муттасил равишда ривожлантириш тизими лойиҳасидир.

Олий таълимни ислоҳ қилиш, бу масалаларга илмий асосланган нуқтаи назардан ёндашишга мажбур ётади. Ҳар қандай лойиҳалаш, ўқитишнинг илмий асосланган воситалари бўлгани ҳолда, унинг технологиклиги ҳисобланмайди.

Лойиҳалаш методологик функция бажаради. У талабанинг психик ривожланиш қонуниятлари, ўқув жараёнининг ривожланиш хусусиятлари ва педагогик бошқарув усулларининг тадқиқот воситаси сифатида майдонга чиқади.

Олий ўқув юртида таълимни такомиллаштириш мақсадида педагогик мулоқотнинг янги шакллари, ахборотларнинг таркибий қисмларини қайта ишлаб чиқиш, ўқув фаолиятини бошқаришнинг янги шакллари талаб қилинади.

Технологик тараққиёт, бугунги кунда ижтимоий жараёнларни кузатиб бо-

ришга қодир энг муҳим компонентлардан биридир. Педагогик таълим технологиясини яхшилаш жамият маданий савиясини ва унинг иқтисодий қудратини шакллантириш шартидир.

Ўқитиш технологияси таълимнинг фаолиятини таъминлайди, билимларни меҳнат жараёнигата тибқ етишни таъминлайди, педагогнинг онглилигини қолипга туширади, унинг жадал ҳаракат қилишига ва ҳаёт йўлига таъсир кўрсатади.

Касбий ўқитиш технологияси шахсни интизом, ирода ва ихтисосликка бўлган қизиқишни юзага келтиради. Мутахассисга бўлган ҳар томонлама талабни қаноатлантиришга қаратилган таълим технологиялари педагог ва талабанинг ҳамкорлигига тезликда мосланган психологик-педагогик шарт-шароитларни амалга оширишга йўналтиради.

Мутахассисларни касбий тайёрлаш технологик тамойили бўлажак касбига қаратилган мақсадлар, мазмун функциялари, ўқитиш методларидир. Шундан келиб чиққан ҳолда педагогик технологиялар ишлаб чиқилади.

Педагогик технологиялар таърифларига бўлган турли ёндашувлар шуни кўрсатадики, ҳақиқатдан ҳам ўқитиш технологиялари фан ва ишлаб чиқариш ҳамда ўқув-педагогик жараён оралиғидан ўрин олади. Бу касбий дидактик тайёргарлик тизимидаги билимларнинг мустақил соҳаси бўлиб, у ўқитишнинг дидактика назарияси ва амалиёти билан чамбарчас боғланган. У ўқув фаолиятини бошқариш жараёнини лойиҳалаш ва конструкториялаш функцияларини ўзида қамраб олади.

Ўқитиш технологияси таркибига ўқув жараёнини бошқаришнинг аниқ усуллари, бошқариш ва ўқитишнинг айна истиқболли тадбирлари ҳақидаги ҳам назарий, ҳам амалий билимлар киритилади. Ўқув жараёнининг бориши шароитларига мос равишда уларнинг изчиллиги белгиланади.

Ўқитиш технологияси, ўқитиш назарияси, ўқитиш техникаси. Улар ўқув фаолиятини бошқариш ҳақидаги педагогик соҳалардир. Улар - умумлаштирилган даражасига кўра амалга оширилади.

Педагогик технология таълим истиқболининг жараёнлаштирилган аспектидир.

Ўқитиш технологиясини белгилаш - бу касбий фаолият соҳасидаги таълимий ва такомиллашиш самарасини таъминловчи ўқув жараёнини меъёрий бошқариб туришдир.

Илмий адабиётларда **педагогик технологиянинг** уч аспекти тўғрисида фикр юритилади: *илмий, тавсифий, амалий*.

Илмий аспектда ўқитишнинг мақсади, мазмуни ва методлари илмий асосланади ҳамда педагогик жараён лойиҳалаштирилади.

Тавсифий аспектда режалаштирилган ўқитиш натижаларига еришишнинг мақсади, мазмуни, методлари ва воситаларининг иштироки асосида алгоритм жараёни ишлаб чиқилади.

Амалий аспектда педагогик технология жараёни амалга оширилади.

Таълим амалиётига нисбатан педагогик технологиянинг уч сатҳи белгиланади: *умумпедагогик, хусусий методик, локал (модул)*.

Умумпедагогик технология яхлит таълим жараёнини ифода қилади.

Хусусий методик технология бир фан доирасидаги ўқув -тарбия жараёнини амалга ошириш методлари ва воситаларидан иборат бўлади.

Локал (модул) технология ўқув тарбия жараёнининг махсус бўлимларига технологияни татбиқ қилишни ифода қилади. Бу технология хусусий дидактик ва тарбиявий вазифаларни ҳал қилишга қаратилади.

Педагогикада, ўқитиш технологиялари билан бирга таълимий технологиялар ҳам ўрин олган. Таълимий технологиялар мазмун-ахборот аспекти билдирса, ўқитиш технологияси жараёнга алоқадор деб ҳисобланади, яъни улар орасида ҳали ҳам аниқ фарқлар белгиланмаган.

Педагогик технология талабаларнинг тайёргарлик даражасига, уларнинг ахборотлар билан танишганлик ва амалий тайёргарлигига мосланган бўлиши лозим.

Касбий таълим тизимида ўқитиш технологиялари фундаментал ва амалий билимларнинг ўзлаштирилишини, ҳаракатларнинг рефлексивлигини акс еттиradi ва ўз касбий фаолиятини шакллантиради.

Педагогик технология ўқитувчи ва талаба фаолияти билан белгиланади. Фаолиятнинг бундай турларига кўра педагогик технологиянинг тузилмаси аниқланади.

Педагогик технологиянинг тузилмаси. *У концептуал асос, таълим жараёни мазмунини ва технологик жараёндан* иборат бўлади.

Ҳар бир педагогик технология **муайян илмий концепсияга** асосланади.

Педагогик технологиянинг **илмий концепсияси** таълим мақсадларига еришишнинг фалсафий, психологик, ижтимоий-педагогик ва дидактик асослашларни қамраб олади.

Таълим жараёни мазмуни таълим жараёнининг умумий ва аниқ мақсадлари, ўқув материали мазмунидан иборат бўлади.

Технологик жараён ўқув жараёнини ташкил этиш, ўқитувчи фаолияти, талаба фаолияти, ўқув жараёнини бошқариш усуллари, ўқув жараёни диагностикасини қамраб олади.

Тадқиқотчилар ҳар қандай педагогик технологияларни қаноатлантирадиган мезонларни белгилайдилар.

Изчиллик педагогик технологиянинг мезони сифатида жараённинг мантиқийлиги, педагогик технологиянинг барча қисмларининг ўзаро боғлиқлиги, яхлитлигани ўз ичига олади.

Педагогик технологиянинг мезонларидан бири, унинг **бошқарувга** асосланганлигидир. У ўқув жараёни диагностикаси, уни режалаштириш ва амалга оширишни лойиҳалаш, ундаги ўқитиш методлари ва воситалари билан ўзгартириб туришдан иборат бўлади.

Педагогик технологиянинг **самарадорлик** мезони таълим жараёнининг конкрет шароитларида олинадиган юксак натижаларни кўзда тутди.

Қайта тиклаш педагогик технологиялар мезонларидан биридир. Унда педагогик технологияларни бошқа ўқув юртларида қўллаш имконияти тушунилади.

Шундай қилиб, олий мактабда мутахассисларнинг касбий тайёргарлиги мураккаб ва доимий ҳаракатдаги тизимни ташкил этади. Бу тизимда бўлғуси ўқитувчининг технологик тайёргарлиги алоҳида ўрин тутди. У бўлғуси педа-

гогнинг интеллектуал ривожланиши, фаол ўқиши, ижодий шахснинг ривожланиши, тафаккурнинг касбий йўналганлигини идрок қилиш, ўқув-билиш фаолиятини ташкил етишда тадқиқий (илмий) тамойилларни амалга ошириш билан боғланган.

Бўлғуси педагогнинг технологик тайёргариини, олий ўқув юртида педагогик технологияларни амалга оширишни талаб қилади. Олий ўқув юрти таълим жараёнида фойдаланиладиган ва кенг тарқалган педагогик технологиялар: *муаммоли ўқитиш, ўқитишнинг табақалаштирилган ва индивидуал технологияси, программалаштирилган ўқитиш технологияси, компьютер ахборот технологияси, муаллифлик технологиясидир.*

4.2. Муаммоли ўқитиш технологияси.

Муаммоли ўқитиш бу такомиллашган ўқитиш технологиясидир.

Ҳозирги олий мактабдаги самарадор ўқитиш технологияси — бу муаммоли ўқитишдир. Унинг вазифаси фаол билиш жараёнига ундаш ва тафаккурда илмий-тадқиқот услубини шакллантиришдир. Муаммоли ўқитиш ижодий, фаол шахс тарбияси мақсадларига мос келади.

Муаммоли ўқитиш жараёнида талабанинг мустақиллиги ўқитишнинг репродуктив шаклларига нисбатан тобора ўсиб боради.

Ҳозирги педагогикага оид адабиётларда муаммоли ўқитишнинг турли таъриф ва тавсифлари бор. Бизнингча, нисбатан тўлиқ ва аниқ таъриф М.И.Махмутова томонидан берилган бўлиб, унда муаммоли ўқитиш мантикий фикрлар тадбирлари (таҳлил, умумлаштириш) ҳисобга олинган ўргатиш ва дарс бериш усуллари кўллаш қоидалари ва талабаларнинг тадқиқот фаолиятлари қонуниятларининг (муаммоли вазият, билишга бўлган қизиқиш, талаб в.х.к) тизими сифатида изоҳланади.

Муаммоли ўқитишнинг моҳиятини, ўқитувчи томонидан талабаларнинг ўқув ишларида муаммоли вазиятни вужудга келтириш ва ўқув вазифаларини, муаммоларини ва саволларини ҳал қилиш орқали янги билимларни ўзлаштириш бўйича уларнинг билиш фаолиятини бошқариш ташкил етади. Бу эса билимларни ўзлаштиришнинг илмий-тадқиқот усулини юзага келтиради.

Маълумки, ўқитишнинг ҳар қандай асосида, инсон фаолиятининг муайян қонуниятлари, шахс ривож ва улар негизида шаклланган педагогик фаннинг тамойиллари ва қоидалари ётади. Инсоннинг билиш фаолияти жараёни мантикий билиш зиддиятларини ҳал қилишдаги обектив қонуниятлари ҳамда дидактик тамойил — муаммолиликка таянади.

Ўқитишнинг ҳозирги жараёни таҳлили, психологвапедагогларнинг фикрлаш муаммоли вазият, кутилмаган хайрат ва маҳлиё бўлишдан бошланади, деган хулосалари ҳақиқатга яқин эканлигини кўрсатади. Ўқитиш шароитида инсоннинг ўша психик, эмоционал ва ҳиссий ҳолати унга фикрлаш ва ақлий изланиш учун ўзига хос туртки вазифасини бажаради.

Муаммоли вазият муайян педагогик воситаларда мақсадга мувофиқ ташкил этиладиган ўзига хос ўқитиш шароитида юзага келади. Шунингдек, ўрганилган мавзулар хусусиятларидан келиб чиқиб, бундай вазиятларни яратишнинг махсус

усулларини ишлаб чиқиш зарур. Шундай қилиб, ўқитишда муаммоли вазият шунчаки «фикр йўлидаги кутилмаган тўсиқ» билан боғланган ақлий машаққат ҳолати эмас.

У билиш мақсадлари махсус тақозо қилган ақлий таранглик ҳолатидир. Бундай вазият негжзида аввал ўзлаштирилган билим излари ва янги юзага келган вазифани ҳал қилиш учун ақлий ва амалий ҳаракат усуллари ётади. Бунда ҳар қандай машаққат муаммоли вазият билан боғлиқ бўла бермаслигини таъкидлаш ўринли бўлади. Янги билимлар авалги билимлар билан боғланмаса, ақлий машаққат муаммоли бўлмайди. Бундай машаққат ақлий изланишни кафолатламайди. **Муаммоли вазият** ҳар қандай фикрлаш машаққатларидан фарқ қилиб, унда талаба машаққат талаб қилган объект (тушунча, факт)нинг унга авал ва айна вақтда маъҳим бўлган вазифа, масала бўйича ички, яширин алоқаларини англаб етади.

Шундай қилиб, **муаммоли вазиятнинг** моҳияти шуки, у талаба таниш бўлган маълумотлар ва янги фактлар, ҳодисалар (қайсики, уларни тушуниш ва тушунтириш учун аввалги билимлар камлик қилади) ўртасидаги зиддиятдир. Бу зиддият билимларни ижодий ўзлаштириш учун ҳаракатлантирувчи кучдир.

Муаммоли вазиятнинг белгилари қуйидагилар:

- *талабага нотаниш фактнинг мавжуд бўлиши;*
- *вазифаларни бажариш учун талабага бериладиган кўрсатмалар, юзага келган билиш машаққатини ҳал қилишда уламнинг шахсий манфаатдорлиги.*

Муаммоли вазиятдан чиқа олиш, ҳамма вақт муаммони, яъни нима номаълум еканлигини, унинг нутқий ифодаси ва ечимини англаш билан боғланган бўлади.

Муаммоли вазиятни фикрий таҳлил қиладиган бўлсак, у аваломбор талабаларнинг мустақил ақлий фаолиятидир. У талабани интеллектуал машаққат келтириб чиқарган сабабларни тушунишга, унга кириш, муаммони сўз билан ифодалаш, яъни фаол фикр юритишни белгилашга олиб келади. Бу ўринда изчиллик ёрқин кўринади: авало муаммоли вазият юзага келади, сўнг ўқув муаммоси шаклланади.

Ўқитиш амалиётида бошқа вариант — ўша муаммо ташқи кўринишда муаммоли вазият юзага келишига мувофиқ келгандай бўладиган вариант ҳам учрайди. Фактлар, ҳукмлар назарий қоидалар зиддиятлари мазмунидаги саволлар кўринишидаги муаммонинг ифодаси одатда «нимага» саволига жавоб бўладиган муаммоли вазиятнинг мавжудлигини акс еттиради.

Муаммо уч таркибий қисмдан иборат: маълум (берилган вазифа асосида), номаълум (уларни топиш янги билимларни шакллантиришга олиб келади) ва авалги билимлар (талабалар тажрибаси). Улар номаълумни топишга йўналган қидирув ишларини амалга ошириш учун зарурдир. Авало талабага номаълум бўлган ўқув муаммоси вазифаси белгиланади ва бунда унинг бажарилиш усуллари ҳамда натижаси ҳам номаълум бўлади, шунда талабалар ўзларидаги аввал эгалланган билим ва кўникмаларга асосланиб туриб кутилган натижа ёки ечилиш йўлини излашга тушади.

Шундай қилиб, талабалар биладиган вазифа ва уни мустақил ҳал қилиниш усули ўқув муаммоси бўла олмайди, иккинчидан, бирор вазифанинг ечилиш усулларини ва уни излаш воситаларини билишмаса ҳам ўқув муаммоси бўла

олмайди.

Ўқув муаммосининг муҳим белгилари қуйидагилар:

- *янги билимларни шакллантиришга олиб келадиган*

- *номаълумнинг қўйилиши;*

- *талабаларда нота ълумни топиш йўлида изланишни амалга ошириш учун зарур бўлган муайян билим заҳирасининг бўлиши.*

Ўқув муаммосини ечиш жараёнида талабалар ақлий фаолиятининг муҳим босқичи унинг ечилиш усулини ўйлаб топиш ёки гипотезақўйиш ҳамда гипотезани асослашдир.

Ўқув муаммоси муаммоли саволлар билан изчил ривожлантириб борилади ва бунда ҳар бир савол унинг ҳал қилинишида бир босқич бўлиб хизмат қилади.

Муаммонинг таркибий қисмлари, маълум ва номаълумнинг ўзаро муносабати характери билимга бўлган еҳтиёжни келтириб чиқаради ва фаол билишга бўлган изланишга ундайди.

Таъкидлаш жоизки, **муаммоли ўқитишнинг зарурий шарти талабаларда ҳақиқатни ва унинг натижасини излаш жараёнига бўлган ижобий муносабатни вужудга келтириш ҳисобланади.**

Талабаларнинг муаммоли ўқитишдаги ижодий ва қидирув билиш фаолияти муаммоли вазият пайдо қилинганда талабалар машғулотда **муаммони ифодалаб беришидан** иборат бўлади, яъни билишдаги қийинчиликларнинг пайдо бўлиши моҳиятини (яъни ушбу дамда унга нима маълум бўлса) сўз билан ифодалаб беради, сўнгра муаммонинг ечилиш усуллари қидиради ва бунда турли таҳминларни олға суради, талабалар ҳақиқий деб топган таҳминлардан бирини фараз сифатида асос қилиб олади ва уни исботлайди. Изланиш муаммо ёки вазифа бажарилгандан сўнг тугалланади.

Шахс билиш фаолиятининг изланиш даврини махсус схемаларда ифодалаш мумкин: **муаммоли вазият — ўқув муаммоси — ўқув муаммосини ечиш учун изланиш — муаммонинг ечилиши.**

Муаммоли ўқитиш машғулотларини ташкил этиш ва ўтказишнинг муҳим томони шундаки, бунда ўқитувчи унинг ҳам таълимий, ҳам тарбиявий функциясини яхши англаб олган бўлиши талаб қилинади. Ўқитувчи ҳеч қачон талабаларга тайёр ҳақиқатни (ечимни) бериши керак эмас, балки уларга билимларни олишга туртки бериши, машғулотларда ва ҳаёт фаолиятларида зарур бўлган ахборот, воқеа, вақт ва ҳодисалами онгида қайта ишЖашларига ёрдам бериши лозим бўлади.

Муаммоли ўқитиш билимларни онгли ва мустаҳкам ўзлаштириш, атроф-муҳитга ўзининг фаол муносабатини белгилаб олишда талабалар билиш фаолиятини жонлантиришда катта имкониятларга эга.

Муаммоли ўқитишда ўқитувчи талабаларнинг билиш фаолиятини ташкил этади, шундагина талабалар фанларни таҳлил қилиш асосида мустақил равишда интеллектуал машаққатларни ҳал қилиш, хулоса чиқариш ва умумлаштириш, қонуниятларни шакллантириш ҳамда қўлга киритилган билимларни янги вазиятга татбиқ этишга интилади.

Айрим ҳолларда ўқитувчи талабаларда нафақат қизиқиш уйғотиши ке-

рак, балки ўқув муаммосини ўзи ҳал қилиб қўймаслиги ва **бошқа ҳолларда талабаларнинг ўқув муаммосини ечишдаги мустақил ишларига раҳбарлик қилиши лозим**, натижада талабаларда билимларга мустақил еришиш қобилияти шаклланади ҳамда гипотеза қўйиш ва уни исботлаш орқали янги ақлий ҳаракат усулларини топади ҳамда билимларни бир муаммодан бошқасига кўчириш кўникмасини ҳосил қилади, диққат ва тасавурлари ривожланади. Талабалар муаммоли ўқитиш жараёнида муаммоли вазиятда ўқув материалларини идрок қилиш орқали билим ва ақлий ҳаракат усулларини ўзлаштирар экан, ўрганилганларни мустақил таҳлил қилар экан, гипотезалар қўйиш ва уларни исботлаш орқали ўқув муаммоларини шакллантирар ва ечар экан, бунда талабаларнинг интеллектуал фаоллиги таъминланади.

Шундай қилиб, **муаммоли ўқитишнинг вазифаси, талабалар томонидан билимлар тизими ва ақлий ҳамда амалий фаолиятлари усулларини самарали ўзлаштиришга ҳамкорлик қилиш, уларда янги вазиятда олинган билимларни ижодий қўллаш малакасини ҳосил қилиш, билиш мустақиллиги ҳамда ўқув ва тарбия муаммоларини ҳал қилишдир.**

Ўқув жараёнининг амалий таҳлили муаммоси ўқитишнинг ўзига хослигини белгилаш имкониятини очади. Муаммоли ўқитишнинг моҳияти, таълим олувчи томонидан ўзлаштирилиши лозим бўлган ахборотларни ўқитувчининг махсус ташкил қилишидан иборатдир.

Муаммоли ўқитишни ташкил этишнинг биринчи шarti ўқув ахборотларининг такомиллашиб бориши тизимидир.

Муаммоли ўқитишнинг иккинчи шartiда муаммоли ўқитиш амалга оширилади ва унда ахборотнинг ўқув вазифасига ўказилиши вақтида уни ечиш усулини танлаш имконияти кўзда тутилади.

Муаммоли ўқитишнинг учинчи шarti таълим олувчининг субъектив мавқеи, уларнинг билиш мақсадларини англаб етиши ва қарор қабул қилиши, масалани ҳал қилиш ва натижани қўлга киритиш учун ўзларининг ихтиёрида бўлган воситаларни баҳолай билишидир.

Муаммоли ўқитишга асосланган ўқув машғулотларини ўтказиш методикаси унда қўлланадиган методларни асослаб беришни талаб қилади. Бунда: ижодий, қисман-ижодий ёки евристик, ахборотларни муаммоли баён қилиш, ахборотни муаммоли бошлаш орқали баён қилиш асосий методлар ҳисобланади.

Ижодий метод таълим олувчининг ижодий мустақиллигини тўла амалга оширади. Унда талаба ўқитувчининг берган вазифасини бажаради, айна вақтда ўзлари ҳам ўқув муаммосини шакллантиради, ўзи мустақил гипотезани ечишга ҳаракат қилади, изланишни амалга оширади ва провард натижага еришади. Шу тариқа ижод методи қўллаш билан талабалар фаолияти, олимларнинг илмий-тадқиқот фаолиятига яқинлашади. Ўқитувчи фақат талабаларнинг илмий изланишларига умумий раҳбарлик қилади. Вазифалар еса уларнинг мустақил ўқув-билиш хатти-ҳаракатларининг тўла даврийлигини кўзда тутуди:

ё таҳлилгача ахборотлар йиғилади ёки ечилишига қадар ўқув муаммоси қўйилади ҳамда ечимлар текшириб кўрилади ва янги билимлар жорий қилинади.

Ижодий методдан ўрганилаётган курснинг умумий асосларини қамраб олган энг муҳим мавзулами ўтишда фойдаланиш тавсия етилади. Бу еса бошқа барча материалларнинг тобора онгли ўзлаштирилишига олиб келиши лозим. Шунингдек, бундай методда машғулот ўтказиш учун ўқитувчи танланган бўлим ёки мавзу талабаларнинг идрок қилишларига қулай бўлишини назарда тутиши лозим бўлади.

Ижодий метод таълим олувчидаги узоқ вақтни ва махсус шароит яратилишини талаб қилади.

Талабаларнинг ижодий ишлари шаклий жиҳатдан ранг-барангдир; Улар маъруза матнини тайёрлаш ва семинарга тайёргарлик кўриш, у ёки бу масаланинг назарий ҳолатини (адабиётлар билан бирма-бир ишлаш, ҳужжатларни архивда ўрганиш) ўрганиш, кўрғазмали қуроллар, дидактик материаллар тайёрлаш ва бошқалардир.

Қисман ижодий метод мураккаб муаммони бўлакларга ажратиб, унинг қулай масалаларини босқичма-босқич аниқлаб олишда қўлланади ва унда ҳал қилинган ҳар бир босқич (қадам) масаланинг кейинги босқичини ечишда асос бўлиб хизмат қилади. Бунда талабалар ўқув муммосининг қўйилишида, гипотезани тахмин қилиш ва исботлашда фаол қатнашдилар. Уларнинг фаолияти репродуктив ва ижодий унсурларни ўзида қамраб олади. Бунда ўқитишнинг қидирув (изланиш) суҳбати, талабаларнинг жавоблари ва тўлдиришларига қўшимча қилган ҳолда ўқитувчининг баёни, фактларни кузатиш ва умумлаштириш усуллари қўлланади. Бу ҳолларда талабаларнинг репродуктив ва қидирув (изланиш) фаолиятининг мувофиқлиги муҳим аҳамият касб этади. Улар бирор босқичдаги ўқув муаммосининг мустақил ҳал қилинишидан то улардан аксарияти ечилгунга қадар кучли ўзгариб туриши мумкин.

Машғулотларда ижодий суҳбатни қўллаш мақсадга мувофиқ топилади. Талабалар бундай суҳбат жараёнида ўзларида аввалдан мавжуд бўлган билимлари, ижодий фаолияти тажрибасига асосланган муаммони излайди ва мустақил равишда унинг ечимини топади. Талабалар ўз ташаббуслари билан саволларга жавоб берадилар ёки ўз чиқишларида турли мулоҳазаларни билдирадилар, муаммонинг ечилишидаги ўз вариантларини илгари сурадилар, ҳодисалар ўртасидаги ранг-баранг алоқаларни қайд қиладилар, баҳслашадилар, бошқаларнинг фикрига танқидий муносабат билдирадилар. Бу жараёнда ўқитувчининг талабаларга ёрдам бериш даражаси, уларнинг машғулотларга тайёргарлик кўриш даражасига боғлиқ бўлади. Ижодий суҳбатга тайёрлашда ўқитувчининг унга ўта маъсулият билан ёндошиши талаб қилинади. Ўқитувчи бундай суҳбатга олдиндан жиддий тайёргарлик кўриши лозим: аввалдан шундай саволлар ўйлаб топиши керакки, улар талабанинг у ёки бу ҳодисанинг моҳиятини ўйлашга мажбур ҳамдасуҳбат йўналиши ва гипотезанинг эҳтимол қўрилган вариантлари ва унинг ечилиш йўллари башорат қила олсин. Ўқитувчи талабаларнинг умуман муаммони ечиш учун етарли даражада тайёргарлик кўриб келмаслигини ҳам кўзда тутиши ва бундай вақтда содда ва мураккаблаштириб борувчи қўшимча саволларни тайёрлаб қўйиши лозим. Бундай саволлар орқали талабалар ижодий ҳал қилиши шарт бўлган вазифаларни қисмларга ажратиш ҳам зарур бўлади, яъни муаммо кичик муаммоларга

бўлинади ва муаммоли вазифа ечилади. Ўқитувчи бундай вазиятда вазхнинлигини сақлаши, талабаларга тезроқ ёрдам бериш, камчилигини тузатиш ва янглиш фикр билдирганларга танбеҳ беришга шошилмаслиги, балки кўшимча саволлар билан ўзларининг хатосини англашга ва тўғри қарор қабул қилишга еришиши мақсадга мувофиқдир.

Ижодий суҳбат давомида камроқ тайёргарлик кўрган, жонли фикр олишувларда, шунингдек, индамасликни хуш кўрадиган талабаларга алоҳида ахамият бериш лозим. Бундай талабаларнинг ҳулқларини кўзда тутган ҳолда улардан ҳам «садо чиқиши»га еришиш мақсадида улар учун ҳам авалдан саволлар тайёрлаб қўйиш маъ кул бўлади.

Ижодий характердаги суҳбат ўқув-тадқиқот ишларининг зарурий босқичи ҳисобланади. Унда талабаламинг ўзида тадқиқот ишлари унсурлари мавжуд бўлган қисман-ижодий фаолиятнинг бажарилишини талаб қиладиган муаммоли характердаги мантикий масалалар диққатни жалб қилади.

Материални муаммоли баён қилиш. Бунда ижод ўқитувчи томонидан амалга оширилади ва тобора фаоллаштириб борилади. Ўқитувчи янги материални баён қилишда, унинг ечилишини ўзи таъминлайди. Бунда ўқитувчи зиддиятларни таъкидлайди, уни барчага ешиттириб муҳокама қилади, ўз мулоҳазаларини билдиради, ҳақиқатни фактлар, мантикий исботлар тизими ёрдамида асослайди. Ўқитувчи бу тадбирларни муваффақиятли амалга ошира олса, талабалар унинг фикрлари боришига диққат билан қўшилиб боради, муаммоларнинг ечилиш оқимига қўшилиб кетади ҳамда бирга фикр юритади. Бирга ҳаяжонланади, шу тариқа машғулотнинг қатнашчисига айланади. Бунда ўқитувчи талабанинг билиш жараёнини саволлар бериш, саволга савол бериш йўли билан бошқаради ва шу орқали аудиториядаги ўрганилаётган материаллар бўйича зиддиятларга диққатни жалб қилади ва талабаларни ўйлаб фикр юриштишга мажбур қилади. Ўқитувчи тушунилмаган саволни ҳал қилишидан олдиноқ талабалар ўзларича ўз жавобларини тайёрлаб қўядилар ва уни маълум муддат ўтгач ўқитувчининг фикри ва хулосаси билан таққослайдилар.

Материални муаммоли баён қилиш ахборотни баён қилишдан тубдан фарқ қилади. Чунки унда у ёки бу ҳодисанинг белгилари, хоссалари, тушунчалари, қоидалари шунчаки тасвирлаб берилади, тайёр хулосалар баён қилинади.

Ўқув ахборотларининг муаммоли баёни методидан фойдаланишнинг бошқа варианты, фан тараққиёти тарихидаги у ёки бу қонуннинг олимлар томонидан кашф етилиши йўлини ёритиб бериш бўлиши ҳам мумкин.

Ўқув жараёнида кенг тарқалган методлардан бири — **шартли равишда ўқув ахборотларининг баёнини муаммоли бошлаш** деб номланадиган методдир. Материални муаммоли баён қилиш методидан бу метод муаммоли вазият фақат материални баён қилиш бошидагина яратилиши билангина фарқланади. Кейинчалик материал ахборот усулида баён қилинади. Албатта, бу метод юқорида талабанинг ижодий изланиш фаолияти, айниқса, ижодий методида кўринган кўникмаларни ҳосил қилишга имконият бермайди. Лекин талабаларнинг машғулот ибтидосида олган илхомлари барча материални фаол идрок қилишга, унга юқори қизиқиш уйғотишга бевосита туртки беради. Юқоридаги барча методлар орасида бу метод ўзининг оддийлиги билан ажралиб туради.

Муаммоли вазиятни ташкил қилишда қуйидаги эҳтимол кўринган дидактик мақсадларни ҳисобга олиш зарур: ўқув материалга талабалар диққатини жалб қилиш, уларнинг билишга бўлган қизиқишини уйғотиш, талабаларнинг билиш фаолиятини жонлантириш, уларни интеллектуал зўриқиш машаққатларига олиб келиш, талабалар томонидан эгалланган ҳозирги билим, малака ва кўникмалар келажакда юзага келадиган билишга бўлган талабларини қондира олмаслигини кўрсата билиш ҳамда талабаларга ўқув муаммоларини таҳлил қилишга, унинг ечилишидаги энг рационал йўллارни аниқлашда ёрдам бериш керак.

Ўқув жараёнидаги муаммоли вазиятнинг бир неча турлари фарқланади:

1. Талабалар қўйилган вазифанинг ечилиш усулини билмайдилар, муаммоли саволга жавоб беролмайдилар.

2. Талабалар аввал олган билимларини янги шароитда, ҳолатда фойдаланиш заруриятига дуч келадилар.

3. Вазифанинг назарий жиҳатдан ечилиши мумкин бўлган йўли ва танланган усулнинг амалий жиҳатдан қўллаш қийинлиги орасида зиддият юз беради.

4. Вазифанинг бажарилишида натижага амалий эришиш ва талабаларда уни назарий жиҳатдан асослашга билим етишмаслиги ўртасида зиддият юз беради.

Адабиётларда муаммоли вазият яратишнинг қуйидаги кўп учрайдиган усуллари қайд қилинади:

- *ҳодисалар, ўрганилаётган тушунчалар моҳиятини тушунтириши учун муаммоли вазифалар қўйиши;*

- *олинган билимларнинг амалий тадбиқи усулларини топиши учун муаммоли вазифа қўйиши;*

- *талабаларни ҳодисалар ва фактлар орасидаги зиддиятлар ва номувофиқликларни тушунтириб беришларига ундаш;*

- *илмий тушунчалари ва ҳаётий тасавурлари орасидаги зиддиятни келтириб чиқарадиган факт ва ҳодисаларни таҳлил қилишга ундаш;*

- *талабаларни факт, ҳодиса, хатти-ҳаракатлар, хулосаларни солиштириши, қиёс қилишга ундаш;*

- *талабаларни гўё тушуниб бўлмайдиган характердаги ва фан тарихида илмий муаммонинг қўйилишига сабаб бўлган фактлар билан таништириши.*

Муаммоли вазиятни вужудга келтиришнинг юқорида келтирилган усуллари унинг бошқа вариантларига чек қўймайди. Ҳар бир ўқитувчи ўзининг амалий фаолиятида ўқув материаллари билан ижодий ишлаш жараёнида уни ташкил қилишнинг турли имкониятларини қидириши ва топиши мумкин.

Талабаларнинг фикрлари тобора қиёмига ета бориб, **муаммоли вазият** уларда маълум хиссий ҳозирликни вужудга келтиради. Мустақил амалга оширилган билиш жараёнидан, кашфиётлардан қониқиш ҳосил қилади. Хайратга тушиш, тушқунлик ёки шодлик ҳиссиётлари муаммоли вазиятни тўғри ташкил қилиш белгилари бўлиб хизмат қилади. Маълумки, юқори кўтаринкилик билимларни самарали ўзлаштириш, ҳақиқатни қидириш ва унга еришишнинг муҳим омили ҳисобланади.

Муаммонинг мураккаблиги, талабаларнинг билим савияси ва малакаси, уларнинг ижодий фаолияти кўникмалари, дидактик мақсадга йўналганлигига

қараб муаммоли ўқитишда талаба ва ўқитувчи ўзаро муносабатларининг турли вариантлари бўлиши мумкин, яъни **муаммолиликнинг турли сатҳлари** амалда бўлиши мумкин.

Педагогикага оид адабиётларда асосан муаммолиликнинг уч сатҳи ҳақида фикр юритилади:

Биринчи сатҳда ўқитувчи ўзи муаммони кўяди, уни шакллантиради ва талабаларни мустақил равишда унинг ечилиш йўлини қидиришга йўналтиради.

Иккинчи сатҳда ўқитувчи фақат муаммоли вазиятни вужудга келтиради, талабалар еса муаммони мустақил шакллантирадилар ва ечадилар.

Учинчи сатҳ — олий сатҳ бўлиб, унда ўқитувчи шундай қонидани кўзда тутади: муайян муаммони кўрсатиб бермайди, балки унга талабаларни «рўбарў» қилади ҳамда уларни мустақил ижодий фаолиятга йўналтиради, уларни бошқаради ва натижани баҳолайди. Талабалар еса муаммони мустақил англайдилар, уни шакллантирадилар, унинг ечилиш усулларини тадқиқ қиладилар.

Ўқув муаммосининг қўйилиш жараёнини осонлаштириш учун муайян тартибга риоя қилиш лозим бўлади. ечилиш лозим бўлган ҳамда янги тушунчалар билан бевосита боғлиқ бўлган авалги ўзлаштирилган билимлар доирасини фаоллаштирмасдан туриб, муаммони қўйиб бўлмайди. Муаммоли вазифаларни ташкил қилишдан олдин талабаларнинг сабаб-оқибат алоқаларини ўмата олиш усулларини егаллаганлигига ишонч ҳосил қилиш, талабаларнинг муаммоли вазиятни таҳлил қила олиш даражасини отрганиш шартдир. Шунингдек, ўқитувчи талабалар еътиборига фақат улар учун қулай бўлган муаммоларни қўймаслиги ҳам мумкин. Шу билан биргаликда муаммонинг ечилиши уни тўғри қўя билишга кўп жиҳатдан боғлиқ еканлигини унутмаслик зарур.

Бу қондаларни амалга ошириш, авало ўқув материалининг мазмун хусусияти билан боғлиқдир. Унинг таркиби ва тузилмасига қатор талабларни қўйиш мумкин.

Ўқув материали қуйидаги мазмунни қамраб олади:

- *янгилик унсурлари (янги тушунчалар, янги белгилар, хусусиятлар, номаълум тушунчаларнинг жиҳатлари, янги алоқалар, ҳаракатланишининг янги усуллари);*
- *фактлар, билиш вазифалари ва масалалари, зиддиятлари кўринишидаги материалларни қамраб олган маълум ва янги билим ўртасидаги зиддият;*
- *умумпедагогик ва дидактик тамойилларни ҳисобга олган педагогик назариянинг методологик асослари материални мантиққа мувофиқ баён қилиш.*

Шуни таъкидлаш лозимки, ўқитиш жараёни фақат «муаммоли» ёки «номуаммоли» методлар ёрдамидагина амалга ошмайди, балки унинг самарали бориши учун хилма хил методларни қўллаш мақсадга мувофиқдир. Ўқитувчи машғулотнинг мақсади, ўқув материалларининг мазмунини тўплаш, аудиторияда қатнашган талабаларнинг характери, уларнинг тайёргарлик даражасини ҳисобга олган ҳолда уларни тинглаш ҳамда бирини иккинчиси билан боғлашни амалга оширади. Шундагина ўқув жараёнининг юқори самарадорлиги таъминланади. Шунингдек, муаммоли ўқитишнинг самарадорлиги кўп жиҳатлардан талабаларнинг ижодий фаолиятига, муаммони ифодалаш ва ечишга бўлган тайёргарлигига боғлиқ бўлади. Уларни ижодий фаолиятга жалб қилишда му-

аммоли бошлаш баёнидан аста-секин тадқиқот ишларигача ўтиш тавсия етилади. Шунингдек, муаммоли ўқитишнинг барча методлари занжирида аста-секин оддийдан мураккабга ўтиш керак бўлади.

Педагогикага оид адабиётларда талабаларнинг ижодий фаолияти репродуктив, қайта ишлаб чиқиш методларини шакллантирмасдан аввал амалда бўла олмаслиги таъкидланади. Агар ўрганилаётган курснинг (бўлим, мавзунинг) моҳиятини, улардан фойдаланишнинг зарур методик материаллари ва қоидаларини талабалар билмаса ва англамаса, ўқитувчи уларнинг ижодий фаолиятини ташкил эта олмайди.

Демак, муаммоли ўқитиш етарли даражада самарали бўлиши учун у яхлит ўқув-тарбия жараёнининг узвий қисми бўлиши керак.

Муаммоли лексиялар ўтказиш жараёнида талабаларда ижодий фаолиятга зарур бўлган мотивлар, қимматли йўл-йўриқлар ва йўлланмаларнинг шаклланиганлиги муҳим ўрин эгаллайди.

Таъкидалаш жоизки, ўқув фаолияти мотивларининг доираси жуда кўп мотивлар йиғиндиси бўлса-да, улардан икки гуруҳи белгиланган ҳисобланади.

Биринчи гуруҳга махсус мотивлар тааллуқли. Улар талабалар томонидан барча ҳаётий еҳтиёжларни чуқур англаш, мутахассис бўлиб етишиши учун билимларни егаллашнинг ижтимоий зарурлигини тушунишни қамраб олади. Бу гуруҳ мотивларини ўқитувчи курснинг амалий характери ва касбий йўналганлигини намойиш қилиш орқали талабаларнинг тушунчаларини амалда қўллаш йўли билан кучайтириши мумкин.

Иккинчи гуруҳ мотивлари ўқув фанлари ва билишга бўлган қизиқиш билан боғланган. Бу гуруҳ мотивлари моҳиятини ўқитувчи талабалардаги ўқув фанларига бўлган қизиқишни билиш тўғрисидаги билимларни шакллантириш орқали кучайтириши мумкин. Бунинг учун лексия жараёнида хатти-ҳаракатларнинг намунавий усуллари, тушунчалар тизимининг мантиқий усуллари, аниқланмалар, хислатлар ва бошқа исботловчи қурилмаларнинг «тушунчалар асосида хулосалар» хатти-ҳаракатлари шаклланишининг дидактик қимматини белгиланган ўқув материалига урғу берилади.

Талабаларда юқорида баён қилинган малакаларни шакллантириш учун лексияни ўтказиш учун шундай тайёргарлик кўриш кўзда тутилиши керакки, улар тайёр билимларни чакқонлик билан ҳаракат усулларига айлантира олсин. Бу дидактик мақсадга еришиш учун талабаларнинг ечимларни қандай шакллантиришларига, тушунчалар ечимининг қандай усуллари борлигига, у ёки бу ифода қайси талаблар асосида қониктирилади, дастлабки омил, аргументлар ҳамда хулосаларга диққатни жалб қилиш лозим.

Ўқитишнинг бу методини лексия ўқишнинг ахборот - тасвирий ёндашувдан, қисман ижодий ва ижодий методга ўтиш орқали амалга ошириш мумкин. Улар талабаларда лексиянинг турли босқичларида ва шароитларида муайян билиш машаққатларини туғдирадики, улар ўқитиш жараёнида аввал шаклланиган билим ва кўникмалами жорий етиш ҳамда қайта ишлаш асосида муваффақиятли ҳал қилинади.

Талабаларни ижодий фаолиятга тайёрлаш тизимида ўқитувчининг лексия жараёнида уларга эътибор қаратиши, ўқув-билиш фаолиятига мос

кўрсатмаларни бера олиши муҳим аҳамиятга ега. Шу мақсадда лекцияда ўқув фани мазмунининг умумий-таълимий қимматини исботлаш билан бирга унинг шахс интеллект, дунёқараши, билимларни таснифлаш ва қўллаш усуллари, улардан тежамли фойдаланиш ҳамда тўғри баҳолай олиш тарбиясига таъсир этишни ҳам исботлаш лозим бўлади.

Шунингдек, бундай эксперимент (амалиёт), эгалланган билимлар, фикрларни (хукмларни) куриш усуллариининг ҳақиқийлигини тасдиқлашга қаратилганлиги таъкидланиши лозим. Ўқув машғулотларининг бундай бориши талабаларда илмий-назарий тадқиқот ва эксперимент ўтказиш малакасини шакллантиради. Бу билан улар илмий ижод кенглигига, ишчанлик мулоқотига қизиқади, тадқиқотнинг босқичларини режалаштиради, унинг мақсад ва вазифаларини ифодалайди, методикасини ишлаб чиқади.

Муаммоли ўқитишнинг талаблар даражасидаги сифатини таъминлаш, талабалар томонидан ўзлаштирилган ахборотлар бўйича билимларни чуқурлаштириш ва кенгайтириш мақсадида **семинарлар** ўтказиш мумкин.

Маълумки, бундай семинар ўтказишнинг дастлабки мақсади маъруза ёки ахборотни жамоа бўлиб муҳокама қилишдир. **Семинарнинг самарадорлиги** албатта талабалами унга тайёрлаш сифатига боғлиқ. Айниқса, маъруза ва ахборот тайёрлаётган талабалар билан ишлаш муҳим аҳамиятга ега.

Талабалами семинарга тайёрлаш босқичма-босқич ташкил етилади.

Биринчи босқичда ўқитувчи талабанинг семинар мавзусини аниқлаб беради. Мавзунини танлаш ва бўлғуси маъруза ёки ахборотни тайёрлашда уларга нисбатан шунчаки ўқитувчи, талаба деб қарамаслик керак, балки уларни семинарда муҳокама қилинадиган мавзунинг аҳамиятини, долзаиблигини фикрлашга, ўқув фанини кейинчалик муваффақиятли эгаллаш учун уни чуқур ўрганиши лозимлигини англашга, бўлғуси касбий фаолиятининг ҳозирги ижтимоий, илмий муаммоларини режалаштира олиш даражасига олиб келиш зарур. Бунда вақтни тежаш, ташкилий ишларни олиб боришни жадаллаштириш учун талабаларга мавзу бўйича адабиётларни, имкони борича, мавзулари, параграфлари ва саҳифаларини кўрсатган ҳолда тавсия етиш лозим. Талабалами маъруза ва ахборотларга тайёрлашнинг биринчи босқичида унинг мавзуси бўйича рефератнинг батафсил режасини тузиш вазифаси юкланади.

Иккинчи босқичда талабалами маъруза қилишга тайёрлашда ўқитувчи у билан бирга реферат режасини муҳокама қилади, унинг айрим ўринларини тузатади. Бу ўз навбатида дастлабки фикрларни тезликда тузатиш, аниқлик киритиш, тўлдириш имконини беради ва у пировард натижада бўлғуси маърузанинг сифатини оширади.

Учинчи босқичда ўқитувчи талаба тайёрлаб келган рефератнинг мазмуни билан танишади. Зарурият туғилганда, унга саволлар қўйиш, талаба еса бу суҳбатдан сўнг тегишли тузатишлар қилиши лозим бўлади. Шунингдек, шундай саволларни ҳам бериш керакки, талаба бу саволларга ўз чиқишида жавоб берсин. Айни ўринда талабанинг семинарда маъруза қилиш услуги ҳам муҳокама қилингани маъқул.

Шуни эсдан чиқармаслик керакки, фақат маъруза билан қатнашадиган талабалар билан ишлаб, бошқа талабалар назардан четда қолмасин. Балки гуруҳдаги

барча талабалар олдиндан муҳокама қилинадиган мавзулар билан таниш бўлиши, семинар мавзуси билан алоқадор лексия ва қўшимча материаллар мазмуни устида ишлаган бўлиши, мавзуга мувофиқ равишда олинаётган билимларни назорат қилишга ва мавзунини муҳокама қилишга тайёр бўлишлари лозим. Бундай семинар машғулоти одатда муҳокама қилинадиган мавзунинг моҳияти ва долзарблиги лекция материалли билан боғлашни эслатиш билан бошланади. Шундан сўнг талабалар ўрганилаётган масалани муҳокама қилишга фаоллаштирилади, билимларини намоёни қила олиши аниқланади.

Бу икки йўл билан амалга оширилади: ё қисқача жавоблар талаб қилувчи ва олдиндан тайёрлаб қўйилган саволлар бўйича суҳбат шаклида ёки тузатиш (коррекция) тест саволлари асосида назорат қилиш орқали. Таҷрибалар шуни кўрсатадики, бу ҳар иккала билимларни юзага чиқариш усули тезкор усул бўлиб, семинарнинг ушбу босқичини ўтказишнинг муҳим самарали шартли ҳисобланади. Талабалар билимларини юзага чиқариш жараёнида уларнинг егаллаган билими кейинги семинарларда ва муҳокамаларда қатнашишлари учун етарли еканлиги аниқланади. Талабаларда муҳокамадан сўнг ҳам билимлар етарли бўлмаса, ўқитувчининг баёни орқали ёки талаба билан индивидуал суҳбат шаклида тушунтирилади. Улардан қай бири самара берса, шунисидан фойдаланилгани маъқул. Кейинги вариант нисбатан самарали бўлиши мумкин.

Билимлар юзага чиқарилган ва айрим тузатишлар қилингандан сўнг, талабаларнинг маъруза ва ахборотлар билан чиқишлари ташкил етилади. Ўқитувчи талабанинг материални мантиқий баён қила олишини, уни баён қилиш усулини, талабаларнинг унга бўлган еътиборини кузатиб боради. Маърузанинг мазмуни баён қилиш ёки муҳокаманинг бориш жараёни талабаларни зериктириб қўйганда ёки аксинча, ундаги айрим масалаларга қизиқиш кучли бўлганда ҳамда уни муҳокама қилиш зарурияти туғилганда, ҳурматини сақлаган ҳолда маърузачини бироз тўхтатиб, семинарни жамоа муҳокамасига айлантириш мақсадга мувофиқдир.

Маърузани гуруҳ бўлиб муҳокама қилиш педагогик аспектда семинарнинг енг аҳамиятли қисми ҳисобланади, бинобарин, семинарда талабалар жонли билиш фаолиятига жалб қилинадилар. Ўқитувчи авало маъруза ва ахборот мазмунини муҳокама қилишга ўтар екан, бу мазмун қанчалик талабалар даражасида еканлигини баҳолай олиши лозим. Маъруза мазмунининг тушунилиши маърузачига шу семинар қатнашчиларининг берган саволлари ва талабаларнинг ўқитувчи томонидан қўйилган саволларга (ўқитувчи одатда уларнинг ўзлари савол бермаган тақдирда ёки уларнинг саволлари мавзу мазмунининг бир томонигагина алоқадор бўлганда талабаларга савол билан мурожаат қилади) жавоб беришлари чоғида баҳоланади.

Маъруза мазмуни бўйича бериладиган саволларни икки гуруҳга ажратиш мумкин: мазмунни ойдинлаштирадиган саволлар ва мазмунни ривожлантиришга қаратилган саволлар. Мазмунни ойдинлаштирадиган саволларга жавоблар маъруза баёнидаги айрим ўринларни такрорлашни талаб қилади, мазмунни ривожлантиришга қаратилган саволлар еса маърузани янада тўлдиришни талаб қилади. Ўқитувчи авало биринчи гуруҳ саволларни ташкил етади, ундан сўнг иккинчи гуруҳ саволларга жамоа бўлиб жавоб қидиради. Мазмунни ривожлан-

тиришга қаратилган саволларни муҳокама қилиш кўпинча талабаларда турли, муқобил жавобларни ҳам юзага келтиради. Бундай жавобларнинг бўлиши хилма—хил нуктаи назарларнинг тўқнашувига сабаб бўлади ва у семинарнинг мунозарага айланишига олиб келади. Семинарни мунозара шаклида ташкил этиш ўқитувчининг муҳим вазифаси ҳисобланади. Мунозара шаклида семинар ўтказиш талабанинг фикрлаш ва мулоқот қобилиятларининг шаклланиши учун тезкор омил сифатида катта аҳамиятга моликдир.

Семинардаги мунозара қуйидагиларни кўзда тутати:

- *семинар жараёнида қўйилган саволларга жавоб беришда талабаларнинг эркин фикр билдириши ва асослай олишларини таъминлаш;*
- *тааллуқли жавобларнинг бошқа талабалар томонидан тушунилишини ҳам таъминлаш;*
- *нуқтаи назарларга танқидий мулоҳазалар билдиришни ташкил этиши, уларни ойдинлаштириш, тўлдириш, ўзгартириш;*
- *ойдинлаштирилган, тўлдирилган, ўзгартирилган фикрларнинг тушунилишини таъминлаш;*
- *қўйилган саволларга яқдил исботлар асосида жавоблар беришга кўникма ҳосил қилиш.*

Мунозарани шу жараёнда қўйилган саволларга берилган жавоблардан иборат хулосаларни шакллантириш ва шундай муаммоларни белгилаш орқали яқунлаш керакки, улар кейинги семинарлар ёки талабаларнинг мустақил ишларида ҳал қилинадиган бўлсин.

Ҳар бир маъруза муҳокамаси ланинг асосий қоидалари ва муҳокама (мунозара) натижаларини қайд қилган ҳолда қисқача умумлаштириш билан яқунланиши лозим. Семинар мавзусининг мазмунини хулосалаш, маърузачилар ва семинар қатнашчиларининг тайёргарлик даражасини, уларнинг семинар давомидаги фаоллигини баҳолаш ҳамда семинар самарадорлигининг умумий баҳоси ва кейинги семинар машғулотига мақсад қўйиш билан тугалланади.

Шундай қилиб, билимларни чуқурлаштириш ва кенгайтириш бўйича семинарлар қуйидаги босқичларни камраб олади:

1. *Семинар мавзусининг долзарблигини асословчи ўқитувчининг кириш суҳбати.*

2. *Семинар мавзуси мазмунини тушуниши учун зарур бўлган билимларни юз-фртга чиқариши.*

3. *Тайёрланган маърузаси бўйича талабаларнинг чиқишларини ташкил этиши ва уларнинг кўтарган масалаларини семинар қатнашчиларининг тушуниб олишларини таъминлаш.*

4. *Семинарда қўйилган талабалар маърузаларининг муҳокамасини ташкил этиши.*

5. *Семинарни яқунлаш.*

Талабаларнинг ўз фаолиятларини ташкил этишни шакллантириш ва ривож-

лантиришга еса билимларни егаллаш, мақсад ва вазифаларни қўйиш малакасини ҳосил қилиш, ўз фаолиятини режалаштириш, назорат қилиш ва баҳолашни кўзда тутган семинарлар катта ёрдам беради. Бундай малакаларни шакллантириш, одатда, ўқув ишлари мазмунини ташкил етувчи материаллар, лексия, илмий ва ўқув-методик адабиётларни конспект қилиш, маъруза ва рефератларни ёзиш, ўқув ва илмий ахборотлар мазмунини тушуниш ва еслаб қолиш асосида амалга оширилади.

Бу типдаги семинарда тайёргарлик кўришда ўқитувчи талабалар мутаола қиладиган материаллар асосида бажариладиган ишларнинг тамойилларини, ўзига хослигини, методикасини ўрганади, ишларнинг бажарилиш муваффақиятлари (натижалари)ни баҳолаш меъёрларини тўлалигича ёки айрим қисмлари бўйича белгилаб чиқади ва пировард натижада талаблар даражасига етказилади.

- *меъёрлари асосида бажарилган ишлар натижаларини таҳлил қилиш ва баҳолаш;*

- *ўз ишларини такомиллаштириш бўйича вазифа қўйиш.*

Семинарнинг бу турига тайёргарлик кўришда талабалар ўқитувчининг топшириғига кўра ўқув ишларининг у қадар катта бўлмаган конкрет материал тарзидаги муайян турини (масалан, конспектлаштириш) мустақил бажарадилар. Ўз фаолиятларини ташкил етиш малакаларини шакллантиришда талабалар куйидаги изчилликдаги блоклар ҳаракатларини бажариши лозим бўлади:

- *берилган ўқув материаллари асосида муайян ўқув ишлари турларини бажариш, конспектлаштириш, реферат ёзиш;*

- *бажарилган ишлар натижаларини намунага қиёс қилиш ва фаолият натижаларини муваффақият меъёрларига кўра баҳолаш;*

- *бу турдаги ишларни самарали бажариш методикаси билан танишиш;*

- *танланган методикага мослигини аниқлаш орқали бажарилган ишлардан фойдаланиш усулларини таҳлил қилиш ва баҳолаш;*

- *ўзфаолиятига баҳо берган ҳолда ишларни самарали бажариш методикасини ойдинлаштириш ва янги материал асосида ишнинг бажарилиш режасини тузиш;*

- *белгиланган режа асосида ишларни бажариш, юз берадиган қийинчиликлами аниқлаш, уларнинг сабабларини таҳлил қилиш ва унинг олдини олиш усулларини қидириб топиш (ўқитувчининг ёрдамида);*

фаолиятнинг муваффақиятли чиқишлиги семинар сифатида тавсия етадилар.

Ўқитувчи семинарнинг бошлар экан, талабаларнинг унинг мақсади ва вазифаси билан таништиради ва улар томонидан бажарилган вазифаларни текширади. Сўнг ўқитувчи талабаларга олдиндан тайёрлаб қўйган вазифаларни бажариш намуналарини кўрсатади ва талабалар бажарган иш натижалари билан қиёслашни ташкил етади. Талабалар ўз ишларини намунага қиёслаш орқали бевосита улар орасидаги фарқларнинг мавжудлигига ишонч ҳосил қиладди ва ўз малакаларини такомиллаштириш зарурлигини англаб оладилар. Бажарилган ишлар натижаларини баҳолашга аниқлик киритиш мақсадида талабаларнинг намунага жавоб бериш меъёрларини англашига эришиш лозим. Талабалар бажарган иш натижалари белгиланган меъёрлар тизимига мослигига қараб баҳоланишга ишонч ҳосил қилишлари керак. Талабалар тавсия етилган меъёр-

лардан фойдаланган ҳолда ўқитувчи раҳбарлигида аввалгига нисбатан яна ҳам жиддийроқ равишда бажарилган иш натижаларини баҳолайдилар. Шу тариқа талабаларда ўз фаолияти натижаларини назорат қилиш ва баҳолай олиш малакаси пойдевори яратилади. Бунда талабаларга ўз ўқув (фақат ўқув бўлмаслиги ҳам мумкин) ишларининг натижаларини ялпи ва қисмма-қисм меъёрлар тизимига мос равишда назорат қилиш мумкин " ва лозим еканлигини тушунишлари таъминланиши керак. Бу ўз навбатида ўтказилган ишлар натижаларининг қай даражада намунага мос ёки мос эмаслигини ва ўз фаолиятини такомиллаштириш йўналишларини белгилаб олиш имкониятини беради.

Ўқитувчи талабалар томонидан бажарилган ишларни баҳолаб бўлгач, уларни муайян ишларни самарали бажариш методикаси билан таништиради. Бу методиканинг ҳар бин кутилган натижаларни олиш нуқтаи назардан зарур бўлган, асосланган хатти-ҳаракатлар изчиллигини тавсифлашни тақозо қилади. Шу методика таркибига кирган ҳар бир хатти-ҳаракатнинг бажарилиш сифатини баҳолашга асос бўладиган меъёрлари берилади.

Ишни бажариш методикаси билимларига ега бўлган талабалар ўқитувчининг топшириғига биноан уларнинг изчиллигини, аввал амалга оширилган хатти-ҳаракатларини таҳлил қиладилар ва унинг ишлаб чиқилган методикага мувофиқлигини аниқлайдилар. Натижада ҳар бир талаба ўз фаолиятининг самарадорлигини ошириш мақсадида зарур бўлган хатти-ҳаракатларни белгилаб олади.

Шундан сўнг талабаларга аввалги семинардагидек, лекин бошқа мазмундаги ўқув ишлари топшириғи берилади. Талабалар топшириқни бажариб бўлгач, ўқитувчи бажарилган бир неча ишлар намунасида олинган натижаларни гуруҳда муҳокама қилишни ташкил етади. Муҳокамада яъни семинар аввалида таклиф этилган баҳолар меъёридан фойдаланилади. Ҳар бир талаба ишидаги кучли ва кучсиз ўринларни қайд қилган ҳамда шу меъёрларни қўллаган ҳолда ўзи қўлга киритган натижаларни баҳолайди.

Семинар машғулоти унга яқун ясаш билан тугайди. Ўқитувчи талабалар томонидан бажарилган ишлар натижасини баҳолаб у ишда муваффақиятли қатнашганларни алоҳида таъкидлаб ўтади. Шунингдек, айрим камчиликларга йўл қўйганларни ҳам қайд қилади ва ишлаш усулларини келгусида такомиллаштириш, яъни кейинги машғулотларда қандай вазифалар қўйилишини белгилаб беради.

Умуман, семинарда талабаларнинг ўз фаолиятларини ташкил этиш малакаларини жонлантириш қуйидаги босқичларни кўзда тутади:

1. *Семинарнинг мақсад ва вазифаларини шакллаштириши;*
2. *Талабаларнинг дастлаб бажарган ишлари натижаларини ўзлари баҳолашлари ва таҳлил қилишларини ташкил этиши;*
3. *ишни бажариш методикаси билан таништириши;*
4. *талабалар томонидан амалга оширилган дастлабки ишларнинг бажарилиш усуллари таҳлилинини ташкил этиши;*
5. *янги мазмундаги ишнинг режасини тузишни ташкил этиши;*
6. *белгиланган режа асосида ишнинг бажарилишинини ташкил этиши;*
7. *бажарилган иш натижаларини таҳлил қилиш ва баҳолашни ташкил этиши;*

8. машғулотга яқун ясаиш.

Таъкидлаш жоизки, кўриб чиқилган семинар типлари талабаларни муаммоли ўқитишга тайёрлаш учун зарур бўлган ва бир қанча педагогик вазифаларни бажаришга қаратилган машғулотлар тизимини билдиради. Бундай ўқитиш бевожуба муаммоли типдаги семинарларда амалга оширилиши мумкин. Семинар машғулотининг мавзуси зудлик билан ҳал қилиниши мумкин бўлмаган муаммо шаклида берилиши мумкин.

Фикрлаш усуллари ривожлантиришга қаратилган семинар машғулотларига тайёргарлик кўришда ўқитувчи қуйидаги масалаларни қамраб олган ва жиддий ўйланган сценарийсини ишлаб чиқади:

- талабаларнинг муаммони ечишда қатнашиши учун етарли бўлган билимларини юзага чиқариш қобилиятини ҳамда билимларни юзага чиқариш учун зарур бўлган вазифаларни тавсифлаш;

- талабалардаги билимларни юзага чиқариш асосида муаммога ва муаммони ифодалашга киришиши;

- муаммони тўғри ҳал қилишнинг сўнгги хулосаси (қарори) — натижасини шакллантириши;

- масалани тўлалигича ечишни таъминлайдиган муаммони шакллантириши;

- муаммо таркибидаги муаммоларга жавоблардан иборат оралиқ хулосаларни шакллантириши;

- муаммо таркибидаги муаммоларнинг ечилишида тўғри жавобларни таъминловчи муаммо саволларини шакллантириши.

Муаммоли саволлар тизимини ишлаб чиқишда талабаларни ўйлашга мажбур қилиш ҳамда уларнинг жавоблари еҳтимоли назарда тутилади. Шу билан боғлиқ равишда машғулот сценарийси машғулотнинг бирор (еҳтимол кўрилган) вариантини акс эттириши лозим бўлади, унинг реаллиги эса ўқитувчининг талабалардаги бошланғич фикрлаш қобилияти даражаси ҳақидаги қай даражада билимга эга бўлишига боғлиқ. Шу билан бирга, ҳатто яхши ишлаб чиқилган сценарий бўлса-да, семинарнинг боришида аввал ўйланган режадан четга чиқишлар бўлади. Чунки талабаларнинг индивидуал хислатлари, билимларининг даражаси ва кенглиги ҳар хил бўлади. Шу туфайли ўқитувчи семинарни самарали ўтказиши учун мавзуга мувофиқ материал мазмунини ўзи юксак даражада эгаллаган бўлиши шарт.

Семинар аввалида ўқитувчи тайёрлаб келган саволлари ёки вазифаларидан фойдаланган ҳолда, талабаларда семинарда, қатнашиш учун етарли бўлган билимларни юзага чиқаради.

Билимларни юзага чиқариш, билимларни чуқурлаштириш ва кенгайтириш бўйича семинарлардаги усуллар асосида, амалга оширилади. Сўнг юзага чиқарилган билимлар асосида ўқитувчи машғулотда ҳал қилинадиган муаммони талабаларга билдиради ва уни ифодалаб беради. Аввал бошданок қўйилган муаммонинг талабалар томонидан қабул қилинишини таъминлаш учун муаммони кўйишда уни ечиш учун уриниб кўришни ташкил этиш тавсия етилади. Бу билан ўқитувчи кутилаётган ечимни талабалар билан таҳлил қилади, уларда кўринган қийинчиликларни аниқлайди. Муаммони ечишдаги дастлабки уриниш натижасида талабалар уни енгилгина ечиш мумкин эмаслигини аниқлайдилар.

Бунда муаммоли вазият талабалар учун муаммони ечиш усулларининг кейинги изланишини авж олдириш зарурлигининг ички руҳий асосланиши бўлиб хизмат қилади.

Ўқитувчи муаммони ечиш усулларини излашни ташкил етишга ўтар экан, аввало биринчи муаммони ифода қилади, сўнг муаммоли саволларни қўяди ва жавобларни муҳокама қилиб, талабаларнинг бу муаммони ечиш усулини излашга, яъни биринчи оралиқ хулосани қидиришга ундайди. Сўнгра сбу табиитда яхлитлигича муаммони ечиш ва хотима хулосаларни ифодалаш билан тугалланиши лозим бўлган кейинги муаммоларнинг ечилиш усулини излашни ташкил этади.

Ўқитувчи муаммони қўйишда унинг мазмунини ойдинлаштирувчи муаммоли саволларни беришдан олдин муаммони тўлалигича ечишга уринишни ташкил етилганидек, талабаларнинг муаммо қисмларини ечишга уринишларини ташкил етиши мумкин. Бу уриниш муаммони ечишда иккинчи машаққатни вужудга келтиради. Унинг талабалар томонидан англаб етилиши муаммонинг ечилиш усулини қидиришда фаол иштирок етишининг қўшимча мотиви бўлишига олиб келади.

Семинар машғулотининг энг муҳим босқичи ҳамда унинг ўзаги муаммоли саволга жавоб қидиришни ташкил этиш ҳисобланади.

Ўқитувчи муаммоли савол қўйиб, унга жавоб олиши биланоқ тўғри ва нотўғри жавобларни баҳоламаслиги, балки талабалардан саволларга ҳар томонлама кенг жавоб талаб қилиши керак. Агар талаба кутилган муайян жавобни тайинли асослай охнаса, бу жавобга хайрихоҳ бўлган бошқа талабаларни ҳам аниқлаб, уларга биргаликда шу жавобни асослашни таклиф этади. Агар талабалар у ёки бу саволга турли жавоблар таклиф , ўқитувчи талабаларнинг жавобларни қиёслашга қаратилган фикрлашга уринтириши лозим бўлади. Бундай фикрлаш иши мураккаб бўлиб, у барча билдирилган нуқтаи назарларни тушуниш, уларнинг кучли ва кучсиз томонларини аниқлаш, тўғри жавобни қидириш мақсадида танқидларни ҳисобга олган ҳолда турли қарашларни ўзаро нисбатлашни кўзда тутади.

Шундай қилиб, муаммоли саволга жавоб топишни қидиришни ташкил етиш ўзида мунтазам қўйилган қадамлар модулини бирлаштиради. Улар қуйидагилан ҳал қилиш тизими ҳам киради. Ўқув жараёнида бундай технологияни жорий қилиш қизиқишни уйғотади, ақлни ривожлантиради, билиш қаршиликларини енгиш учун йўл-йўриқлар беришни талаб қилади. Шу билан бирга мантикий тадқиқ қилишга йўллайди ва уни босқичлар бўйича ўргатади, тафаккурнинг назарий услубларини тарбиялайди.

Муаммоли лексияни ўтказишда ўқув ахборотлари тузилмаси шундай тасвирланиши мумкин, яъни лекция «Ўзбекистон Республикасида Халқ таълими тараққиётининг ҳозирги замон концепсияси» каби муаммоларга бағишланиши мумкин. Бу лекцияни ташкил етишда муаммоли вазият таклифлар бўйича ечилиш усулини танлаш, қўйилган муаммо ечими бўйича танланган усулларни муҳокама қилиш, янги ахборотни олиб кириш тарзида яратилади.

Муаммоли вазиятни яратиш учун талабаларга икки назарий қоида таклиф

етилади: бу халқ таълимини башорат қилиш ва халқ таълими мақсади. Уларга бу муаммолардан бирини танлаш ёки муаммоли вазият аниқлаб бериши лозим бўлган ўзларининг янги назарий қоидадини тузиш таклиф етилади.

Кейинги босқичда танланган вазифани муҳокама қилиш ташкил етилади, унинг ҳал қилиниш жараёни кузатилади, ахборотлар таҳлил қилинади ва танланган ечимнинг тўғрилиги текшириб кўрилади. Ундан сўнг янги назарий нуқтаи назарни тузишга ўтилади.

Муаммоли лексия талабаларнинг фақат тингловчи эмас, балки фаол иштирокчи бўлишини тақозо қилади. У илмий тафаккур услубини ривожлантиради. Муаммоли вазифалар ўзида операцион-процессуал таркибларни бирлаштиради. Улар ахборот мазмунини янгилаш ва янги билимлар олиш орқали таҳлилга, тушуниш ва изоҳлашга, ўрганилаётган илмий муаммоларни назарий жиҳатдан фикрлашга диққатни жалб қилади. Муаммоли лексия давомида талабаларда мавжуд бўлган билимлардан фойдаланилади, уларни янги ахборотлар билан боғлиқ равишда янгиланишини амалга оширади.

Муаммоли лекция билиш фаолиятини самарали бошқаришни таъминлайди.

Шундай қилиб, муаммоли ўқитиш, ўқув жараёнини ташкил етишнинг шундай шаклики, унда ўқитувчи бошчилигида муаммоли вазият ва бу вазиятнинг ечилишидаги талабаларнинг самарали мустақил фаолияти юзага келтирилади.

Муаммоли ўқитишни ташкил етиш натижасида талабаларда касбий билим, малака ва кўникмалар ҳамда фикрлаш қобилиятларини ўстиришнинг ижодий имкониятлари юзага келади.

Муаммоли технологияни амалга ошириш учун қуйидагиларга риоя қилиш керак бўлади:

- *энг долзарб, аҳамиятли вазифаларни танлаш;*
- *ўқув ишларининг барча турларида муаммоли ўқитишнинг ўзига хос хусусиятларини белгилаш;*
- *муаммоли саволни қўйиш;*
- *қўйилган саволларга жавоб топиш ва асослаш бўйича талабаларнинг фикрлашга уринишларини ташкил этиш;*
- *жавобларнинг танқидий таҳлилинини ташкил этиш, уларнинг кучли ва кучсиз жиҳатларини аниқлаш;*
- *келишилган мавқе (позиция)ни ишлаб чиқиш — энг тўғри жавобни конструксиялаш мақсадида жавобларни ўзаро қиёс қилишни ташкил этиш.*
- *кейинги муаммоли саволни қўйишга ўтиш.*

Ўқитувчи ташкил этган бундай мужассамланган ҳаракатларни бажариш жараёнида талабаларнинг тафаккурларида ривожланиш юз беради.

Талабаларга муаммоли саволлар қўйишда муаммоли саволларнинг узлуксизлигини, уларнинг бажарган ижодий иш натижалари билан алоқасини таъминлаш зарур.

Умуман, талабаларнинг фикрлаш қобилиятларини ўстиришга бағишланган семинар қуйидаги босқичларни ўз ичига олади:

1. *Ўқув муаммосини ечиш бўйича ижодий фаолиятда фаол иштирок этиш учун зарур бўлган билимларни юзага чиқариш;*

2. Муаммога киришиши ва уни ифодалаш;

3. Талабаларнинг аввал егалланган билимлари негизда муаммони ечишга уринишни таъкил этиш;

4. Муаммони ечиш бўйича талабаларнинг кенг ижодий фаолиятини таъкил этиш (муаммони ва муаммоли саволни қўйиш, муаммоли саволга жавоб топишни таъкил этиш, оралиқ ва якуний хулосаларни ифодалаш);

5. Машғулотга яқун ясаш.

Муаммоли ўқитиш шароитидаги ўқув жараёнининг мустақкам асоси талабаларни мустақил фикрлашга мунтазам тайёрлаш, шахсий фазилат сифатида улардаги баҳоланадиган мустақилликни шакллантириш ва ривожлантириш ҳисобланади. Бу ўқитишдаги мустақил ишнинг алоҳида муҳим аҳамияти, уни ўқув юрти педагогик тизими марказига қўйилишининг қонунийлиги, унинг ўз тизими бўлиши заруриятини таъкил этиш демакдир. Шу билан бирга таъкидлаш жоизки, бу масала ҳанузгача амалиётда тўла ҳал қилинган эмас.

Амалий машғулотлар бир неча босқичда ўтказилади. Биринчи босқичда билимлар назорат қилинадик, уларнинг мавжудлиги машғулотларда ишлаб чиқиладиган вазифаларнинг ечилиш методикасини тушунишга ёрдам беради. Ўқитувчи билимлар ўзлаштирилишининг назоратини ўтказиб бўлгач, талабаларни муайян тоифадаги вазифаларни ечиш методикаси билан таништиради. Бу жараёнда ўқитувчи методика таркибига кирадиган барча ҳаракатларни талабаларга тушунтириши лозим. Ўрганилган методикага мувофиқ равишда барча ҳаракатларни амалий егаллашни таъкил этиш учун ўқитувчи талабаларга индивидуал топшириқлар беради. Шунингдек, бу топшириқларни бажариш жараёнида юзага келган қийинчиликларни ўз вақтида енгил мақсадида ўқитувчи талабаларга йўл-йўриқлар беради. Бунда ўқитувчининг вазифаси ҳар бир талабанинги ўз топшириғини онгли равишда бажаришини таъминлашдан иборат бўлади.

Топшириқни бажариш яқунлангач, ўқитувчи унинг боришини ва талабалар ишлари натижаларини таҳлил қилади, гуруҳ билан биргаликдатирик қийинчиликларни муҳокама қилади, уларни енгил усулларини кўрсатиб беради ва шаклланган малакаларни келгусида такомиллаштириш бўйича вазифалар қўяди.

Шундай қилиб, алгоритмик типдаги амалий машғулотларни ўтказиш қуйидаги босқичларни кўзда тутлади:

1. Муайян тоифадаги вазифаларни ечиш методикасини тушуниб олишга ёрдам берадиган билимлар ўзлаштирилишини назорат қилиш;

2. Ўзлаштирилиш объекти бўлган вазифаларнинг ечилиш методикаси билан танишиш;

3. Конкрет вазифа материаллари асосида стрганилган методикага мувофиқ равишда талабаларнинг индивидуал фаолиятини таъкил этиш;

4. Типик қийинчиликлар ва улами енгил йўлларини гуруҳ бўлиб муҳокама қилишни таъкил этишининг талабалар томонидан бажарилиб бориши ва натижаларини таҳлил қилиш, келгусида эгалланиши мумкин бўлган малакаларни такомиллаштириш бўйича вазифа қўйиш.

Муаммоли типдаги амалий машғулотларни ташкил этиш қўйидаги босқичларни ўз ичига олади:

1. Муайян тоифадаги вазифаларнинг ечилиш методикасини ишлаб чиқиш учун зарур бўлган билимларнинг талабалар томонидан ўзлаштирилишини назорат қилиш;

2. ечилиш методикасини ишлаб чиқишни кстзда тутган янги вазифаларни қўйиш;

3. Қўйилган вазифанинг ечилиш методикасини ишлаб чиқишга қаратилган талабаларнинг фикрлашга уринишларини ташкил этиш;

4. Талабалар ишларининг натижаларини таҳлил қилиш, методикани ишлаб чиқиш жараёнида юзага келган қийинчиликларни гуруҳ бўлиб муҳокама қилиш, унинг сабаблари ва уни енгиш усулларини аниқлаш.

Амалий вазифа ва муаммоларни ечишдаги талабаларнинг умумий фаолиятини ташкил этишнинг самарали шакли **тадбиркорлик ўйинларидир**. Маълумки, тадбиркорлик ўйинлари талабаларнинг коллектив фаолиятини ташкил этишни билдиради. Бу жараёнда унинг бўлғуси касбий фаолиятининг ашёвий ва ижтимоий мазмуни яратилади.

Тадбиркорлик ўйинларининг педагогик самарадорлиги натижаси кўп жиҳатлардан ўйиннинг сценарийсини ишлаб чиқиш ва унинг тайёрланиш сифати билан белгиланади. Тадбиркорлик ўйинлари талабани амалий тайёрлашнинг педагогик вазифалари тизимини ечишга қаратилган бўлиши лозим. Буларга биринчи навбатда: реал касбий фаолият шароитида қўлланадиган амалий малака ва кўникмаларни шакллантириш; амалий вазиятлар ва шунга мос ҳаракат усулларини ишлаб чиқишни таҳлил қиладиган фикрлаш қобилиятларини шакллантириш гуруҳ (жамоа) фаолиятида фаол иштирок этишини таъминлайдиган қобилиятларни шакллантириш тааллуқлидир.

Ўйиннинг мазмуни ва тузилмаси шундай шаклланиши ва шундай рузилиши керакки, унда шунга мос малака ва қобилиятлар ҳар бир иштирокчида бутун ўйин давомида шакллансин. Ўйиннинг педагогик вазифалари сценарийда аниқ акс этиши шарт.

Ўқув вазиятини моделлаштириш бўйича тадбиркорлик ўйинларини тайёрлашда мураккаб амалий вазифаларни (муаммоларни) ечишга қаратилган касбий фаолият мазмуни танланади. Бунда мос вазифаларни таҳлил қилиб чиқиш, уни ечишда иштирок етадиган раҳбарлар ва ижрочиларни, уларнинг вазифалари, ўзаро муносабатлари тартиби, вазифани самарали ечишнинг ибтидоси босқичлари ва меъёрлари, унга керак бўладиган техник воситалар, меъерий, эҳтиёж (справочник), методик ва бошқа манбаларни аниқлаш зарур.

Ўқув жараёнини такомиллаштириш методлари муаммоли ўқитиш жараёнида самарадорлиги билан алоҳида аҳамиятга ега. Улардан талаба ижодий шахсни — бўлғуси мутахассисни шакллантириш нуқтаи назардан фойдаланиш мақсадга мувофиқдир. Бундай ўқитишда талабаларнинг билиш мустақиллигини шакллантириш ва ривожлантириш катта аҳамиятга ега, чунки у талабаларда билимга бўлган барқарор қизиқишнинг шаклланганлигини, ташаббус ва мустақил фаолиятнинг мунтазамлигини, муайян ақлий ҳаракатлар ва ақлий сифатлар тизи-

мини кўзда тутати.

Маълумки, билиш талабаларнинг тушуниши учун бўлган аниқ фан сатҳида бошланар ва бу босқичга унинг ривожланиши, қобилияти мос келиши, табиат жараёнлари ва ҳодисаларининг ички моҳияти ва ҳақиқий мазмунига етиш ва шу тариқа асл илмий билимлар ўзлаштирилар экан, бу ўринда ўқитишнинг фаол, муаммоли-ижодий методларини қўллаш зарур. Вазифа илмий билимларни эгаллаш жараёнида ўз-ўзидан ҳал бўлмайди. ЖЖнинг ечилиши тафаккурни махсус машқ қилдиришга жалб этади. Шу маънода гап ўқув материални ўрганишнинг муайян образи, ташкилий, педагогик мақсадга мувофиқлиги жараёни, фикрлашнинг фаол тараққий етиб бориши, билиш фаоллиги ва талабаларнинг мустақиллиги ҳақида боради.

Демак, муаммоли ўқитиш бу ўқитишнинг педагогик технологияси бўлиб, ўзининг мазмуни ва тузилмаси бўйича ўқитувчи ва талабанинг иждодий жараёнларини синтезлайди.

Муаммоли ўқитишда педагогик фаолиятнинг хусусиятлари ўқув ахборотлари мазмунини муаммоли вазифалар ва муаммоли вазиятларга кўчириш орқали мақсадларни ойдинлаштириш жараёнидан иборат бўлади.

Иждодий ўқув фаолияти муаммоли ўқитишнинг асосий қондасини сақлаган ҳолда — маълум даражада ҳаракатларга эркинлик бериш ва бу ҳаракатларни билиш жараёнининг бутун тузилмаси тизимида тартибга тушириш билан бошқарилади.

Муаммоли ўқитишдан фойдаланган ҳолдагина талабаларда ўқув муаммолари ва касбий вазифаларини ечишда илмий текшириш жиҳатдан ёндашувни тарбиялаш, мустақил билиш малакаси ва методларини шакллантириш мурнин. Муаммоли ўқитишни қўллаш, билишни тушунишни шакллантиришга ёрдам беради, педагогик иждод ва касбий маҳоратни ривожлантиришга психологик ва касбий тайёрликни шакллантиради.

Муаммоли ўқитиш ўқув ахборотларининг махсус тузилмасини ишлаб чиқишни таққазо қилади. Муаммоли лекция технологияси саволлар, гипотезалар тизими, унинг ечими, назорат ва тузатувларни амалга ошириш тизими орқали мазмунни мунтазам очиб боришни кўзда тутати.

Шунингдек, муаммоли лекцияда муаммоли вазият ва уни муаммоли ҳал қилиш тизими ҳам киради. Ўқув жараёнида бундай технологияни жорий қилиш қизиқишни уйғотади, ақлни ривожлантиради, билиш қаршиликларини енгиш учун йўл-йўриқлар беришни талаб қилади. Шу билан бирга мантиқий тадқиқ қилишга йўллайди ва уни босқичлар бўйича ўргатади, тафаккурнинг назарий услубларини тарбиялайди.

Муаммоли лексияни ўтказишда ўқув ахборотлари тузилмаси шундай тасвирланиши мумкин, яъни лекция «Ўзбекистон Республикасида Халқ таълими тараққиётининг ҳозирги замон концепцияси» каби муаммоларга бағишланиши мумкин. Бу лексияни ташкил этишда муаммоли вазият таклифлар бўйича ечиш усулини танлаш, қўйилган муаммо ечими бўйича танланган усулларни муҳокама қилиш, янги ахборотни олиб кириш тарзида яратилади.

Муаммоли вазиятни яратиш учун талабаларга икки назарий қоида таклиф етилади: бу халқ таълимини башорат қилиш ва халқ таълими мақсади. Уларга бу

муаммолардан бирини танлаш ёки муаммоли вазият аниқлаб бериши лозим бўлган ўзларининг янги назарий қоидасини тузиш таклиф этилади.

Кейинги босқичда танланган вазифани муҳокама қилиш ташкил этилади, унинг ҳал қилиниш жараёни кузатилади, ахборотлар таҳлил қилинади ва танланган ечимнифгг тўғрилиги текшириб кўрилади. Ундан сўнг янги назарий нуқтаи назарни тузишга ўтилади.

Муаммоли лекция талабаларнинг фақат тингловчи эмас, балки фаол иштирокчи бўлишини тақозо қилади. У илмий тафаккур услубини ривожлантиради. Муаммоли вазифалар ўзида операцион-процессуал таркибларни бирлаштиради. Улар ахборот мазмунини янгилаш ва янги билимлар олиш орқали таҳлилга, тушуниш ва изоҳлашга, ўрганилаётган илмий муаммоларни назарий жиҳатдан фикрлашга диққатни жалб қилади. Муаммоли лексия давомидаталабаларда мавжуд бўлган билимлардан фойдаланилади, уларни янги ахборотлар билан боғлиқ равишда янгиланишини амалга оширади.

Муаммоли лексия билиш фаолиятини самарали бошқаришни таъминлайди.

Шундай қилиб, муаммоли ўқитиш, ўқув жараёнини ташкил этишнинг шундай шаклики, унда ўқитувчи бошчилигида муаммоли вазият ва бу вазиятнинг ечилишидаги талабаларнинг самарали мустақил фаолияти юзага келтирилади.

Муаммоли ўқитишни ташкил этиш натижасида талабаларда касбий билим, малака ва кўникмалар ҳамда фикрлаш қобилиятларини ўстиришнинг ижодий имкониятлари юзага келади.

Муаммоли технологияни амалга ошириш учун қуйидагиларга риоя қилиш керак бўлади:

- *энг долзарб, аҳамиятли вазифаларни танлаш;*
- *(ўқув ишларининг барча турларида муаммоли ўқитишнинг ўзига хос хусусиятларини белгилаш;*
- *муаммоли оёқитишнинг энг мақбул тизимини ишлаб чиқиш, дарслик, ўқув ва методик қўлланмалар, тавсияномалар яратиш;*
- *шахсий ёндашув ва ўқитувчи маҳорати.*

4.3. Ўйинли технологиялар

Ўйинли технологиялардан фойдаланишнинг асосини талабаларнинг **фаоллаштирувчи ва жадаллаштирувчи фаолияти** ташкил этади.

Ўйин олимлар тадқиқотларига кўра меҳнат ва ўқиш билан биигаликда фаолиятнинг асосий турларидан бин ҳисобланади.

Психологларнинг таъкидлашларича, ўйинли фаолиятнинг психологик механизмлари шахснинг ўзини намоён қилиш, ҳаётда ўз ўрнини барқарор қилиш, ўзини ўзи бошқариш, ўз имкониятларини амалга оширишнинг фтиндаментал еҳтиёжларига таянади.

Ўйин ижтимоий тажрибаларни ўзлаштириш ва қайта яратишга йўналган вазиятларда, фаолият тури сифатида белгиланади ва унда шахснинг ўз хулқини бошқариши шаклланади ва такомиллашади.

Д.Н. Узнадзенинг таърифича, ўйин шахсга хос бўлган ички имманент психик

(рухий) хулқ шаклидир.

Л.С. Вигодский ўйинни боланинг ички ижтимоий дунёси, ижтимоий буюртмаларни ўзлаштириш воситаси сифатида таърифлайди.

А.Н. Леонтев ўйинга шахснинг хаёлотдаги амалга ошириб бўлмайдиган қизиқишлари (манфаатлари)ни хаёлан амалга оширишдаги эркинлиги сифатида қарайди.

Психологлар таъкидлайдиларки, ўйинга киришиб кетиш қобилияти киши ёшига боғлиқ эмас, лекин ҳар бир ёшдаги шахс учун ўйин ўзига хос бўлади.

Ўйинли фаолият муайян функцияларни бажаришга бағишланган бўлади.

Улар қуйидагилар.

- мафтункорлик;
- коммуникативлик;
- ўз имкониятларини амалга ошириш;
- даволовчилик;
- таъхис;
- миллатлараро мулоқот;
- ижтимоийлашув.

Тадқиқотчилар ўйин хусусиятларини ишлаб чқжқанлар. Ўйинларнинг муҳун қирралари СА.Шмаков томонидан ёритилган. У эркин ривожланувчи фаолиятни фарқлайди. Бундай фаолият фақат натижа (тадбир) туфайли баҳра олиш учун эмас, балки хобишиарига кўра, фаолият жараёнининг ўзидан баҳра олиш учун қўлланади.

Педагогик ўйинлар

1 Ўйин ижодийлиги билан ажралиб туради. У мумкин қадар бой, фаол характериға — «ижод майдони»га эга бўлади.

Ўйин учун ҳиссий кўтаринкилик хосдир. У ўзаро кураш, мусобақалашиш, рақобат шаклида намоён бўлади.

Ўйиннинг ўйин мазмунини акс эттирувчи, уни ривожлантиришнинг мантиқий ва вақтинча изчиллигини кўзда тутган бевосита тегишли ва унга нисбий алоқадор қоидалари бўлишини кўрсатадилар.

Тадқиқотчилар назарий аспектда ўйинга фаолият, жараён ва ўқитиш методи сифатида қарайдилар.

Ўйин фаолият сифатида мақсадни белгилаб олиш, режалаштириш ва амалга ошириш, натижаларни таҳлил қилишни қамраб олади ва бунда шахс субъект сифатида ўз имкониятларини тўла амалга оширади.

Ўйинли фаолиятни мотивациялаш ўйин характерининг мусобақалашиш шартлари, шахснинг ўзини намоён қила олиши, ўз имкониятларини амалга ошириш эҳтиёжларини қондиришдан келиб чиқади.

Жараён сифатида ўйин тузилмаси (Г.К. Селевко таъбирича) қуйидагиларни қамраб олади:

- *ўйнаш учун олинган роллар;*
- *бу ролларни ижро этиш воситаси бўлган ўйин ҳаракатлари;*
- *предметларни, яъни ҳақиқий нарсаларни шартли, ўйин нарсалари ўрнида қўллаш;*
- *ўйинда иштирок этувчиларнинг реал ўзаро муносабатлари;*
- *(ўйинда шартли равишда яратилган сюжет (мавнун) — ижро соҳаси.*

Ўйиндан тушунчалар, мавзу ва ҳатто ўқув предмети бўлимини ўзлаштиришда ўқитиш методи ва мустақил технология сифатида фойдаланилади. Ўйин билиш ва унинг бир қисми (кириш, мустаҳкамлаш, машқ, назорат) тарзида ташкил этилади.

Ўйинлар турли мақсадлаиға йўналтирилган бўлади. Улар дидактик, таибиявий, фаолиятни ривожлантирувчи ва ижтимоийлашув мақсадларида қўлланилади.

Ўйиннинг дидактик мақсади билимлар доираси, билиш фаолияти, амалий фаолиятда билим, малака ва кўникмаларни қўллаш, умумтаълим малака ва кўникмаларини ривожлантириш, меҳнат кўникмаларини ривожлантиришни кенгайтиришга қаратилган бўлади.

Ўйиннинг тарбиявий мақсади мустақиллик, иродани тарбиялаш, муайян ёндашувлар, нуқтаи назарлар, маънавий, естетик ва дунёқарашни шакллантиришдаги ҳамкорликни, коллективизмни, жамоага киришиб кета олишни, коммуникативликни тарбиялашга қаратилган бўлади.

Фаолиятни ривожлантирувчи ўйинлар диққат, хотира, нутқ, тафаккур, қиёслаш малакаси, чоғиштириш, ўхшашини топиш, фараз, хаёл, ижодий қобилият, емпатия, рефлексия, оптимал ечимни топа олиш, ўқув фаолиятми мотивациялашни ривожлантиришга қаратилган бўлади.

Ижтимоийлашув ўйинлари жамиятнинг меъёрлари ва қадриятларига жалб қилиниш, муҳит шароитларига кўникиш, еҳтиросларни назорат қилиш, ўз-ўзини бошқариш, мулоқотга ўргатиш ҳамда психотерапияни назарда тутади.

Педагогикага оид адабиётларда педагогик ўйин деган тушунча мавжуд.

Педагогик жараёни ташкил этишнинг бир қатор методлари ва усуллари ҳамда турли шаклдаги педагогик ўйинлар «ўйинли педагогик технологиялар»ни ташкил этади.

Педагогик ўйинда таълимнинг педагогик мақсадлари аниқ қилиб қўйилади.

Педагогик ўйинлар асосида талабаларни ўқув фаолиятига йўлловчи ўйинли усуллар ва вазиятларни вужудга келтириш ётади.

Г.К. Селевко томонидан педагогик ўйинлар таснифи ва уни амалга оширишнинг асосий йўналишлари ишлаб чиқилган.

Педагогик ўйинлар қуйидаги асосий йўналишларда бўлади:

- *дидактик мақсад ўйинли вазифа шаклида қўйилади;*
- *ўқув фаолияти ўйин қоидаларига бўйсунди;*
- *ўқув материалдан ўйин воситаси сифатида фойдаланилади;*
- *ўқув жараёнига дидактик вазифа ўйинга айлантирилган тарзда мусобақалашини унсурлари киритилади;*
- *дидактик вазифанинг мувофиқлаштирилган баъжарилшини ўйин натижалари билан боғланади.*

Педагогик ўйинлар фаолият турлари, педагогик жараён характери, ўйин методикаси, соҳа хусусияти, ўйин муҳити бўйича тасниф қилинган (4.01 **таблицага қаратилсин).**

Олий мактаб амалиётида тадбиркорлик ўйинларига алоҳида аҳамият берилди.

Тадбиркорлик ўйинлари назарияси умуман бошқа ўйин фаолияти назарияси билан бевосита боғланган.

Тадбиркорлик ўйинлари машҳур психологлар Л.С. Вигодский, А.Н. Леонтев, П.Я. Галперинларнинг ишларида назарий асосланган.

Тадбиркорлик ўйинлари ўз характерига кўра инсоннинг шахсий хислатларини шакллантиришнинг амалдаги воситаси ҳисобланади.

Тадбиркорлик ўйинлари билиш ва ўқитишнинг воситаси сифатида ХХ асрнинг 20-йилларида гуркираб ривожланди. Тадбиркорлик ўйинларига тақлидий (имитацион) ўйинлар билишнинг воситаси сифатида асос бўлди. Тақлидий ўйинларга ўз навбатида ҳарбий ва ҳарбий-сиёсий ўйинлар асос бўлган.

А.А. Вербский тадбиркорлик ўйинларига ўқитишнинг ишоравий-контекст шакллари сифатида қарайди. Унинг фикрича, тадбиркорлик ўйинларида машқ қилиш фаолияти ва бўлажак касбий фаолият модел ёки унинг прототипи, қайсидир суний ва табиий тизим сифатида ўзаро нисбатланади. Шу туфайли тадбиркорлик ўйинлари касбий фаолиятнинг ишоравий моделлари сифатида белгиланади, унинг контексти (мазмуни) ишора воситалари, яъни табиий тилни ҳам ҳисобга олган моделлаштириш, тақлид (имитация) ва алоқа ёрдамида берилди.

А.А. Вербский олий ўқув юртининг вазифасини бундай ўқитишда, яъни талабанибир етакчи фаолиятини (ўқув)дан бошқа(касбий) типга фаолиятнинг предмети, мотиви, мақсади, воситаси, усул ва натижаларини мақсадга мувофиқ

йўналтирилган (ўзлаштирилган) ҳолда ўтказишни таъминлаш деб билади.

Тадбиркорлик ўйини янги технология сифатида моҳиятан қуйидагиларни билдиради:

- *ишлаб чиқариш имитацион модели сифатида тақдим етилган ўқув материал мазмунининг изчиллиги;*

- *ўйинли ўқув моделида келгусидаги касбий фаолияти таркибий қисмларини яратиши;*

- *ўқув жараёни тарзини билимларга эҳтиёжларни тугдириши ва уларни амалда қўллашнинг реал шароитларига яқинлаштириши;*

- *ўзиннинг таълимий ва ларбиявий самарадорлиги йигиндисини;*

- *ўйинни олиб боровчи ўқитувчининг талабалар фаолиятини ташкил этиши ва бошқаришидан талабаларнинг ўз хатти-ҳаракатларини ташкил этиши ва бошқаришига ўтишини таъминлаши.*

А.С. ва Г.Ф. Арбеневлар тадқиқотларида тадбиркорлик ўйини мутахассиснинг евристик тафаккурини ривожлантиришнинг самарали методларидан бин сифатида баҳоланади.

АТюков фикрича, ҳар қандай ўйин қай тарзда лойиҳалаштирилишидан қати назар уларнинг ҳар бири қуйидаги талабларни бажариши лозим:

- *касбий доира имитацияси яхлитлиги. Бунда ўйин имитациясига тааллуқли бўлган тузилма ва жараёнлар асосий воқеликни акс эттирувчи умумий сюжет ёки асосий мавзуга эга бўлиши лозим;*

- *мустақил ташкил этишига йўналганлиги;*

- *ўқитишнинг муаммолилиги;*

- *методологик, психологик ва техник жиҳатдан таъминланганлиги.*

Ташкилий ўйин аслида тобора такомиллашиб боровчи ўқитишни таъминлаши керак. Шу мақсадда унда фаолият ривожланишининг тўлиқ даврийлиги имитацияси амалга оширилади, яъни қандайдир вазият ечимига бўлган ёндашувдан топилган ечимнинг умумлаштирилган баҳосига ўтилади.

А.А. Тюков ўйин даврийлигининг қуйидаги босқичларини қайд қилади:

- *вазиятни ва муаммолаштиришни таҳлил қилиш асносида ўйиннинг асосий сюжет мавзуси бўйича ўйин иштирокчисининг сермахсул мустақил ижодий иши.*

- *амалий гуруҳларнинг иш натижаларини умумий танқидий муҳокама қилиши;*

- *ўйин жараёни ва иштирокчилар хатти-ҳаракатларини рефлексив таҳлил қилиши;*

- *ечимни ташкил этиши босқичи.*

Я.С. Гинзбург ва Н.М. Коряк ўйиннинг қуйидаги социал психологик хусусиятларини фарқлайди:

- *гуруҳ характери;*

- *яратувчилик, шартлилик;*

- *рамзийлик, утилитар бўлмашлик характери;*

- *белгисизлик (мавҳумлик), тарқалувчанлик хусусияти*

Тадбиркорлик ўйинини тайёрлашнинг социал-психологик муаммоларига қуйидагилар киради:

- *иштирокчиларни танлаш;*

- ролларни тақсимлаш;
- ўйин раҳбарини ижтимоий-психологик жиҳатдан тайёрлаш;
- ижтимоий психология бўйича умумназарий билимларни эгаллаш;
- назарий билимларини амалда қўллаш олиш;
- шахсий тайёргарлик.

И.Оллоёров тадбиркорлик ўйинларига ўқув ишларини ташкил етишнинг бир шакли сифатида қарайди. У ўйинлар ўқув жараёнида ўз ўрнига ега ва ўқув жараёнининг асосий вазифалари, моҳияти ва тузилмаси ҳамда ўрганилаётган фаннинг дидактик табиатига боғиқ боиган, аниқ белгиланган дидактик функцияларни бажаришини таъкидлайди.

Тадбиркорлик ўйинларининг дидактик функцияларига қуйидагилар киради:

- талабаларда ақлий фаолият усулларининг шаклланиши;
- билимларни мустаҳкамлаш ва қўллаш;
- ўқув жараёнида бўлғуси мутахассиснинг фаолияти фақат ўрганиш эмас, балки уни бажаришга қаратилган дидактик қоидалар ишлаб чиқишдан иборат бўлиши;
- талабалар ўқув-билиш фаолиятининг бўлғуси касбий фаолияти, характери ва тузилмасига максимал даражада яқинлашиб бериши.

Тадбиркорлик ўйини ижтимоий-педагогик тизим сифатида қуйидаги тайёргарлик босқичларига эга:

Ўқув-билиш вазифаларини муаммоли вазият топшириғи шаклида қўйиш:

- бўлғуси тадбиркорлик ўйинининг мақсадини аниқлаб олиш;
- муаммоли вазиятни англаб этиш;
- талабаларга навбатдаги тадбиркорлик ўйини ҳақида дастлабки маълумотлар бериш;

2. Навбатдаги вазифани бажариш учун зарур бўлган ва аввал егалланган билимлардан фойдаланиш:

- талабаларнинг ўқитувчидан ёки адабиётларни таҳлил қилиш орқали янги билимларни қабул қилиб олиши;
- бажарилиши лозим бўлган иш тўғрисида талабаларга йўл-йўриқларни кўрсатиш;
- олинган билим, ўзлаштирилган илмий тушунчалар ва ишлаш методларини умумлаштириш;
- ўз-ўзини назорат қилиш;

3. Тадбиркорлик ўйинларининг шартларини тушунтириш ва вазифани бажариш учун зарур бўлган янги амалий билимларнинг ахборотини бериш.

4. Навбатдаги ишни режалаштириш:

- уларга аввал маълум бўлганлар асосида унинг айрим босқичларини бажариш усуллари танлаш;
- аввал эгалланган билимлар асосида тушунтириш ишини олиб бориш ва ўз ижоди учун зарур бўлган янги методларни қидириш;
- режалаштиришини мустақил назорат қилиш.

5. Вазифа шартлари, уларнинг бажарилишини тушунтирувчи қоидалар (материаллар)ни ўрганиш ва таҳлил қилиш бўйича мустақил ишлар ва тадбиркор-

лик ўйинларидаги ўз мавқеини аниқлаш.

6. Ўзларидаги бор билим, малака ва кўникмалар асосидаги режа бўйича ишларни бажариш:

- **янги билим ва малакаларни ҳосил қилиш;**
- **ўз хатти-ҳаракатлари ва уларнинг натижаларини мунтазам назорат қилиш.**
- **қайд қилинган камчиликлар ва уларнинг сабабларини бартараф қилиш**
- **белгиланган режаларни (режа олди ишлари ва режадан ташқари) такомиллаштириш;**
- **якуний натижаларни текшириб кўриш ва таҳлил қилиш.**

7. Талабалар фаолиятини, уларнинг билими, малакаси, кўникмаларини назорат қилиш ва жорий йўл-йўриқлар бериш.

8. Талабаларнинг тадбиркорлик ўйинларига тайёрлигини аниқлаш мақсадида уларнинг мустақил ишлари натижаларини текшириб кўриш.

9. Талабаларга тадбиркорлик ўйинларини ўтказиш ва унда қатнашиш бўйича йўл-йўриқлар бериш, уларни рол ўйнаш бўйича тақсим қилиш, зарурат туғилганда ҳар бирига қўшимча йўл-йўриқлар бериш.

10. Олдиндан ишлаб чиқилган сценарий бўйича талабаларнинг тадбиркорлик ўйинлари.

11. Ўйин иштирокчиларига жорий йўл-йўриқлар бериш.

12. Ўйин иштирокчиларининг ўйин давомида ўзи ўйнаган ролларига баҳо бериши ҳамда ўз-ўзини назорат қилиши.

13. Тадбиркорлик ўйини натижаларини муҳокама қилиш ва талабанинг ўқув-ўйин фаолиятига баҳо бериш.

Шундай қилиб, тадбиркорлик ўйинларидан янги билимларни егаллаш, ўтилганларни мустаҳкамлаш, ижодий қобилиятларни ривожлантириш, умумий малакани шакллантириш каби бир қатор вазифаларни ечишда фойдаланилади.

Тадбиркорлик ўйинларининг бир неча модификациялари мавжуд:

Имитацион ўйинлар.

Бундай ўйинлардан мақсад қайсидир ташкилот, муассаса ва унинг қисмлари фаолияти андоза қилинади. Воқеалар, кишиларнинг бирор фаолияти (иш битириш мажлислари, режани муҳокама қилиш, суҳбатлар ўтказиш ва б;), фаолият ҳолати ва шартлари андоза қилиб олиниши ҳам мумкин.

Сценарийда бундай ўйин тузилмаси тўла ёзиб чиқилади ва имитасия қилинадиган объектлар ва жараёнлар белгиланади.

Операцион (воқеий) ўйинлар. Бундай ўйинларда аниқ ўзига хос воқеа-ҳодисанинг бажарилиши машқ қилинади. Операцион ўйинлар иш жараёнига хос моделлаштирилади.

Рол ижро этиш ўйинлари. Унда конкрет шахснинг хулқи, хатти-ҳаракати, ўз вазифалари ва мажбуриятларини бажарилиш тактикаси машқ қилинади.

Тадбиркорлик театри. Бунда қандайдир вазият ва ундаги кишининг хулқи ўйналади. Бу ўйиннинг асосий вазифаси турли ҳолатларда мўлжални тўғри баҳолай олишни ўргатиш, ўзининг хулқига тўғри баҳо бериш, бошқа кишиларнинг имкониятларини баҳолай олиш ва улар билан мулоқот ўрната олишга ўргатишдир.

Психодрама ва сониодрама. Бу ҳам ўзига хос «театр», лекин ижтимоий психологик мақсадни кўзлайди: Унинг асосий мақсади жамоада вазиятни ҳис қила олиш, бошқа кишининг ҳолатини ўзгартириш ва унга баҳо бериш, у билан самарали мулоқотга кириша олишни шакллантириш ҳисобланади.

Тадбиркорлик ўйинлари технологияси

4-02 жадвалда тасвирланган ,, (Г.К.Селевко варианти).

Бу технология тайёргарлик даврини ҳам ўз ичига олади. У сценарийни ёзиб чиқиш, вазият ва объектларни шартли белгилар асосида тасвирлашдан бошланади. Сценарий машғулотнинг ўқув мақсади, ўрганилаётган муаммонинг тавсифи, қўйилган вазифани асослаш, ўйиннинг режаси, вазиятнинг мазмуни ва қатнашувчи шахсларнинг тавсифтини ўз ичига олади.

Ўйинга киришиш. Бу босқичда иш режими аниқланади, машғулотнинг бош мақсади шакллантирилади, муаммони қўйиш ва вазиятни танлаш асосланади.

Ўтказиш босқичи. У ўйин жараёнидир. Ўйин бошлангач, ҳеч ким унга аралашмайди ва унинг боришини ўзгартира олмайди. Ўйинни фақат уни бошқарувчи тузатиб бориши мумкин.

Таҳлил босқичи. Ўйин натижалари муҳокама қилинади ва баҳоланади. Бу босқичда экспертларнинг фикрлари ешитилади. Ўзаро фикр алмашиниб бўлингач, талабалар ўз хатти-ҳаракатлари ва хулосаларини ҳимоя қиладилар.

Шундай қилиб, тадбиркорлик ва эвристик ўйинлар бўлғуси мутахассиснинг илмий-ижодий тажрибаларини ривожлантириш учун катта имкониятлар яратади.

Олий мактаб муаммоларининг тадқиқотчилари қуйидаги тадбиркорлик ва эвристик ўйин турларини фарқлайдилар:

1. Мутахассислар орасида ўз вазифаларини, дастурлар ва ролларини тақсим қилиш асосидаги тадбиркорлик ва эвристик ўйинлар. Бундай мутахассислар сирасига қуйидагилар киради:

- *келгусида ишлаш кутилаётган муассасада фаол ижодий ишловчиларни ва улами ишлаб чиқишда, аниқлаш билан банд бўлган «вазифа тадқиқотчилари»;*
- *ижодий гуруҳдаги барча иштирокчиларнинг фаоллиги сатҳида шу гуруҳнинг ўзига хос катализаторлик вазифасини бажарувчи «фаоллаштирувчилар»;*
- *илмий муаммонинг ечимига ёрдам берадиган йўллар ва бетакрор фикрлар таклиф қилувчи «гоялар ишлаб чиқувчи» талабалар;*
- *гояларнинг тугилишига ва уламинг бошқа ижодий гумҳ аъзолари томонидан идрок қилинишига ёрдам берадиган «резонатор» (тарқатувчи) , талабалар;*
- *муаммони ечишнинг энг мақбул (оптимал) вариантини қайта ишлаб чиқиш ва топши билан банд бўлган «назоратчи» талабалар.*

Бундай ўйинларни муайян объектда ўтказиш мақсадга мувофиқдир. Раҳбарлар ва ўқитувчилар олдиндан ролларни белгилаб қўядилар. Масалан, агар ўйин конструкторлик бюросининг тузилмасини ўзлаштиришга қаратилган бўлса, қуйидагилар белгиланади:

- *«КБ бошлиги»;*
- *«Бош конструктор»;*
- *«Ихтирочи»;*
- *«Оппонент»;*

Тадбиркорлик уйинлари технологик схемаси

Тайёргарлик Боскичи	Уйинни ишлаб чикиш	-- сценарий яратиш -- тадбиркорлик уйини режаси -- уйиннинг умумий тавсифи -- йул-йуриқлар мазмуни -- моддий таъминот тайёргарлиги
	Уйинга киришиш	-- муаммо,максадни аниқлаб олиш -- шартлари,йул-йуриқлар бериш -- регламент, коидалар -- ролларга таксим килиш -- гурухни шакллантириш -- маслахат (консултация)

Утказиш боскичи	Вазифани гурух булиб ишлаб чикиш	-- манбалар буйича ишлаш -- тренинг -- “фикрлаш хужуми” -- уйин техникаси устида ишлаш
	Гурухлараро мунозара	-- гурухларнинг чикишлари -- натижани химоя килиш -- мунозара коидаси -- экспертлар иши

Тахлил ва умумлаштириш боскичи	-- уйинни тухтатиш -- тахлил рефлексия -- уйинни баҳолаш ва уз-узини баҳолаш -- хулосалар ва умумлаштиришлар -- тавсиялар
-----------------------------------	--

- «чизмакаш»;
- «текширувчи»;
- «маслаҳатчи»;
- «назоратчи» ва б.

Шундан сўнг қуйидагилар тузиб чиқилади:

- ҳар бирининг эгаллайдиган вазифалари ва хатти-ҳаракатлари баҳоси бўйича йўриқнома;
- уйин жараёнининг асосий даврийлиги бўйича дастур ишлаб чиқилади.

Ўйин жараёнида тортишиш, мусобақалаш (баҳс-мунозара юритиш), руҳиятининг бўлишини таъминлаш зарур.

Ўйин ўтказиш чоғида «буюртмачи» ролини бажарувчи раҳбар у ёки бу тадбирларнинг бажарилиш сифати ва бу тадбирларда рол ижро етган (катнашган, иштирок етган) талабаларга баҳо беради. Шу баҳолар асосида бутун гуруҳнинг ҳамда алоҳида талабаларнинг рол ижро етиши баҳоси чиқарилади.

Бундай ўйинларни ташкил етиш бўлғуси мутахассис қобилиятини диагностика қилишни тақозо қилади. Шу мақсадда талабаларни рол ижро етишларини алмаштириб туриш ҳам тавсия етилади. Чунки ҳар бир талаба у ёки бу ролда ўз имкониятларини синаб кўра олсин, яъни «оддий»дан «КБ бошлиғи» даражасидаги ролларни ижро етишга имконият берилсин.

2. Ижодий фаолиятнинг бирор босқичида муайян стратегия, тактика ва методларни қўллаш малакасини шакллантиришга қаратилган тадбиркорлик ва рол ўйинлари.

Масалан, «Илмий-тадқиқот ишларида маъруза, мунозара» тарзидаги ўйин.

Бу ўйиндаги асосий роллар қуйидагича бўлиши мумкин:

«**Бошловчилар**» - ўқитувчи, ишлаб чиқариш мутахассиси;

«**Пешқадамлар**» - муҳокама қилинадиган муаммонинг муайян масаласи бўйича вазиятни тасавур қила оладиган маърузачилар;

«**Безакчилар**» - пешқадамларнинг маърузалари ва чиқишларини кўргазмали тасавур етишлари ва тушунтиришларини таъминловчи ўйин иштирокчилари.

«**Ассистентлар**» пешқадамлар ёрдамчилари бўлиб, улар пешқадамларга ва оппонентларга кўргазмали чиқишларига ёрдам берувчи ўйин иштирокчилари.

«**Расмий оппонентлар**» - пешқадамларнинг маърузаси ва бошқа материалар бўйича расмий танқидий руҳда чиқиш қилувчилар;

«**Норасмий оппонентлар**» - муаммо бўйича гуруҳ бўлиб ёки мустақил илмий-тадқиқот олиб борувчи барча бошқа талабалар - ўйин иштирокчилари;

«**Чалғитувчилар**» - корхона ёки илмий муассасада қўшимча салбий ҳодиса, фактларни баён қилиш асосида ўйин иштирокчиларининг фаоллигига сабаб бўладиган саволлар қўйиши лозим бўлган ўйин иштирокчилари. Корхона ёки илмий муассаса мутахассислари, олий ўқув юрти ўқитувчилари, илмий ходимлари, аспирант, талабалари бу «вазифа»ни бажаришлари мумкин.

«**Регистраторлар**» - мунозараларни ёзиб олувчи ўйин иштирокчилари;

«**Экспертлар**» - маъруза муҳокамасидаги чиқишлар ва ечимнинг гуруҳ бўлиб қабул қилиниши бўйича обектив баҳо берувчи ўйин иштирокчилари. Бу вазифада корхона ва илмий муассаса мутахассислари, олий ўқув юрти ўқитувчилари ва илмий ходимлари, аспирант ва талабалар катнашишлари мурнакин.

Бундай ўйинларда қуйидаги асосий вазифалар ҳал қилинади:

• бўлғуси мутахассисни ахборотлар алмашишга ўргатиш;

• уларда ўз нуқтаи назарларини асослаш ва ҳимоя қилиш, бошқа кишиларнинг гояларига кириб бора олиш, гуруҳ бўлиб ечим қабул қила олиш малакасини шакллантириш.

Ўйин-мунозаралар бўлғуси мутахассисда илмий-ишлаб чиқариш муаммосини қо^а билиш ва ечишга, мустақил фикрлашга, обективликка нисбатан қизиқишни

шакллантиради ҳамда муаммоларни қўйиш, уни муҳокама қилиш, уларни ечишда ўзини тута билиш кўникмаларини ҳосил қилади.

Ўйин- мунозаралар муайян муаммо бўйича баҳслар ташкил етилишини кўзда тутади.

Баҳс муаммони муҳокама қилиш жараёнидир. Унинг усули еса гуруҳ бўлиб тадқиқ қилишдир. Унда ҳар бир иштирокчи ҳамсухбати (рақиби)нинг фикрини асослаш, уни инкор етиш орқали ҳақиқатни тиклашда ўз монополиясини ўрнатади.

Баҳс мунозара боришининг турли вариантлари мавжуд:

Эвристик ёндашувда томонлардан бири муаммонинг ечими бўйича ўзининг ёндашувини қабул қилишга уринмасдан ишонтариш методи, ички туйғу, соғлом ақлдан фойдаланган ҳолда баҳс иштирокчиларини ўзининг нуқтаи назарига оғдириб олади.

Мантикий ёндашувдаги баҳсга ўта мустаҳкам мантикий таҳлил ва далил-исботлар характерли бўлиб, унинг воситасида иштирокчилар якуний хулосаларга келадилар.

Сўфиёна ёндашув. Унда томонлардан бири ўз рақибини донолик қилиб мағлуб қилиши ҳам мумкин.

Авторитар ёндашув. Унда томонлардан бири ўзининг обрўсидан фойдаланиб, ўз нуқтаи назарини ўтказиши мумкин.

Танқидий ёндашув. Баҳс иштирокчиларидан баъзилари ўз рақибининг фақат камчилиги, кучсиз ўрни ва мавқеига диққатни жалб қилади ва, аксинча, рақибининг фикридаги ижобий унсурларни кўришга интилмайди ва муаммонинг ечими бўйича ўз таклифларини ҳам бера олмайди.

Догматик ёндашув. Унда томонлардан бири баҳсни ҳақиқатни ўз манфаати учун ўзининг шахсий мақсадларига мувофиқ келадиган томонга бошлаб кетади.

Прагматик ёндашув. Иштирок етувчилардан бири ва ҳар бир томон фақатгина ҳақиқатни ўрнатиш учунгина баҳс юритмайди, балки ундан ўзларининг яширин ва баҳс иштирокчиларига маълум бўлмаган амалий манфаатларига буриш учун фойдаланади.

Баҳсни ўтказишда қуйидаги қоидаларга аҳамият бериш лозим:

- *оппонентининг ўз фикрини асословчи сўзини тинглаб, кузатиб бориши;*
- *оппонентини ссфзлашдан тўхтатиб қўйишга шошилмаслиги;*
- *майда-чуйда деталларга эътибор қаратмаслиги, енг муҳимини кўришга, тушунишга ҳаракат қилиши;*
- *кучсиз стринлар, далил-исботлар, мисолларни топиш ва таҳлил қилиш;*
- *оппонентини ўзидан кучли деб ҳисобламаслик;*
- *ўзига ҳаддан ташқари бино қўйиш ва ишонини ружу бермаслик;*
- *қўрқини рақиб олдида мағлубият еканлигини есда туттиш.*

Намуна «Баҳсда ғолиб келиш санъати» (П.И. Пидкасистой томонидан ишлаб чиқилган) ўйини.

Бу ўйин 2,3 соатга мўлжалланган.

Ўйиннинг мақсади — талабаларнинг баҳс-мунозара олиб бориш малакалари ва қобилиятларини ривожлантириш ва баҳолаш.

Мунозара — баҳснинг муаммолари. Баҳс-мунозарага олиб сМқиладиган муаммо талабалар учун долзарб ва қизиқарли бўлиши керак.

Намуна тарихида қуйидаги саволларни қўйиш мумкин:

1. Менинг ижодий, рақобатбардошлик шахсиятим ғояси қандай?
2. Шахснинг ижодий, зиёлилик, рақобатбардошлик хусусияти нималарда кўринади?
3. Шахснинг мустақил ривожланиш жараёнини мен қандай тасаввур қиламан.
4. Бозор иқтисоди муносабатлари шароитида ўзимни қандай унга баҳшида қиламан.

Ўйин иштирокчиларининг роллари ва вазифалари.

Бошловчи — ўқитувчи ўйиннинг маъноси, асосий босқичлари ва иштирокчиларнинг вазифаларини айтиб беради.

Икки рақобатбардош 7-10 кишидан иборат гуруҳлар юқоридаги саволлар бўйича мунозарага киришадилар.

Бошловчи-ўқитувчи ўйинни лозим топган оқимга йўллаб туради, унинг аъзолари фаоллигини таъминлаб туради, мунозаранинг тўғрилигини кузатади, унга яқун ясайди.

Эксперт — талабалар мунозара иштирокчиларига баҳо беради, гураҳга ва унинг аъзоларига қуйидаги меъёрларга асосланган ҳолда баҳо қўяди:

- а) ифоданинг мантиқийлиги ва асосланганлиги;
- б) нутқ маданияти, нотиклик санъати усулларини егаллаганлиги;
- в) хулосаларнинг исботлилиги;
- г) баҳс усулларида ранг-баранг ва самарали фойдаланиши;
- д) саволлар қўя олиши ва

Ўйин босқичлари

Биринчи босқич ташкилий босқичдир. **Унда рақобатга киришувчи жамоалар**

ва экспертлар гуруҳи шалдлантирилади. Ўқитувчи ўйиннинг мақсади ва қоидаларини баён қилиб беради.

Иккинчи босқич ўйинжараёнидир. Ўйин давомида жамоаларташаббусни қўлга олишлари мумкин ва унда мунозарани кутилмаган даражада янги ўйлаш ва топиш имкониятига эга бўладилар.

Учинчи босқич ўйинга яқун ясашидир. Бу босқичда экспертларнинг ҳар бирига ўз мулоҳазаларини билдириш учун имконият берилади, улар эса ўз баҳоларининг меъёрларини ҳамда баҳс-мунозара иштирокчиларининг чиқишлари натижаларини асослаб берадилар.

Экспертлар вазифаси:

- жамоанинг талабасини асослаш;
- а) ўйин иштирокчиларидан энг хушмуомала; б) энг ақлли; в) энг обрўли; г) энг ижодкорларини аниқлаб беради.

Ўйин якунида ўқитувчи ўйинни таҳлил қилиб беради ва яқун ясайди. Айниқса, ўқитувчи ўйиннинг бориши, унинг муваффақияти ва камчиликларига урғу бериши лозим. Шунингдек, истиқболда эътибор берилиши керак бўлган муваффақиятли, мунозарали, ижодий вазиятларни фарқлаб бериши керак.

Ўйинли технологияларни амалга ошириш бўлғуси мутахассиснинг ижодий

фаолиятини ривожлантириш методларидан фойдаланишни тақозо қилади.

Ижодий фаолият тажрибасини ривожлантириш методларига илмий тафаккурни жонлантириш, янги муаммоларни ечиш малакасини ишлаб чиқишга, муаммоларни ечишда онгли изланишга олиб келадиган методлар тааллуқлидир.

Ижодий фаолиятни ривожлантириш методлари Г.С. Алцхуллер, О.Г. Богданова, А.В. Брушлинский, Г. Мелхорн, Б.Миронов, П.Якобсон ва бошқалар тораонидан ишлаб чиқилган.

Улар қуйидагилар:

Шароитни (муҳитни) мураккаблаштирадиган методлар

1. Вақт жиҳатдан чегараланган методлар.

У мувафақият факторнинг конструкторлик фаолиятига сезиларли таъсир етишни қайд қилишга асосланади: баъзиларда вақт жиҳатдан чегаралаш фаолликни оширади ва сокинлик ҳолатига қараганда, янада юқори натижаларни кўрсатади. Бошқаларида (кўпинча) турли даражада ўз хулқини ўзгартиради, натижалари камайиб кетади ва ҳамма вақт ҳам охириги ечимига еришилмайди. Учинчиларида, вақт жиҳатдан чегаралаш улами жиловлайди, талвасага туширади, улар пароканда бўладилар, васвасага берадилар, кўпчилиги ёки бир қисми вазифани ечишдан бош тортадилар.

2. Тўсатдан таъқиқлаш. Жараённинг у ёки бу босқичида хатти-ҳаракатларнинг қандайдир деталлар механизми таъқиқланади. Бу билан штамплар, конструкторлик фаолияти, мосламалар, қисмлар, деталларнинг машҳур типларини қўллаш имкониятлари бузилишининг олди олинади.

3. Тезликда эскизлаш методи. Талабаларнинг конструкторлик фаолиятининг у ёки бу пайтида расм чизиш талаб қилинади. У ўз фаолиятини бевосита назорат қилинишига конструкторлик ижоди жараёнини образлар воситасида бошқаришга, ёрдам берадиган миясига (хаёлига) келган барча конструкцияларни тасвирлайди.

4. Янги вариантлар методи вазифани, бошқача бажаришни талаб қилишда, яъни ечимнинг бир неча вариантлари бўлган ҳолда, унинг янги вариантини топиш ва бажаришда кўринади.

5. Ахборотлар танқислиги методи конструкторлик фаолиятининг биринчи босқичларида алоҳида фаоллик вазифаси қўйилганда қўлланади. Бунда вазифанинг бошланишида маълумотлар жуда оз бўлади.

6. Ахборотлар мўллиги методи вазифа қўйилган шароитда, ортиқ даражада маълумотлардан фойдаланишга асосланади.

7. Бемаъни методнинг моҳияти шундаки, унда мутлақо бажариб бўлмайдиган конструкторлик вазифаси (абдий двигателни яратишга ўхшаш) қўйилади.

8. Рекодификация методи. Унинг моҳияти шундаки, ҳодисаларни «кўчириш» фактлари билан боғлиқ янги ва бетакрор ғояларни ишлаб чиқиш мақсадида ҳодисаларни бошқача ифодалашдир. У «кашфиётлар (майдони) матрица» сига асосланади. Рекодификацияни биртилдан иккинчи тил (фанда кўпинча математика тили)га ўтказиш деб тушунса ҳам бўлади. Бироқ у барча рекордификация тил бўлиши мумкин эмас, график ифодалар, схемалар, табли-

цалар, диаграммалар ҳам рекодификация вазифасини бажариши мумкин.

Ижодий вазифаларни гуруҳ бўлиб ечиш методлари:

Делфи методи — тавсия етилган сериядаги муқобиллардан энг яхшисини танлаб олишга ёрдам беради.

Гуруҳ аъзоларидан ҳар бир муқобилга муайян изчилликда баҳо бериш талаб қилинади. Тадбирни ўтказиш тартиби қуйидагича. Масалан, статистик методлар орқали 5та камчилик (дефект) сабаблари аниқланган. Қайси бири муҳим камчиликў Муҳокама иштирокчилари муаммони аввало муҳимлик даражасига кўра саралаб чиқадилар. Ўзлари учун муҳим ҳисобланган муқобилни биринчи ўринга, иккинчи даражаларини бешинчи ўринга қўядилар. Шундан сўнг ҳар бир муқобилга ҳар бир иштирокчи камчиликларнинг сабабларига тўхталган ҳолда 10 баллик тизим асосида баҳо қўйиб чиқади. Бунда энг юқори балл сифатида 1 ва энг паст 10 балл етиб белгиланади. Учинчи босқичда муқобилларнинг ҳар бири ўзаро кўпайтирилади ва ҳосила рақам топилади. Энг кам рақам тезликда ва биринчи навбатда бартараф қилинадиган сабабни билдиради. Ҳисоблашни осонлаштириш учун махсус жадвал (4.03) ясалиши мумкин.

2. «Қора қути» методи. Бу метод асосида ечиладиган муаммолар аниқ вазиятни таҳлил қилиш орқали амалга оширилади, яъни таҳлил давомида иштирокчилар беихтиёр камчиликлар (дефектлар)нинг юзага келиши масалаларига тўхталадилар. Иштирокчиларни бунга махсус, мақсадга мувофиқ қўйилган саволлар ундайди. Масалан, «Бу вазият нимага олиб келади?» ёки «Бу ҳолатда механизмлар иши қай даражада барқарор?» ва б. «Қора қути»

Муқобилларни баҳолаш

М.К	Муқобиллар														
	1			2			3			4			5		
	Т	Б	Х	Т	Б	Х	Т	Б	Х	Т	Б	Х	Т	Б	Х
А	4	7	28	3	4	12	1	1	1	2	3	6	5	10	50
Б	5	2	10	3	6	18	2	7	14	1	10	10	4	4	16
В	2	8	16	1	1	1	4	3	12	3	4	12	5	2	10
Г	5	10	50	4	5	20	3	4	12	2	3	6	1	1	1
Хосила	10 4		51			39			34			77			

Изоҳ: Т-тоифа баҳоси (1дан5гача)
 Б-балл уйича баҳо(1дан 10гача)
 Х-хосила (яъни Т+Б)
 МК-муҳокама катнашчилари.

3. Кундалик тутиш методи. Гуруҳнинг ҳар бир аъзосига ён чўнтак дафтарчаси тарқатилади. Унга, айтайлик, бир ҳафта давомида муҳокама қилинадиган муаммо бўйича туғилган фикрлар қайд қилиб борилади. Барча иштирокчиларнинг ёзиб борган фикрлари пешқадамлар томонидан таҳлил қилиниб, тайёрланган материал охириги муҳокамага олиб чиқилади. Бу метод қуйидаги жиҳатлари билан ажралиб туради: биринчидан, туғилган ғоя, аниқ рационал

таклиф ўша гуруҳнинг фикри даражасига кўтарилади, иккинчидан, турли хилдаги тортишувлар, нуқтаи назарлар гуруҳ мажлисига ҳақ қилинади, кескинлашган нуқтаи назарлар ҳам текисланади.

4. 6-6 методи: Олти кишидан кам бўлмаган гуруҳ 6 минут давомида гуруҳ олдида турган муаммони ечишга ёрдам берадиган аниқ ғояни шакллантиришга ҳаракат қиладилар. Ҳар бир иштирокчи алоҳида саҳифаларга ўз фикрларини ёзиб боради. Бу жудаиҳчам тарзда амалга оширилади: жипсликларнинг бузилиши ва материалларнинг бузилиши, технологияларнинг бузилиши тарзида. Шундан сўнг гуруҳда барча тайёрланган рўйхатлар муҳокама қилинади.

Муҳокама жараёнида ўта хато қарашлар чиқариб ташланади, мунозарали масалаларга аниқлик киритилади, бошқа барча аниқланган хусусиятлар гуруҳлаштирилади. Вазифа — бир неча муҳим муқобилларни саралаб олиш. Бинобарин, уларнинг миқдори иштирокчилар миқдorigа нисбатан кам бўлиши лозим.

5. Бевосита жамоа бўлиб «Фикрлар ҳужуми» («Мозговая атака») олиб бориш. Бу методдан мақсад мумкин қадар катта миқдордаги ғояларни йиғиш, талабаларни айна бир хил фикрлаш инерсиясидан ҳоли қилиш, ижодий вазифаларни ечиш жараёнида дастлаб пайдо бўлган фикрларни енгишдир. Бу метод А.Ф. Осборн томониан тавсия етилган. Бу методнинг асосий тамойили ва қондаси баҳс иштирокчилари ишлаб чиққан ғоялар танқидини мутлақ тақиқлаш, ҳар қандай лутма ва ҳазил-мутоибани рағбатлантиришдир. Бу методдан фойдаланишнинг муваффақияти кўп жиҳатдан ўқитувчи ~ машғулот раҳбарига боғлиқ. «Фикрлар ҳужуми» иштирокчилари миқдори 15 кишидан ошмаслиги керак. Машғулотнинг давомийлиги бир соатгача.

6. Ялпи «Фикрлар ҳужуми». Бу метод Ж.Доналд Филипс томонидан ишлаб чиқилган. У катта гуруҳларда (20дан 60тагача бўлган) янги ғоялар ишлаб чиқиш самарадорлигини сезиларли даражада оширишни таъминлайди. Барча иштирокчилар кичик-кичик 5-6 кишидан иборат гуруҳларга бўлинади ва ҳар бир кичик гуруҳ ҳақ қилинадиган ижодий вазифа ва муаммо бўйича 15 минут давомида мустақил равишда тўғри «Фикрлар ҳужуми» ўтказилади. Шундан сўнг ҳар бир кичик гуруҳ вакили 3, ўз гуруҳларида ишлаб чиқилган ғоя ҳақида ахборот берадилар ва ўқитувчи раҳбарлигида жамоа бўлиб унга баҳо берадилар ва улардан энг яхшилари, бетакрорлари танлаб олинади.

7. «Фикрларнинг шиддатли ҳужуми» - деструктив берилган баҳо билан диалог. Бу метод е.А. Александров томонидан таклиф қилинган ва Г.Я. Буш томонидан ўзгартирилиб йўлга қўйилган. Диалогнинг моҳияти шундаки, жамоа бўлиб ғоялар ишлаб чиқишда иштирокчиларнинг ижодий имкониятлари фаоллаштирилади ва унга зид ғоялар қўйилади.

Машғулот босқичма-босқич қуйидаги тарзда ўтказилади:

1- босқич. Миқдор ва психологик мулоқоти жиҳатидан мақбул кичик гуруҳларни шакллантириш;

2- босқич. Вазифа, муаммодан келиб чиқадиган мақсадларни ифодалаш;

3- босқич. Тўғридан-тўғри «Фикрлар ҳужуми» қондасига асосан ҳар бир гуруҳда ғоялар ишлаб чиқиш;

4- босқич. Ғояларни тартибга солиш ва таснифлаш;

5- босқич. Ғояларни **деструктивлаш**, яъни амалга ошиши имкониятига қараб баҳолаш;

6- босқич. Аввалги босқичларда билдирилган танқидий мулоҳазаларга баҳо бериш.

Иштирокчилар: 1) ғоялар ишлаб чиқувчи; 2) муаммоли вазиятни таҳлил қилиш ва ғояларни баҳоловчи; 3) зид (қарши) ғояларни ишлаб чиқувчи гуруҳларга бўлинадиган бўлса, самарали натижага еришиш мумкин.

8. Кейинги даврларда «Яширин фикрларнинг шиддатли ҳужуми» шаклидаги метод кенг ривожланмоқда. Бу методнинг келиб чиқиш моҳияти шундай ҳар бир киши ҳам ижодий меҳнат қила олмайди, бегона шахслар олдида, айниқса, бегона шахслар баҳсга аралашиб турганда ғоялар ишлаб чиқа олмайди. Лекин уларнинг ғоялар ишлаб чиқишга уқувлари бор, балки улар ёлғизликка ва сокинликка муҳтож бўладилар. Шу туфайли «яширин фикрлар ҳужуми» да икки ғоя ишлаб чиқувчи гуруҳча: бири- одатдаги фикрларнинг шиддатли ҳужуми давомида ғояни олға сурувчилар; иккинчиси — яширин, яъни улар биринчи гуруҳ муҳокамаларида қатнашмайдилар, улар учун «яширин хона» ташкил этилади ва жойлаштирилади. Улар телемонитор воситасида биринчи гуруҳнинг баҳсларини кузатадилар ҳамда юзага келган ғояларни ўз дафтарчаларига ёзиб борадилар ва уларни «эксперт»ларга узатадилар.

9. **Синектика методи.** У 1960 йилда АҚШда У.Гордон томонидан ишлаб чиқилган. Бу метод талабалаиға муаммонинг унсурларини ифодалашга, ижоднинг бош мақсадини ажратиб олишга, турли хил характердаги вазифаларни ечишнинг ҳар хил нусхаларини излашга ёрдам беради ва улар куйидаги шаклга ега бўлади: бевосита (маълум бир вазифанинг ечилишига ўхшатиб ечилади), шахсий (объектдаги берилган вазифа образига киришга уриниб кўриш ва шу нуқтаи назардан фикрлашга ҳаракат қилиб кўринг), рамзий (икки жумла билан вазифанинг образли моҳиятини айтиб беринг), хаёлий (гўёки ерталардагидек бу вазифани ечадилар). Бу билан бўлғуси мутахассисда абстракциялаш малакаси, муҳокама предметдан ўзини фикран олиб қочиш, ақл юритиш мойилиги, хаёлот, баҳсларга киришиб кета олиш, боғланиб қолиш ҳавфи бўлган ғоялардан узоклашиш, бошқалар фикрини тинглаш, сафдоши билдирган ғояларга нисбатан чидамли бўлиш, одатдагилар ичидан ғайри одатийларини ва ғайри одатийлар ичидан одатдагиларини топиш ҳамда аналоглардан унумли фойдаланиш каби синектик фикрлашга бўлган қобилият шаклланади.

10. **Техник ечимларнинг морфологик таҳлили ва синтези.** Бу метод швейцариялик астрофизик Свикки томонидан ишлаб чиқилган. Ўрганинши лозим бўлган техник тизим таркибий қисмлари ёки функционал морфологик белгиларидан иборат бўлган таркибнинг рўйхатидан аниқ муқобиллари, техник ифодалари ажратиб олинади улар морфологик қути ёки матрица деб номланадиган жадваллар шаклида жойлашади ва ажралиб турган белгилар вариантларини бирлаштириб саралаб олиш орқали янги вазифалар ечими аниқланади. Морфологик таҳлилда бўлғуси мутахассислар техник вазифалар ечими унсурларининг ҳар томонлама комбинациясини яшашга ўрганадилар. Чунки бу метод куйидаги тамойилга асосланган: техник характердаги ижодий вазифаларни

ечишда мувофиқлаштирувчи ўқлар ёрдамида объектнинг муҳим тавсифларини фарқлаб оладилар. Унга қуйидагилар киради:

- вазифаларни аниқ ифодалаш, янги ифодаларни топишга уриниш, иккинчи даражали ва ўхшаш вазифаларни аниқлаш ҳамда улардан энг муҳимини ажратиб олиш;

- ечимлардаги мавжуд камчиликлар, уларнинг асосий тамойиллари ва янги таклифларни санаб кўрсатиш;

- хаёлий, биологик, иқтисодий, молекуляр ва бошқа аналогларни хомаки режалаштириш;

- математик, гидравлик, электрон, механик ва бошқа моделларни ясаш (улар аслида аналогларга қиёсланган ғояларни ифода қилади);

- бу ишдан мутлақо хабари йўқ баъзи кишиларнинг фикрларини билиш ва б.

11. Функционал - фойдали таҳлил методи.

Бу методнинг яратувчилари сифатида Пермлик муҳандис Ю.М. Соболев ва Л.Маез бошчилигидаги Американинг «Женерал електрик» фирмасининг муҳандисларидир.

Бу техник объектларнинг техник-иқтисодий методи бўлиб, уларнинг истеъмолчилик ўзига хослиги ва бу ўзига хосликни таъминловчи чиқимлар ўртасидаги муносабатларни яхшилашга хизмат қилади. Бу методнинг моҳияти шундаки, ижрочи объектга бажарилиши лозим бўлган амалиар ва истеъмолчи талаблари нуқтаи назардан ёндошади. Бу метод бир қатор мураккаб конструкцияга ишлов бериш, уларнинг технологиклиги, самарасиз чиқимларига қарши «марказлашган ҳужум» ташкил этиш, моддий ва меҳнат омилларидан самарали фойдаланишни оширишни ҳал қилишда иқтисодий самарадор метод ҳисобланади. Мамлакатимиздаги илмий ташкилотлар ва корхоналарнинг хўжалик ҳисоби ва ўз-ўзини маблағ билан таъминлашга ўтилиши бу методдан кенг фойдаланиш лозимлигини кўрсатади. Шунингдек, функционал-фойдали таҳлил асослари олий мактабда бўлғуси мутахассис- тадқиқотчиларга (конструкторлар, технологлар) дарс сифатида ўқилиши лозим. Бу эса олий ўқув юртини битиргандан сўнг бориб ишлайдиган илмий ташкилот (корхона)да маҳсулотлар конструкциясини, уни тайёрлаш технологиясини яхшилашнинг конкрет йўллари аниқлашга янги имкониятлардан келиб чиқиб ишлаб чиқариш ва ускуналарни ишлатиш ҳамда ортиқ даражадаги сарф-ҳаражатларни бартараф қилишга имкон беради. Масала шундаки, функционал-фойдали таҳлил нуқтаи назардан қаралганда, маҳсулот ишлаб чиқаришнинг барча сарф-ҳаражатлари фойдали ва фойдасиз ҳамда ортиқча деб тақсим қилинади. Кейингилари яққол кўриниб туиган ва беҳуда сарфлардир. Бу метод бўйича ўқитишнинг самарадорлигини ошириш учун мамлакат олий ўқув юртларида тўпланган тажрибалардан фойдаланиб, функционал-фойдали таҳлил ва конструкцияларнинг технологиклиги бўйича махсус курслар ишлаб чиқиш зарурдир.

12. «АРИЗ - ТРИЗ» методи. Г.С. Алцхуллер ва унинг мактаби томонидан ишлаб чиқилган. Бу методлар синов ва камчиликлар ҳамда бошқа уларнинг модификацияларидан сезиларли фарқ қилади. Улар кўр-кўрона кидиришдан кўра

техник тизимларни ривожлантириш қонуниятларига бўйсунган мантиқий операсиялар тизими асосига қурилган. Назариянинг асосий ғояси: техник тизимлар ўз ҳолича эмас, балки яратувчилик вазифаларини онгли ва мақсадга мувофиқ ечишда фойдаланиш мумкин бўлган муайян қонунлар асосида юзага келади ва ривожланади.

Бу вазифалами ечиш жараёнини техник зиддиятлами аниқлаш, таҳлил этиш ва ечиш деб қараш лозим бўлади. Белгиланган вазифалами қўллаш методикаси эса техника ва технологияни яратишдаги илмий-техник зиддиятлами ажратиб олиш, аниқлаш ва ҳал қилиш бўйича мунтазам равишда муайян ҳаракатларни бажаришдир. Тизим ўз ичига бундай зиддиятларни ҳал қилишга ёрдам берувчи ўзига хос янгиловчи операторларнинг 40 та усулларини қамраб олади. Улардан айримлари қуйидагилар:

1.«Таксим қилиш»: а) объектни мустақил қисмларга бўлиш; б) объектни бўлақларга бўлиб бажариш; в) тақсимлаш даражасини кенгайтириш.

2.«Бутлаш»: а) айти ёки ёндош операсиялар учун мўлжалланган объектлами бирлаштириш; б) айти ва ёндош операсияларни бирлаштириш.

3.«Оналик»: а) бир объектни иккинчи объект ичига ва ўз навбатида унинг ичига учинчи объектни жойлаштириш; б) бир объектни тўғридан-тўғри иккинчи объект орасидан ўтказиш.

4.«Чаппалик»: а) объектнинг ҳаракатдаги қисмини ёки ташқи муҳитни қўзғалмас ҳолатга олиб келиш, аксинча, муқим ҳолатни ҳаракатдаги ҳолатга келтириш; б) вазифа шартлари талаб қилган ҳаракатлар ўрнига тесқари ҳаракатни амалга ошириш; в) объектнинг «оёғини осмонга қилиб қўйиш» ва уни ўнглаш.

5.«Зарарни фойдага айлантириш»: а) зарарли факторлардан (масалан, муҳитга зарар етказадиган) ижобий самара беришда фойдаланиш; б) зарарли факторларни бошқа зарарли факторлар билан қўшиш асосида уни бартараф етиш; в) зарарли факторларни ортиқ даражада кучайтириш асосида уни безарар қилиш.

Хотима.

Талабаларнинг ўқув фаолияти шахсий моҳият сифатида қабул қилинадиган ўқув мақсадларига онгли равишда қаратилган бўлиши лозим. Д.Б.Елқонин таъкидлайдики, ўқув фаолияти енг авало шундай фаолиятки, унинг натижасида талабанинг (ўқувчида) ўзида ўзгариш юз беради. Бу фаолият ўз ҳолича ўзгаришидир. Унинг маҳсули, субъектнинг ўзида юз берган ўзгаришлардир.

Ўқув фаолиятининг асосий мотивлари бу - ички ўқув-билиш мотивларидир. Ўқув фаолиятининг енг муҳим мотивацияси еса талабанинг бўлғуси касбига бўлган қизиқиши ва мойиллигидир.

Талабанинг ўқув жараёнидаги егаллаган билимларидан, касбий малакалари ва кўникмаларидан ҳиссий қониқиш ва ундан қувонч ҳиссини ҳосил қилиши лозим.

Бундай вазифаларни ҳал қилишда ўқитиш жараёнида о йинли технологиялардан фойдаланиш улкан аҳамият касб етади. Ўйинли технологияларда ўқитишнинг фаол методларидан фойдаланиш мулоқотнинг демократик услуби ютуқларидан фойдаланишга хизмат қилади. Бу талабаларнинг ижодий кучлари ва қобилиятини ўстиради.

4.4. Танқидий фикрлашни ўстирувчи фаол методлар.

Танқидий фикрлашни ўстиришга хизмат қиладиган методлар «Демократик таълим учун» консорсиуми томонидан амалга ошириладиган «Танқидий фикрлаш учун ўқиш ва ёзиш» лойиҳаси доирасида ишлаб чиқилган.

Консорсиумнинг аъзолари: Халқаро ўқиш ассоциацияси, Хобарт ва Уилям Слимс коллежлари ва Шимолий Аёва штати университети. Бу лойиҳани Нью — Йорк Очик жамият институти ва Марказий Осиё тўғрисидаги Марказий ва Шарқий европадаги Сорос фонди маблағ билан таъминлайди.

Бу параграфда методлар мазмуни мазкур лойиҳа материалларига мувофиқ равишда ёритилади.

Танқидий фикриашнинг фаол методларини ишлаб чиқишда қуйидаги асослардан келиб чиқадилар: **Танқидий фикрлаш нима?**

Фикрлаш — ўқиш, ёзиш, сўзлаш ва ешитишга ўхшаш жараён. У и фаол, мувофиқлаштирувчи шундай жараёнки, унда у ўзида бирор ҳақиқат тўғрисидаги фикрларни камраб олади.

Фикрлаш контекстдан ташқарида ҳосил қилинадиган кўникма эмас.

Танқидий фикрлаш таълимий дастур ёки кундалик ҳаётнинг умумий контекстидан йироқлашган шароитда ўрганилиши лозим бўлган ҳодиса ҳам эмас.

Браун (1989) таъкидлайдики, вазифа ва реал ҳаёт мақсадларидан ажратилган ўқув кўникмалари таълим олувчиларга объектив тестларни яхши топшириш имкониятини бериши мумкин, лекин улар бу кўникмаларни янги вазиятларда қўллаш олмайдилар.

Рихер таъбири бўйича ўрганиш ва фикриашнинг таърифи когнитив психология, фалсафа ва мултмедиа маданияти таълими соҳасидаги тадқиқотлар натижаларига асосланади.

Бу тадқиқотларнинг асосий натижалари:

Самарали ва муттасил ўрганиш асосида талабаларнинг ахборотларни ўзлаштириш, синтезлаш ва уларни тўла егаллаш фаоллиги ётади (Андерсон ва унга ҳаммуаллифлар, 1985).

2. *Ўрганиш жараёни фикрлаш фаолиятини ривожлантиришининг турли туман стратегияларидан фойдалангандагина муваффақиятлироқ бўлади. Бундай стратегия ўрганиш жараёнини янада онглилаштиради (Палинскар ва Браун, 1989).*

3. *Ўрганиш ва танқидий фикрлаш талабаларнинг аниқ вазифаларга нисбатан янги билимларни қўллаш имкониятларига эга бўлган тақдирда ривожланади (Ресник, 1987).*

4. *Ўрганиш талабаларнинг олдинги билимлари, тажрибаларига таянгандагина мустаҳкамланади. Булар талабаларнинг билган билимларини янги ахборотлар билан боғлаш имкониятини беради (Рос, 1990).*

5. *Танқидий фикрлаш ва ўрганиш зоя ва тажрибаларнинг турли-туманлигини педагоглар тушунган ва қадрлаган вақтдагина амалга ошади. Танқидий фикрлаш «яккаю ягона тўғрижавобми қабул қиладиган менталитетжараёнида юз бермайди.*

Танқидий фикрлашнинг ривожланиш муҳитини яратиш

Танқидий фикрлашни ривожлантириш осон иш эмас. Бу муайян ёш даврида тугалланган ва эсдан чиқарилган вазифа ҳам эмас. Шу билан бирга танқидий фикрлашга олиб борадиган тугалланган йўл ҳам йўқ.

Лекин танқидий фикрловчиларнинг шаклланишига ёрдам берувчи муайян ўқув шароитлари тўплами майжуд. Унинг учун:

- талабаларга фикр юритиш учун имконият бериш;
- турли-туман гоё ва флкрларни қабул қилиш;
- талабаларнинг ўқув жараёнидаги фаоллигини таъминлаш;
- талабаларни кулгига қолмасликларига ишонтириш;
- ҳар бир талабанинг танқидий фикр юритишига қодир эканлигига ўзларида

ишонч ҳиссини уйғотиш;

- танқидий фикрлашнинг юзага келишини қадрлаш лозим. **Шу мунсабат**

билан талабалар:

- ўзига ишончни орттириш ва ўз фикри ҳамда гоёларининг қадрини тушуниш;
- ўқув жараёнида фаол иштирок этиш;
- турлича фикрларни эътибор билан тинглаш;
- ўз ҳукмларини, шакллантиришига ҳамда ундан қайтишига тайёр туриши.

Вақт. Танқидий фикрлаш вақт талаб қилади.

Пирсон, Хансен, Гордон (1979) таъкидланадики, ўз фикрларини ижод қилиш гўё аввалги гоё, тасаввур, учрашувлар ва тажрибаларни археологик жиҳатдан тадқиқ қилишга олиб келади. Шунинг учун ҳам:

- фикрларини ўз сўзлари билан итодалаш;
- ўзаро танқидий фикрлар алмашиш;
- ўз гоёларини ифодалай олиш ва конструктив таклифларга жавоб ола биллиш;

• фикрларни муайян гоёлар қиёфасида, қулай муҳитда амалга ошира олиш ва ўз гоёларини тўла ва аниқ ифодалай олиш.

Изн. Танқидий фикрлашда еркинлик бўлиши учун талабалар маъқул ва номаъқул нарсаларни айтиш, улар ҳақида фикрлаш, ижод қилиш учун рухсат олишлари лозим. Талабалаи йўл кўйиладиган ҳолатларни англаб олишгач, танқидий таҳлил қилишга фаол киришадилар.

Танқидий таҳлилга изн олиш онглилик тамойилига асосланади. Бунда таҳлил ва ҳаддан ошиш орасидаги фарқ аниқлаб берилиши лозим. Танқидий фикрлашга изн фикрлаш учун чинакари мақсад бўлган ва дўстона ҳамда самарали шароитда берилади.

Ранг-баранглик. Талабаларнинг фикрлаш жараёнида турли фикрлар ва гоёлар пайдо бўлади.

Ранг-баранг фикр ва гоёлар яккаю-ягона жавоб мавжудлиги ҳақидаги тасаввур бартараф қилинган чоғдагина юзага келади. Фикрларни ифода қилиш чегараланганда талабаларнинг фикрлашига чек кўйилади. Фақат биргина жавоб майжуд бўлган тақдирда хилма-хил восита ва жараёнлардан фойдаланиш жоизки, унинг ёрдамида талабалар ана шу жавобни топа олсин.

Фаоллик. Танқидий фикрлаш талабаларнинг фаоллиги билан бевосита

боғланган. . Одатда, талабалар сусткаш тингловчилар бўлишади. Чунки уларда ўқитувчи билимли ёки матнда унинг бу билимлари акс етган, шу туфайли уларнинг билим И олишларига ўқитувчи масул деган ишонч шаклланиб қолган. Ўқув жараёнидаги талабаларнинг фаол иштироки ва ўқишларига ўзларининг масъул эканлигига тайёрлиги танқидий фикрлашда кутилган натижаларни беради. Талабаларни фикр юритишга, ўз ғоялари ва фикрлари билан ўзаро ўртоқлашишга даъват етиш каби педагогик ёндошув уларнинг фаоллигини ўстиради.

Михали Чикжентмихалий (1975) таъкидлайдики, талабалар ўша мураккаб даражадаги ўқув жараёнида фаол иштирок етишса, билиш жараёнида қатнашганлигидан катта баҳра оладилар ва ўзларида чуқур қониқиш ҳиссини сезадилар.

Таваккалчилик. Эркин фикрлилик таваккалчиликка асосланади. Унинг билим фаолиятида кўрқмай таваккал қилувчи инсонларни рағбатлантириб туриш жоиздир. Фикрлаш жараёнида «аҳмоқона ғоялар» ақл билан тузилмаган бирикма ва тушунчалар илгари сурилган ҳолатлар ҳам бўлиши мумкин. Ўқитувчи уни ўқув жараёнини табиий ҳолати сифатида талабаларга тушунтириши лозим.

Талабаларни таваккалдан ҳоли бўлган, яъни ғоялар қадрланган, талабаларнинг фикрлаш фаолиятида фаол иштирокини юқори мотивациялаш имкони бўлган муҳитда ўйлаш лозимлиги ҳақида уларда ишонч ҳосил қилиш зарур.

Қадрлаш. Танқидий фикрлашнинг омилларидан **бири** талабаларнинг фикрлаш жараёнини қадрлашдир. Ташкил етилган фикрлаш жараёнида талабалар ўз ғоялари, тасавурларининг ўқитувчи томонидан қадрланаётганини тушунган чоғдагина чуқур маъсулият ва еътиборга яраша жавоб қайтарадилар.

Талабалар ўз фикрлаш жараёнини қадрлашни намойиш қилишга ҳаракат қиладилар. Унга ва унинг оқибатларига нисбатан жиддий муносабатда бўла бошлайдилар.

Қимматлилик. Фикрлаш жараёнини ташкил етиш давомида талаба уларнинг фикрлари, ўз танқидий таҳлили натижалари қимматли эканлигини уларнинг онгига сингдириш зарур. Ўқитувчи талабалардан муайян материални шунчаки қайтаишлашни талаб қилгандатайёр қолиплардан, андозалардан ҳоли бўлиши лозим. Бу еса талабаларда ўзгалар ғояларини механик тарзда қайта ишлаб чиқиш энг муҳим ва қимматли эканлигига ишонч ҳосил қилишга олиб келади. Аслида талабаларга ўз фикри, ўзига тааллуқли бўлган ғоя ва тасавурлар қимматли эканлигини кўрсата олиш зарур. Талабаларнинг ўзлари ҳам ўз фикрларининг қимматбаҳо эканлигига ишонч ҳосил қила олишлари зарур. Улар ўз фикрининг рушунча ва масалани муҳокама қилиш жараёнида ўта муҳим, шунингдек, ката ҳисса бўлиб ҳисобланишини тан олишлари керак.

Ўзаро фикр олишув. Фикрлаш жараёни талабаларнинг ўзаро фикр олишувини кўзда тутаяди. Талабаларнинг ўзаро фикр олишиши уларнинг бир-биридан ўрганишдаги ўртоқчилигига асос солади. Талабалардан фикрловчи сифатида ўзларида бўлган йирик фикр ва оддий хатога бўлган қобилиятларини бошқаларга очиб бериш талаб этилади.

Ўзаро фикр олишишда талабалардан диққат билан тинглаш, ўзининг қарашлар тизимини сўзловчига зўрлаб ўтказиш ва бошқа сўзловчиларни тузатиб

туришдан ўзини тийиб туриши ҳам талаб етилади. Бунга жавобан талабалар бошқаларнинг ялпи фикрларидан фойдаланиш имкониятига эга бўлади. Кенг доирадаги мунозара оқибати ўлароқ талабалар ўзларига тегишли бўлган ғояларни таҳлил қилиш ва уни аниқлашга янада қобилияти орта боради ҳамда уларни ўз билимлари ва ҳаётий тажрибаларида яратган ғоялари тизимига тиркаб боради. Фикрлаш жараёнини ташкил етишда уни ўтказишнинг бир неча моделлари мавжуд. Улар:

- *ўзига ишонч ҳосил қилиш;*
- *ишда фаол иштирок етиш;*
- *ўртоқлар ва ўқитувчи билан фикр олишиш;*
- *ўзгалар фикрини тинглай олиш.*

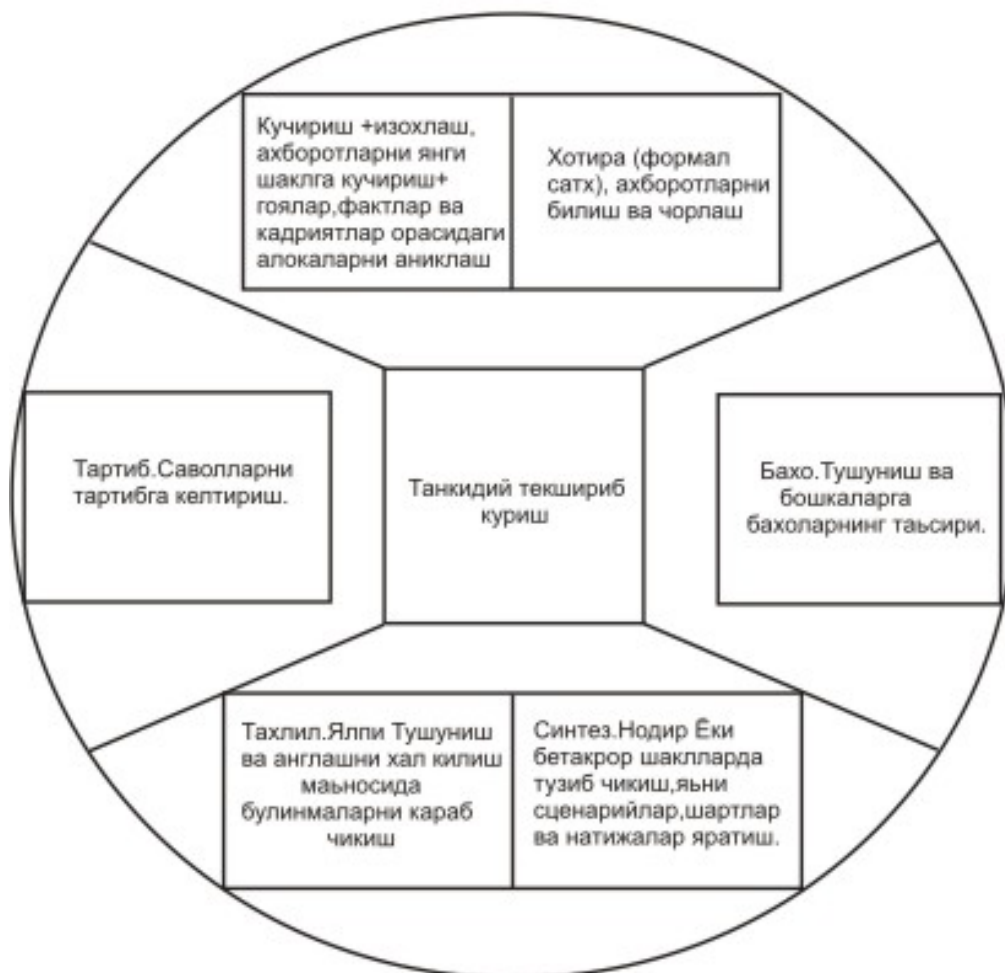
Танқидий фикрлашни таъминловчи саволлар. Танқидий фикрлаш жараёнида ахборотни таҳлил қилиш ва изоҳлаш, ғояларини таҳлил қилиш, ўрганилаётган ҳикоялами ўз тахминий режалари билан қайта тузиб чиқишга қаратилган саволлардан фойдаланилади. Қўлланмада таҳлил қилинаётган бу масалалар Сендерс (1969) ифодалари ва Блум тизимли саволларидан олинди. Бу саволлар турли сатҳдаги қийинчиликда фикрлашнинг турли кўринишларини таъминалашда восита бўлиб хизмат қилади. Еслаб қолишга хизмат қиладиган саволлар ёки формал сатҳдаги саволлар энг куйи сатҳдаги саволларга тааллуқлидир. Баҳолаш ёки ҳукм чиқариш натижасида бериладиган саволлар фикрлашни таъминлайдиган иккинчи сатҳдаги саволлар сифатида қаралади.

Формал сатҳ саволлари фактологик ахборотлар олиш мақсадида берилади. Улар фақат механик еслашни ва талабаларда яхши жавоб бериш учун қисқа муддатда маълум предметлар бўйича билим қисмлари (фрагмент)ни талаб қилади.

Ахборотларни бир шаклдан иккинчи шаклга кўчириш талабалардан уни кўчим (трансформация) қилишни талаб қилади. Кўчириш саволлари талабаларга ўрганаётган, тавсифлаган ва кўрган вазиятлари, саҳналари ва воқеаларини ўзлари намойиш ета олишлари учун берилади. Кўчириш саволлари талабаларни ахборотларни қайта ишлаш ёки бошқа шаклларга кўчим қилишга илҳомлантиради. Талабаларга сезиш, кўриш (сенсор) тажрибасини яратиш, шундан сўнг еса бошқаларга ўз кўрганларини етказиш учун уни еълон қилиш зарур. Бу фикрлашга тортишнинг фаол ижодий жараёнидир.

Талабаларга ғоялар, фактлар, қайдлар ва қадриятлар орасидаги боғланишларни очиш учун изоҳлашга қаратилган саволлар берилади. Сендрс изоҳлашга қаратилган саволларга нисбатан юқори даражадаги фикрлашни талаб қиладиган таянч саволлар, деб қарайди. Бошқалар еса (Вогн ва Естес) тушунишнинг ўзигина изоҳлашдир, деб ҳисоблайдилар.

Танқидий текшириб куриш

Татбиқ қилишга қаратилган саволлар ўқиш (талаффуз) жараёни ёки ўрганиш тажрибасида учрайдиган мантиқ муаммоларини ечиш ва чуқур ўйганиш учун имконият беради.

Тахлил етишга қаратилган саволлар талабалардан у ёки бу воқеанинг аҳамияти етариин даражада яхши ёритилганми, йўқми деган саволга жавоб беришга ундайди.

Синтез қилишга қаратилган саволлар янгича фикрлаш асосида ижодий муаммолами ҳал қилишга даъват етади. Синтез саволлари талабаларга ўзининг барча билим ва тажрибаларини муаммонинг ижодий ечилишида фойдаланишга имкон беради. Синтез саволлари муқобил ссенарийлар яратишни ҳам тақозо қилиши мумкин.

Баҳолаш саволлари яхши ва ёмон, адолатли ва адолацизлик тўғрисида ҳукм чиқариш учун берилади.

Баҳолаш саволлари талабалар, ахборотлар сифатини, янги ахборотларга нисбатан ўз муносабатини баҳолай олиши ҳамда уларни қадрлай олиши учун берилади.

Танқидий фикрлашни ривожлантириш муаллифлари фикрлаш жараёнини ташкил этишда идрок қилишнинг типини фарқлайдилар:

Яхлитлигича идрок этиш. Мавзу ёки фан тўғрисида умумий билим берадиган идрокнинг шаклидир.

Изоҳли идрок этиш. Бу Блум изоҳлари даражасига айнандир. Идрокнинг бу

типида талаба ғоя ва ҳодисаларнинг ўзаро алоқаларини ёритади, унинг моҳиятини муҳокама қилади, фаннинг турли соҳаларига оид ғоя ва ахборотларни ҳатто ташқи жиҳатдан боғлиқ ҳодисаларни бирлаштиради.

Шахсий идрок этиши. Талабалар ўзларида аввалдан мавжуд бўлган шахсий тажриба ва билимлар тузилмасини янги билимлар билан боғлаб тушуниш жараёни акс эттиради.

Танқидий идрок этиши. Мазмунни бир томонга қўйиб, уни таҳлил қилиш, унинг нисбий қимматини, тўғрилигини, фойдалилигини ва талабаларнинг билиши, тушуниши ва қабул қилиши доирасида унинг аҳамиятини баҳолашдир.

Шундай қилиб, ахборотларни чорлаш, ўйлаб кўриш ва фикрлаш методикаларидан фойдаланиш қуйидаги муҳим вазифаларни ечиш имкониятини беради:

- талабаларга мақсадларини англаб олишига ёрдам беради;
- машгулотларда фаоллигини таъминлайди;
- самарали мунозарага чорлайди;
- талабаларнинг ўзлари саволлар тузишлари ва уни савол тарзида бера олишлари учун ёрдам беради;
- талабаларга ўз шахсий билимларини ифода қилишига ёрдам беради;
- талабаларнинг шахсий мутолааси мотивациясини қўллаб-қувватлайди;
- ҳар қандай фикрларга бўлган ҳурмат қайфиятини яратади;
- талабаларда персонажларга бўладиган изтиробни ўстиришига ёрдам беради;
- талабалар қадрланадиган фикрлашга шароит яратади;
- талабаларнинг танқидий жалб қилинишига бир қатор умидлар билдирилади.

Кластерларга бўлиш. Бу педагогик стратегия бўлиб, талабаларнинг у ёки бу мавзу бўйича эркин ва бемалол ўйлашга ёрдам беради. У фақат ғоялар орасидаги боғланишларни фикрлашни таъминлаш имкониятини берадиган тузилмани аниқлаб олишни талаб қилади. У фикрлашнинг оддий шакли эмас, балки мия фаолияти билан зид боғланади.

Кластерларга бўлишдан ахборотлами чорлаш босқичида ҳам, фикрлаш босқичида ҳам фойдаланилади. У муайян мавзу синчиклаб ўрганилгунча фикрлаш фаолиятини таъминлашда фойдаланилиши мумкин. Кластерларга бўлиш талабаларнинг тасавурларини янги боғланишлари ёки уларнинг график ифодалари кўринишларини таъминловчи сифатида ҳам ўтганликларини яқунлаш воситаси сифатида қўлланилиши мумкин. Бу ўз билимларига, муайян мавзу тўғрисида тасавурига ва уни тушунишга йўл очадиган назардаги стратегиядир.

Кластерларга бўлиш қуйидаги усулларда амалга оширилади: Ҳушингизга келган барча фикрлами ёзиб олиш. Бу фикрларни муҳокама қилманг, шунчаки ёзиб олаверинг.

2. Хатни (матнни) кечиктирадиган имло ва бошқа омилларга ҳам парво қилманг.

3. Сизга берилган вақт ниҳоясига етмагунга қадар ёзишдан тўхтаманг. Миангизга фикр келиши тўхтаб қолса, токи янги фикрлар келгунга қадар қоғозда нималарнидир чизиб ўтиринг.

4. Имкони борича, боғланиши мумкин бўлган ғоялами тизиб чиқинг. Ғояларнинг оқими сифати ва улар орасидаги алоқаларни чегаралаб қўйманг.

Кластерларга бўлиш, Стил ва Стил (1991)нинг таъбирича, бу жуда мослашувчан стратегиядир. Уни индивидуал тарзда ҳам гураҳда ҳам қўллаш мумкин. Гуруҳ фаолиятида у гуруҳ ғояларининг тирговичи сифатида хизмат И қилади. Бу еса талабаларни ҳар бир амалда бўлган боғланишларга, алоқаларга яқинлаштиради.

Синквейн. Ахборотларни қисқача баён қилиш, мураккаб ғояларни, сезгиларни, тасаввурларни бир неча сўзлар воситасида баён қилиш имконияти боразидаги муҳим малакадир. Бу бой тушунчалар захираси асосидаги ўйланган рефлексияни талаб қилади. Синквейн бу шеър бўлиб, у бирор воқеа муносабати билан ёзиладиган ёки рефлексия қилинадиган қисқа ифодаларда ахборот ва материалларнинг синтезланишини талаб этади.

Синквейн сўзи французча сўз бўлиб, беш деган таржимани беради. Демак, синквейн беш қатордан иборат шеърдир.

Синквейнни ёзиб чиқиш қоидаси қуйидагича:

1. *Биринчи қаторда бир сўз билан мавзу ёзилади (одатда от туркумига оид сўз билан).*
2. *Иккинчи қаторда мавзу икки сўз билан тавсиф қилинади (сифат туркумига, оид икки сўз билан).*
3. *Учинчи қаторда ушбу мавзу бўйича хатти-ҳаракатлар уч сўз билан тавсиф этилади.*
4. *Тўртинчи қаторда темага алоқадорликни кўрсатувчи 4 сўздан иборат гап (ибора) ёзилади.*

Кластер намунаси

4.5. Муаллифлик технологияси

Ўқитиш технологияси педагогик стратегия сифатида талаба ва ўқитувчилар фаолиятини фаоллаштириш ва жадаллаштириш воситаларига эга бўлади. Бундай технологияларга қуйидагиларни келтириш мумкин:

- педагогик жараёнда шахсни кўзда тутишга асосланган педагогик технология (Ш.А.Амонашвили технологияси);
- ўқув материални схемалар ва моделлар ишораси асосида ўқитишни жадаллаштириш технологияси (В.Ф.Шаталов технологияси);
- ўқув жараёнини самарали бошқариш ва ташкил этиш асосига қурилган технология (С.Н.Лисенкова технологияси ва Н.П.Гузикнинг ўқитиш тизимини режалаштириш технологияси);
- ўқитишни индивидуаллаштириш технологияси (Инге Унт, А.С.Граниская ва В.Д.Шадриковлар технологияси);
- ўқитишни дастурлаш технологияси (Б.П. Беспалко).

4.5.1. Шахсни кўзда тутишга асосланган педагогик технологиялар

Шахсни кўзда тутишга асосланган педагогик технология асосида инсонпарварлик фалсафаси, психологияси ва педагогикаси ётади.

Бу технология шахсга таянади. У ўзини намоён қилишга, янги тажрибалами идрок қилишга мақсад сари интилган, онгли, маъсулиятли шахсдир.

Шахсни кўзда тутиш технологияси ҳар томонлама ривожланган шахс-фуқаронинг шаклланиши, ижодий қобилиятини намоён қилиш, маънавий-ахлоқий тарбия билан бевосита боғланган интеллектуал ривожланишга қаратилган.

Таълим мазмуни шахснинг шаклланиши юз берадиган айни муҳитдир. Ҳамкорлик педагогикаси

Ҳамкорлик педагогикаси XX асрнинг 80-йилларида ривожлана бошлади ва таълимдаги кўпгина инновацион жараёнларни ҳаётга чорлади. Бу технология негизида таниқли рус ва чет ел педагогларининг тажрибаси ётади. Улар К.Д.Ушинский, Н.П.Пирогов, Л.Н.Толстой, Ж.Ж. Руссо, Я.Корчак, К.Роджерс, Е.Берн, С.Т.Шаский, В.А.Сухомлинский ва бошқалардир.

Ҳамкорлик педагогикаси 4та асосий йўналиш бўйича амалга оширилади:

- шахсга инсон, шахс сифатида ёндашув;
- диалектик фаоллаштирувчи ва ривожлантирувчи мажмуа;
- тарбия консепсияси;
- атроф-муҳитни таълим-тарбияга мослаш; **Ш.А.Амонашвилининг инсон-шахс технологияси.**

Шалва Александрович Амонашвили таниқли педагог олим ва амалиётчидир. У ўзининг экспериментал мактабида ҳамкорлик педагогикасини, шахсий ёндашувни, тил ва математика тўқитишнинг ажойиб методикасини ишлаб чиқди ва ҳаётга татбиқ етди.

И Ш.А. Амонашвилининг асосий мақсадлари қуйидагилардан иборат:

- боланинг шахсий хислатларини намоён қилиш орқали унда олижаноб инсоннинг шаклланиши, ривожланиши ва тарбияланишига имкон тугдирмоқ;
- боланинг қалби ва юрагини улуғламоқ;
- боладаги билишга бўлган кучларни ривожлантириш ва шакллантириш;
- кенг ва чуқур билим ҳамда малака олиш учун шароит тугдирмоқ;
- идеал тарбия — бу ўз-ўзини тарбияламоқ.

Ш.А. Амонашвили ўзининг технологиясини амалга ошириш учун қўйидаги методика ва методик усуллардан фойдаланди:

- инсонпарварлик;
- шахсий ёндашув;
- мулоқот маҳорати;
- оила педагогикасининг қўшимча имконияти;
- ўқув фаолияти.

Ш.А.Анионашвили технологиясида бола фаолиятини баҳолаш алоҳида аҳамиятга ега. Баҳолардан фойдаланиш ўта чекланган. Микдорий баҳолашдан кўра сифатли баҳолашга урғу берилади, яъни тавсиф, натижалар пакети ва ўз-ўзми баҳолаш.

4.5.2. Ўқитишни жадаллаштириш технологияси

Бу технологияни Виктор Федорович Шаталов ишлаб чиқди ва ҳаётга жорий қилди. У ўқитишнинг анъанавий синф-дарс усулининг ҳали очилмаган катта имкониятларини кўрсатиб берди.

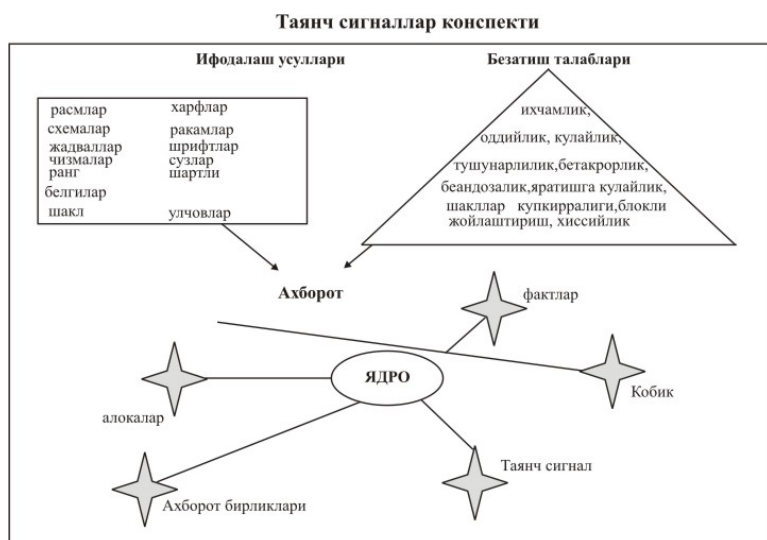
В.Ф. Шаталовнинг мақсад-мўлжали:

- билим, малака ва кўникмаларни шакллантириш;
- ҳар қандай индивидуал хусусиятларга эга бўлган барча болаларни ўқитиш;
- ўқитишни тезлаштириш.

Тамойиллар:

• кўп марта такрорлаш, мажбурий босқичма-босқич назорат, қийинчиликнинг юқори даражаси, катта блокларда ўрганишжаолиятнинг динамик қолипи, хатти-ҳаракатнинг таянчи, ва ланинг мўлжалдаги асосини қўллаш;

- шахсни кўзда тутиш асосида ёндашув;
- инсонпарварлик;
- зўрлаб ўқитмаслик;
- ўқув вазиятларининг конфликтлиги, ҳар бир ўқувчининг муваффақиятларидан бохабарлик, тузатиш (ёдга солиш);

В.Ф. Шаталов методининг ўзига хослиги:

- материаллар катта ҳажмда киритилади;
- материаллар блоklar бстйича жойлаштирилади;
- ўқув материали таянч схема — конспект кўринишида расмийлаштирилади.

Жадвалдан кўриниб турибдики, таянч конспект кўргазмали схемани ташкил етмоқда.

В.Ф.Шаталов таянч (таяниш) деганда бола ҳаракатларининг тахминий асосини, ички фикрлаш фаолиятининг ташқи ташкил қилиниш усулини тушунади.

Таянч сигнал ўзаро узвий боғловчи рамзлар (ишора, сўз, схема, расм ва ҳ.о) бўлиб, қандайдир маъноли моҳиятни алмаштиради.

Таянч конспект - ўқув материаллари ўзаро боғланган усулларининг

бутун қисмлари сифатида фактлар, тушунчалар, ғоялар тизими ўмида қўллана оладиган кўргазмали конструкциялардан иборат қисқача шартли конспект кўринишидаги таянч сигналлар системасидир.

В.Ф.Шаталовнинг хизматлари шундаки, у машғулотларда етарли даражада ва барчанинг фаоллигини таъминловчи ўқув фаолияти тизимини ишлаб чиқди. В.Ф.Шаталовнинг ўқув жараёни технологик схемаси таблицада кўрсатилган.

В.Ф.Шаталов методикаси 4 босқичдан иборат бўлиб, улар бир қанча усул ва методик ечимларни ўз ичига олади:

1. Назарияни синфда ўрганиш: тахтада оддий тушунтириш (бўр, кўргазмали қурол, ЎТВ билан) бўялган плакат — таянч конспект бўйича қайта тушунтириш; плакат бўйича қисқача баён қилиш; ўқувчиларнинг ўз конспектлари устида индивидуал ишлашлари, конспект блоklари бўйича кенг мустаҳкамлаш.

2. Уйдаги мустақил ишлар: таянч конспект+дарслик+ота-оналар ёрдами. Ўқувчиларга уқтириш: конспектдан фойдаланган ҳолда ўқитувчининг тушунтирганларини есла, берилган материални китобдан ўқи; ўқиганларининг конспект билан қиёсла; конспект ёрдамида дарслик материалларини сўзлаб бер (кодлаштириш-декодлаштириш); конспектни сўзлаб бериш учун таянч сифатида ёдда сақла; конспектни қайта ишлаб чиққиш ва намунага қиёсла.

3. Биринчи такрорлаш - конспектни ўзлаштиришни ҳар томонлама кенг на-

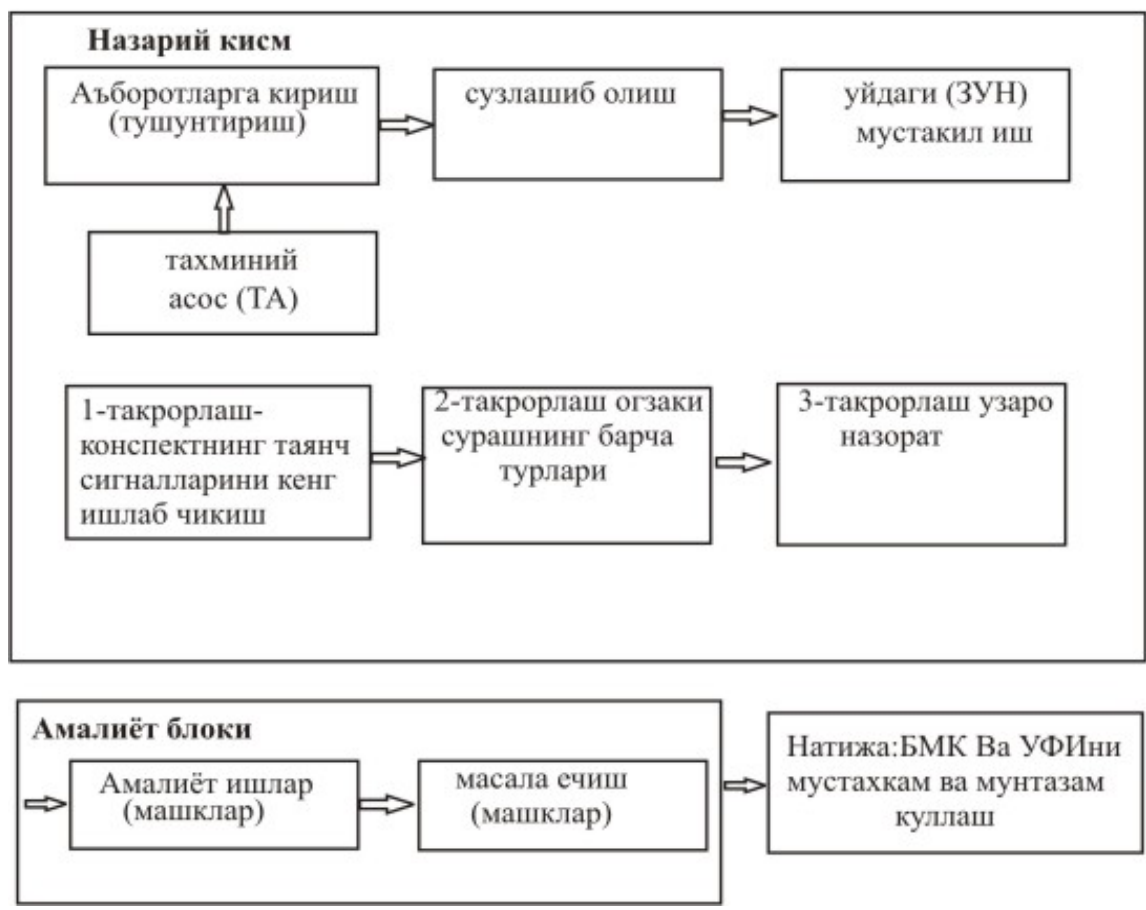
зорат қилиш: барча ўқувчилар конспектни хотирасида қайта ишлаб чиқадилар, ўқитувчи уларни пешма-пеш текшириб боради бир вақтнинг ўзида «аста» ва магнитофон орқали сўраб боради ёзма ишдан сўнг оғзаки сўраш бошланади.

4. Таянч конспектни оғзаки сўзлаб олиш - ўзлаштиришдаги ташқи нутқ (оғзаки) фаолиятининг энг муҳим босқичи, у турли савол-жавоблар жараёнида юз беради.

5. Иккинчи такрорлаш-умумлаштириш ва бир тизимга келтириш (тартибга тушириш): ўзаро назорат дарслари; олдиндан синов саволлари рўйхатини нашр қилиш; тайёрлаш; барча турдаги назоратлардан фойдаланиш (тахтада, астагина, ёзма ва б.) ўзаро сўраш ва ўзаро ёрдам; ўйинли унсурлар (жамоалар беллашуви, ребусни топиши ва б.).

Назорат, баҳолаш. В.Ф. Шатилов ўқувчиларнинг билим, малака ва кўникмаларини босқичма-босқич назорат қилишнинг бош муаммосини ҳал қилди. Доимий ташқи назоратни ўзини-ўзи назорат қилиш ва ўз-ўзини баҳолаш билан боғлаш, ҳар бирини босқичма-босқич назорат қилиш, кучи етадиган даражада талаб қилиш, доимо тузатишнинг имконияти мавжудлиги, натижалар ошкорлиги, икки баҳонинг йўқлиги ва паст баҳодан кўрқишнинг йўқлиги.

В.Ф.Шаталов Тизимининг технологик схемаси

Назорат шакллари: таянч конспект бўйича ёзма иш, мустақил ишлар, баланд овозда сўраш, магнитофонда, жуфтликда ўзаро назорат, гуруҳдаги ўзаро назорат ва уй назорати, ўз-ўзини баҳолаш.

Ўқувчи томонидан олинган ҳар бир баҳо билимлар учун махсус очилган кўзгуга қўйиб борилади. У гўё ўқувчига хизмат қиладиган рўйхат вазифасини

базаради. Баҳолар еса ижобий шифрланган тавсифнома аҳамиятига ега бўлади. Бундай тавсифномани еълон қилиш катта тарбиявий аҳамиятга ега бўлади. Бу тавсифноманинг енг муҳим томони шундаки, унда ўқувчи хоҳлаган вақтида ҳар қандай баҳони нисбатан юқори баҳога ўзгартириши мумкин. Очiq имконият тамойилининг моҳияти ҳам шунда. Ҳар бир баҳо, - деб таъкидлайди В.Ф. Шаталов, аваламбор, ўқувчида ижобий еътиборни қўзғатадиган восита, туртки бўлиб хизмат қилиши лозим. Икки баҳо салбий ҳисларга сабаб бўлади ҳамда ўқитувчи ва фан билан зиддиятни келтириб чиқаради. Шаталов бундай конфликтли вазиятларни бартараф қилади.

«чўмилмоқ», китобдаги хатоларни топмоқ, варақчаларда мисол-масала ечиш, танлов асосида мисол-масала ечиш, қўлда ечиш, тажриба дарслари, «мияга» ниқташ, қуйидан юқорига қараб ечиш, айтиб беиганни рағбатлантириш, очiq фиқииар дарси, олтинчи балл, ижодий конспект, тезайтиш ҳамда кескинликни юмшатиш усуллари (муסיқа, ёруғлик, танаффус ва б.) ва б.

В.Ф.Шаталов томонидан ишлаб чиқилган ўқув фаолияти тизими мактаб ўқувчиларида эксперимент қилинган, лекин унинг методикаси математика ўқитиш доирасидан чиқиб, нафақат табиий фанлар, балки гуманитар фанлар: тил, тарих каби фанларни ўқитишда ҳам кенг тарқалди.

В.Ф. Шаталов методикаси олий ўқув юртларида ҳам муваффақиятли қўлланмоқда.

4.5.3. Ўқув жараёнини самарали бошқариш ва ташкил этиш асосига қурилган педагогик технологиялар

Г.К.Селевко педагогик технологияни режалаштириладиган натижалар билан бирга бошқариладиган тизим деб таърифлайди.

Технологик жараён тузилмасини ахборотларнинг уч асосий ҳаракат йўналиши билан тавсия этилади.

Бу тузилмада Г.К.Селевко уч шаҳобчани белгилайди:

1. Асосий шаҳобча — мазмуннинг ҳаракати бўлиб, у ахборотнинг манба (ўқитувчи)дан қабул қилувчи (талаба)га узатиш (ўқувчилар еътиборига узатиш, ўқув-билиш фаолиятига раҳбарлик қилиш, ўқувчилар томонидан билимларни

идрок этиш, ўзлаштириш ва мустаҳкамлаш). Унда ахборотларни қўшимча бошқариш манбалари — китоблар, техник воситалар, компьютерлар ва ўқувчи томонидан уларни мустақил идрок этиш (ўз-ўзини бошқариш жараёни) муҳим ҳолат ҳисобланади.

2. **Бошқаришга таъсир ўтказиш шаҳобчаси.** У ўз ичига режалаштиришни (стратегик ва тактик), таълимий ахборотларнинг асосий психологик ҳаракати коррекциясини қамраб олади.

3. Жараёнлар ҳақидаги (қайта боғланиш, назорат, баҳолаш, қўшимча ахборотлар шаҳобчаси) **ахборотлар ўқитувчидан ўқувчига узатилиш шаҳобчаси.**

Ўқув жараёнининг самарадорлиги:

- ўқув ахборотлари мазмунининг энг мақбул тузилмаси;
- бошқариш самарадорлиги ва билиш фаолиятини ташкил этиш;
- ахборотларни ўзлаштиришда индивидуал ўз-ўзини бошқариш имкониятларидан фойдаланиш;
- ахборотларни ўзлаштиришнинг самарали назоратини ташкил этишга боғлиқ.

Таянч схемалар изоҳидан фойдаланган ҳолда истиқболли ўқитишни бошқариш С.Н.Лисенкова технологияси. Бу технология асосида қуйидагилар ётади:

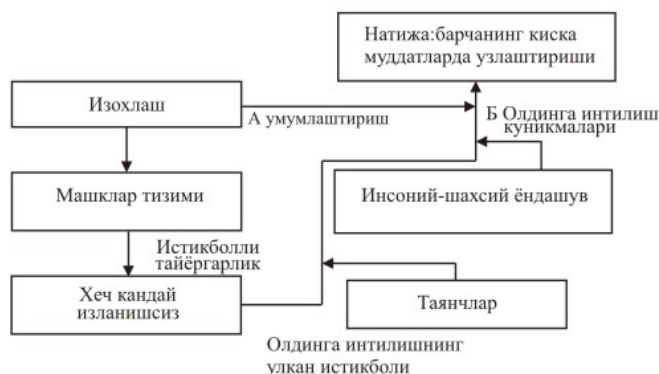
- ҳамкорлик педагогикасига бўлган шахсий ёндашув;
- ўзлаштириш (муваффақият) - ўқитиш жараёнида болалар ривожланишининг энг муҳим шарт;
- синфдаги файз: хайрихоҳлик, ўзаро ёрдам;
- хатоларидан огоҳ қилиш, лекин хатолар устида ишлаш эмас;
- ўқув материалининг кетма-кетлиги, изчиллиги;
- вазифанинг ҳар бир ўқувчига қулайлиги ва уларга алоҳида-алоҳида бўлиб берилиши;
- аста-секин тўлиқ мустақилликка ўтиш;
- билагон ўқувчи воситасида билмайдиган ўқувчиларни ўқитиш.

С.Н.Лисенкова методикасининг хусусияти шундаки, қийин мавзулар дастурда белгиланган соатларда эмас, балки ундан олдин ўрганила бошланади. Бу истиқболли тайёргарликдир.

Истиқболли тайёргарлик ўрганилиши яқинлашиб келаётган қийин мавзуларни йўл-йўлакай ўтишнинг бошланишидир.

Умумлаштириш бу муайян билимлар асосидаги мавзунини умумлаштиришдир.

С.Н.Лисенкова Технологияси

С.Н.Лисенкова методикаси асосида материални ўзлаштириш уч босқичда кечади:

1. *Келгусида ўзлаштирилиши лозим бўлган билимларни олдиндан кичик ҳажмларда бериб бориш;*
2. *Янги тушунчаларни аниқлаштириши, уларни шунлаштириши ва қўллаш;*
3. *Фикрлаш усуллари ва ўқув хатти-ҳаракатларининг раволигини ривожлантириши.*

4.5.4. Ўқитишни табақалаштириш

Г.К.Селевко тадқиқотларида ўқитишни табақалаштириш ўқув жараёнини ташкил этиш шакли сифатида изоҳланади, ўзида билим даражаси бир хил бўлган, у ёки бу жиҳатдан ўқув жараёнида умумий сифатларга эга бўлган ўқувчилар гуруҳи билан ўқитувчи ишлайди. Ўқитишни табақалаштириш ўқув жараёнидаги таълим оловчиларнинг турли гуруҳларини ихтисослаштирилишини таъминлайдиган умумий дидактиканинг бир қисми сифатида ҳам белгиланади.

Ўқитиш тизимининг қурама технологияси (Н.П. Гузик).

«Ўқитиш тизимининг қурама технологияси» савиясига ва дарсларда мавзу бўйича даврийликни ривожлантиришга кўра синф ичидаги ўқитишнинг табақалаштирилиши деб қаралади, Дарслар ҳар бир мавзу бўйича кетма-кет жойлашган беш типдан иборат бўлади:

- 1) мавзунини умумий таҳлил қилувчи дарслар (улар лексиялар деб юритилади);
- 2) таълим оловчиларнинг муваққил ишлари жараёнида ўқув материалининг чуқурлаштириб ишлаб чиқишини кўзда тутган, тузилган семинар машғулотлари (бундай дарслар учтадан бештагача бўлиши мумкин);
- 3) билимларни умумлаштириш ва тартибга тушириш (гураҳлаш) дарслари (мавзулар бўйича синовлар);
- 4) фанлараро материалларни умумлаштириш (мавзулар бўйича вазифаларни ҳимоя қилиш);
- 5) дарс-практикумлар.

Кейинги босқичда ўқитувчи ўқувчиларнинг савияларига кўра табақалаштириш ишларини ташкил этади. Бу иш янги материални бериш, уни муваққамлаш ва такрорлаш, билим, малака ва кўникмаларни назорат қилиш орқали амалга оширилади.

Бу технологияда учта табақалаштиришнинг турли даражадаги қийинчиликлари: «А», «В», «С» дастурлари ажралиб туради.

Дастурлар қуйидаги вазифаларни ҳал қилади:

- *муайян даражадаги билим, малака ва кўникмаларни егаллашни таъминлайди;*

- *таълим оловчиларнинг маълум даражадаги муваққиллигини таъминлайди;*

«С» дастури таянч стандарт сифатида қайд қилинади. Уни бажариш

орқали таълим оловчилар фан бўйича ўқув материални, уни қайта тиклай олиш даражасида ўзлаштирадilar. «С» дастури вазифаларини нисбатан қийин дастурга ўтмасдан олдин ҳар бир ўқувчи бажара олиши лозим.

«В» дастури мавзуни қўллаш билан боғлиқ масалаларни ечиш учун зарар бўлган ўқув ва ақлий фаолиятнинг умумий ва ўзига хос усуллари билан бирга егаллашни таъминлайди. Ушбу дастурга киритиладиган қўшимча маъИумотлар биринчи босқич материалларини кенгайтиради, асосий билимларни исботлайди, намоёниш этади ва ойдинлаштиради ҳамда тушунчаларнинг амал қилиш ва қўлланишини кўрсатиб туради.

«А» дастури ўқувчиларнинг билимларини тўла англаш, ижодий қўллаш даражасига кўтаради. Бу дастурда ижодий қўллаш истиқболи тобора такомиллашиб боровчи маълумотлар, чуқурлаштириладиган материаллар, ҳамда унинг мантикий асосланганлиги жойлаштирилган.

Материалларни такрорлашда турли даражадаги вазифаларни еркин тиклаш методикаси қўлланади.

Табақалаштирилган вазифаларни назорат қилишда индивидуалликка ўтилади ва у чуқурлаштирилади.

4.5.5 Ўқитишни индивидуаллаштириш технологияси

Инге Унт, А.С. Граниская, В.Д. Шадриков тадқиқотларида индивидуал ўқитиш ўқув жараёнини ташкил этиш шакли, модели сифатида белгиланади.

Унда:

- педагог фақат биргина талаба билан ўзаро муносабатда бўлади;
- бир талаба фақат ўқитиш воситалари (китоблар, компьютер ва б.) билан ўзаро алоқада бўлади.

Индивидуал ўқитишда фаолиятнинг мазмуни, методлари ва суръати талабанинг хусусиятларига мослаштирилади.

Шахсий ёндашиш деганда:

• педагогиканинг тамойили бўлиб, унга кўра педагог ўқув — тарбия ишлари жараёнида талабаларнинг шахсий хислатларини ҳисобга олган ҳолда айрим талабалар билан индивидуал модел бўйича ўзаро муносабатда бўлиш ҳамда индивидуал хусусиятларга асосланиш;

- ўқув жараёнида талабаларнинг индивидуал хусусиятини ҳисобга олиш;
- барча талабаларнинг ривожланишигина эмас, балки ҳар бир талабага алоҳида ривожланиш учун психологик—педагогик тадбирлар яратиш тушунилади.

Ўқитишни индивидуаллаштириш;

• ўқув жараёнини ташкил этиш бўлиб, унда ўқитиш усуллари, суръатини танлаш талабанинг индивидуал хусусиятлари билан боғланади;

- индивидуал ёндашувни таъминловчи турли ўқув-методик, психологик-педагогик ва ташкилий-маъмурий тадбирлардир.

Шундай қилиб, дидактика бўйича амалга оширилган тадқиқотлаиға кўра ўқитишни индивидуаллаштириш ўқув жараёнининг шундай ташкил қилинишики, унда индивидуал ёндашув ва индивидуал шакл устувор ҳисобланади.

Ўқитишни индивидуаллаштириш қуйидаги муаллифлик технологияларида асослаб

берилди:

- *Инге Унтнинг ўқитишни индивидуаллаштириш технологияси;*
- *А.С. Гранскаянинг мослашувчан ўқитиш технологияси;*
- *В.Д. Шадриковнинг индивидуалликка қаратилган режа асосида ўқитиш технологияси.*

Инге Унтнинг ўқитишни индивидуаллаштириш технологиясидаги асосий концепсия ҳозирги шароитда ўқитишни индивидуаллаштиришнинг муҳим шакли ўқувчиларнинг мактабдаги ва уйдаги мустақил ишлари деб қоидалаштирилган. Инге Унт унинг мазмуни ва методикаси деб мустақил ишлар учун индивидуал ўқув вазифалари, жорий ўқув адабиётига мослаштирилган, индивидуаллаштирилган мустақил ишлар қўлланмаси асосида нашр етилган иш дафтарларини тушунади.

А.С.Гранская ўзининг мослашувчан ўқитиш тизимини синф-дарс тизимида ташкил етиш ва унда ўқитувчи 60-80% вақтини ўқувчилар билан индивидуал ишлашга ажратиш мумкинлигини қайд қилади. А.С.Гранская методикасининг ўзига хослиги унинг дарсни муайян ғайриодатий қурилма асосида ташкил етишидир:

- *Биринчи қисм — барчани ўқитиш;*
- *Иккинчи қисм — икки параллел жараён: ўқувчиларнинг мустақил ишлари ва ўқитувчининг айрим ўқувчилар билан индивидуал ишлаши, яъни умумлаштирилган схемалардан фойдаланиш, алмашиб турувчи жуфти ўқитувчи бўлиб ишлаш, мослашувчан кўп қиррали вазифалар ва б.*

В.Д.Шадриков гипотезасига кўра агар болага мураккаблашиб боровчи вазифаларнинг тафсилоти берилса, унга ўрганиш жараёнини мотивациялаш таклиф етилса, лекин болага шу бугун унинг учун мумкин ва қулай ишлаш имконияти қолдирилса, ўқувчилар қобилияти самарали ривожланади деб ҳисобланади. В.Д.Шадриков методикаси асосини ҳар бир ўқувчининг қобилиятига қараб ўқитишга имкон берадиган олти даражадаги ўқув режаси, дастур ва методик қўлланма ташкил етади. Наг бир фаннинг мураккаблик даражасига кўра кучи етган вариантни танлаб олиб, ўқувчилар синфда тез-тез алмашиб туради ва фаннинг ҳажми ва мазмунини кўлдан чиқармай биргаликда ўқув дастурини ўзлаштиришга ҳаракат қиладилар. Мураккаблик даражасини танлаш тезликда амалга оширилади ва «баъзан» уни амалга ошириб бўлмайди. Чунки у синфдаги ўқувчиларнинг тенглашиш, қобилияти ҳолатига боғлиқ бўлади.

Мураккабликнинг олти даражаси амалда барча болаларга етибор беришга, барчанинг кучи етадиган ҳамда ўқувчининг қобилиятига, унинг ривожланишига мосланган, ўқув жараёнини ташкил етишга имкон беради.

Бу ўқитишни индивидуаллаштириш муаллифлик технологияси негизида умумий тамойиллар мавжуд:

- *индивидуаллаштириш ўқитиш жараёни стратегиясидир;*
- *индивидуаллаштириш—индивидуалликни шакллантиришнинг зарурий омили;*
- *барча ўрганиладиган фанларда индивидуаллаштирилган ўқитишдан фойдаланишнинг мумкинлиги;*
- *индивидуал ишларни ўқув фаолиятининг бошқа шакллари билан интеграциялаш;*

- *индивидуал суратда, услубда ўрганиш.*

Индивидуаллаштириш технологиясининг умумийхусусиятларига куйидагилар киради;

- *ўзлаштира олмасликка олиб келувчи омилларни қайд қилиш;*
- *фикрлаш жараёнида билим, малака, кўникмаларни егаллаш асносида индивидуал камчиликларни тузата олиш усуллари;*
- *оила тарбиясидаги мотивациянинг бўлинмаслиги ҳамда ирода суствлиги камчиликларини қайд қилиш ва енга олиш;*
- *қобилиятли ва истеъдодли ўқувчиларга нисбатан ўқув жараёнини оптималлаштириш (ижодий фаолият, синфва синфдан ташқари ишларни ҳисобга олиш);*
- *ўқитиш жараёнини танлаш еркинлигини бериш;*
- *умумий ўқув малакалари ва кўникмаларини шакллантириш;*
- *ўқувчиларнинг ўз-ўзига мос баҳо бера олишини шакллантириш;*
- *(ўқитишнинг техник воситаларидан, шунингдек, ЭҲМдан фойдаланиш.*

Ўқитишни индивидуаллаштириш технологиясига куйидагилар киради:

Батов тизими. АҚШда ишлаб чиқилган бу тизимда ўқув жараёни икки қисмга бўлинади:

Биринчи қисм- бутунича синф иши.

Иккинчи қисм- индивидуал машғулотлар.

Бундай машғулотлар унга зарурият сезган ўқувчилар билан ё умум томонидан қабул қилинган меъёрлардан орқада қолмаслик ёки нисбатан ривожланган қобилиятлари билан ажралиб турганлар билан бир қаторда бўлишини таъминлаш мақсадида ўтказилади.

Юқори қобилиятли категория ўқувчилар билан ўқитувчи, нисбатан камроқ қобилиятли ва қолоқ ўқувчилар билан ўқитувчи ёрдамчиси шуғулланади.

Трамп режаси - бу технология АҚШда жуда машхур. Бу ўқитиш шакллари шундай тизимки, унда катта аудиториядаги машғулотлар кичик гуруҳлардаги индивидуал машғулотлар билан қўшиб олиб борилади.

Замонавий техник воситалар ёрдамида 100-150 кишидан иборат катта гуруҳларда юксак малакали ўқитувчилар, профессорлар лексия ўқийдилар. 10-15 кишидан иборат кичик гуруҳлар эса лекция материалларини муҳокама қиладилар,

баҳс юритадилар.

Индивидуал ишлар эса мактаб кабинетларида, лабораторияларида ўтказилади. Лекция машғулотларига 40%, кичик гуруҳлардаги машғулотларга 20%, кабинет ва лабораториялардаги индивидуал ишларга эса 40% ажратилади. Одатдаги синф тушунчаси йўқ, кичик гуруҳлар ҳам доимий эмас.

4.5.6. Дастурлаштирилган ўқитиш технологияси

Дастурлаштирилган ўқитиш XX асрнинг 50-йиллари бошида пайдо бўлди. У америкалик психолог Б.Скиннер номи билан боғлиқ. У материалларнинг ўзлаштирилишини бошқаришнинг самарадорлигини оширишда, ахборотларни

қисмма-қисм узатишнинг мунтазам программаси асосига қуриш ва уни назорат қилишни тавсия этди.

Н.Краудер тармоқланган дастурни ишлаб чиқди, унда назорат натижаларига кўра таълим олувчиларга мустақил ишлар учун турли хилдаги материаллар тавсия этилади.

Г.К.Селевко дастурлаштирилган ўқитишга қуйидаги таърифни беради, яъни дастурлаштирилган ўқитиш деганда ўқитиш ускуналари (ЭХМ, программалаштирилган дарслик, кинотренажер ва б.) ёрдамида программалаштирилган ўқув материалнинг ўзлаштирилишини бошқаришни тушунади. Дастурлаштирилган ўқув материали муайян мантиқий изчилликда бериладиган нисбатан катта бўлмаган ўқув ахборотлари («кадрлар», «файллар», «одимлар») сериясидан иборат бўлади.

В.П.Беспалко билиш фаолиятини ташкил етиш ва бошқариш намунасидаги педагогик технология таснифини тавсия этди. У ўқитувчи ва таълим олувчи (бошқарилувчи) муносабатларини қуйидагича белгилайди:

- *берк-* (ўқувчиларнинг назорат қилинмайдиган ва тузатилмайдиган фаолияти);

- *даврий* (назорат, ўз-офъзини назорат қилиш, ўзаро назорат);

- *тарқоқ* — (фронтал) ёки *йўналганлик* (индивидуаллик);

- *гоҳ* (оғзаки) ёки *автоматлар* (ўқув воситалари) орқали. В. П. Беспалко технологияси турлари:

1. *классик лексия методидида ўқитиш* (бошқарув-берк, тарқоқ, қўлда);

2. *аудиовизуал техник воситаларда ўқитиш* (берк, тарқоқ, автоматлаштирилган);

3. *«Консултант (маслаҳатчилар)» тизими* (берк, йўналтирилган, қўлда);

4. *ўқув адабиётлари ёрдамида ўқитиш* (берк, йўналтирилган, автоматлаштирилган) — мустақил иш;

5. *«Кичик гуруҳлар» тизими* (даврий, тарқоқ, қўлда) — гуруҳлардаги ўқитишнинг табақалаштирилган усули;

6. *компютер ўқитишлари* (даврий, тарқоқ, автоматлаштирилган);

7. *«Репетитор» тизими* (даврий, йўналтирилган, қўлда) — индивидуал ўқитиш;

8. *Дастурлаштирилган ўқитиш* (даврий, йўналтирилган, автоматлаштирилган), улар учун олдиндан программалар тузиб қўйилади.

Дастурлаштирилган ўқитишнинг бешта асосий тамойили фарқланади:

1. Бошқариш қурилмаларининг муайян босқичлилиги (иерархия) тамойили. Бу программалаштирилган ўқитиш технологиясининг иерархия тuzилмасида авваламбор педагог туради, ва бу фанда дастлабки умумий мўлжал ҳисобланади; ўқитишнинг мураккаб ностандарт вазиятларида индивидуал ёрдам ва коррекция ўрин олади.

2. Қайта алоқа тамойили. У ўқув фаолиятининг ҳар бир тадбири бўйича ўқув жараёнини бошқаришнинг даврий ташкил етиш тизимини талаб қилади. Бунда аввало тўғри алоқа ўрнатилади — зарурий ҳаракат образи тўғрисидаги ахборот бошқарувчи объектдан бошқарилувчига узатилади. Қайта алоқа, В.П. Беспалко таъкидлашича, педагог учунгина эмас, балки таълим олувчига ҳам зарур би-

ринчисига коррекция учун, иккинчисига эса ўқув материални тушуниш учун.

Ички ва ташқи қайта алоқа ҳам мавжуд. Ички қайта алоқа таълим олувчиларнинг ўз натижаларини ва ўзининг ақлий фаолияти характерини мустақил коррекция қилиш учун хизмат қилади.

Ташқи қайта алоқа таълим олувчига бевосита ўқув жараёнини бошқарувчи қурилмалар воситасида ёки педагог томонидан таъсир этишда амалга оширилади.

3. Ўқув материални ёритиш ва узатишда амалга ошириладиган одимловчи технологик жараён тамойили. Одимловчи ўқув тадбири — бу технологик усул бўлиб, унда ўқув материали программада ахборот бўлаклари ва ўқув вазифалари (билим ва малакаларни самарали ўзлаштиришни таъминлашга хизмат қиладиган ва таълим олувчининг билимларни ўзлаштиришнинг муайян назариясини акс эттирган)нинг кенглиги бўйича алоҳида, мустақил, лекин ўзаро боғланган ва оптимал бўлган қисмлардан иборатдир.

Тўғридан-тўғри ва қайта алоқа учун зарур бўлган ахборотлар тўплами, билиш ҳаракатлари ва қоидаларининг таълимий программа одимини ҳосил қилади. Бу одим таркибига уч ўзаро алоқадор кадр (звено) қўшилади: ахборот, қайта алоқа тадбири ва назорат. Одимловчи ўқув тадбирлари изчиллиги программалаштирилган ўқитиш технологияси асосини ташкил этувчи таълимий программани ҳосил қилади.

4. Ўқитишда индивидуал намуна ва бошқариш тамойили давом эттирилади. Бу тамойил таълим олувчининг ҳар бирига шундай ахборот жараёнини йўналтиради ва тавсия этадики, у таълим олувчига машқ жараёнида, тезликда олдинга силжишга имконият беради, чунки унинг билиш кучи унга мувофиқ равишда бошқарувчи томонидан узатилган ахборотга, мослашишга қулай бўлади.

5. Программалаштирилган ўқув материални узатиш учун махсус техник воситалардан фойдаланиш тамойили.

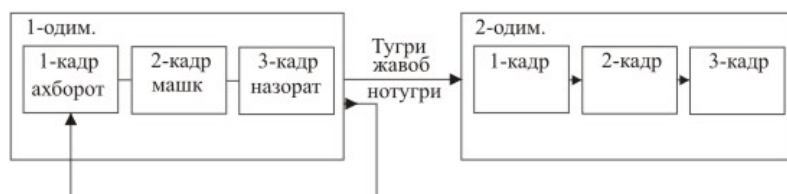
Программалаштирилган ўқитиш технологиясини илмий асослаш бир қатор таълимий программаларни фарқлаш имкониятини беради:

- раён программалар;
- тармоқланувчи программалар;
- соддалаштирилган программалар;
- аралаш программалар;
- алгоритм;
- блокли ўқитиш;
- модулли ўқитиш;
- билимларни тўла ўзлаштириш;

Равон программалар — бу назорат топшириқлари ва ўқув ахборотларининг алмашилиб турувчи у қадар катта бўлмаган блоклари кетма-кетлигидир.

Равон программада таълим олувчи тўғри жавоб бериши шарт. Баъзан еҳтимол деб топилган жавоблардан бирини шунчаки танлайди. Тўғри топилган жавобда у янги ўқув ахборотига эга бўлади. Агар жавоб тўғри чиқмаса, ахборотни қайтадан ўрганишга тавсия этилади.

Равон программалар

Тармоқланувчи программа. Таълим олувчи нотўғри жавоб берганда, унга қўшимча ўқув ахбороти берилади ва у таълим олувчига назорат топшириқларини бажариш, тўғри жавоб қайтариш ва ўқув ахборотларининг янги бўлақларини олиш имкониятини беради.

Соддалаштирилган программа. У таълим олувчига янги ўқув материални мураккаблик даражасига қараб танлаб олиш, уни ўзлаштириш жараёнида у ёки бу тарзда ўзгартириш, оддий маълумотнома, луғат ва қўлланмалардан фойдаланиш имкониятини беради.

Аралаш программа. У равон, тармоқланувчи, соддалаштирилган программа бўлақларини ўзида қамраб олади.

Алгоритм. У ақлий ва амалий тадбирлар изчиллигини белгиловчи тафсилотдир. У ўқитишнинг мустақил воситаси ҳамда таълимий программаларнинг қисми бўлиши ҳам мумкин.

Блокли ўқитиш. Бу мослашувчан программа асосида ўқувчиларнинг турли-туман интеллектуал тадбирлар ва егаллаган билимларидан ўқув вазифаларини ечишда фойдаланиш имкониятларини таъминлайди.

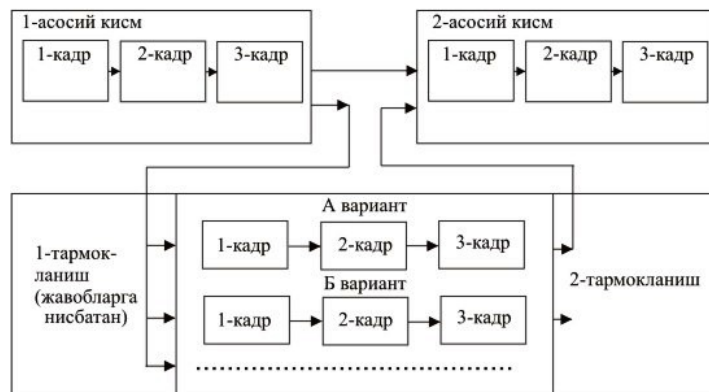
Қуйидаги изчил блоклар фарқланади:

- *ахборот блоки;*
- *тест-ахборот (ўзлаштиришни текшириш);*
- *коррекцион-ахборот (нотўғри жавоб қайтарилганда қўшимча ўқитиш);*
- *муаммоли блок: олинган билимлар асосида вазифалами ечиш;*
- *текшириш ва коррексия блоки.*

Модулли ўқитиш. У модуллар бўйича тузилган ўқув программалари асосида ўқитишни ташкил етишдир. Модул курс мазмунини уч сатҳда қамраб олади: тўла, қисқартирилган ва чуқурлаштирилган. Программа материаллари бир вақтнинг ўзида барча еҳтимол кўрилган кодларда: расм, тест, рамзлар ва сўз билан берилиши мумкин.

Ўқитиш модули ўқув материалнинг автоном (мустақил) қисми бўлиб, қуйидаги компонентлардан ташкил топади:

Тармокланувчи программа

- аниқ ифодага эга бўлган ўқув мақсади (мақсадли программа);
- ахборотлар банки: ўқитиш программаси шаклидаги айна ўқув материали;
- мақсадларга эришиш бўйича методик қўлланма;
- зарурий малакаларни шакллантириш бўйича амалий машгулотлар;
- қўйилган модул мақсадига қатий мувофиқ келувчи назорат иши.

Билимларни тўла ўзлаштириш технологияси.

Ўқув материаллари бир неча бўлаккага бўлинади: ўзлаштирилиши тегишли бўлган ўқув унсурлари, ундан сўнг бўлимлар бўйича текшириш учун материаллар ишлаб чиқилади, ундан сўнг ўқитиш, текшириш — жорий назорат, корректировка ва қайта, ўзгартирилган тарзда ишлаб чиқиш - ўқитиш.

Хотима. Ҳозирги давр ўқув жараёнига педагогик технологияларни татбиқ қилиш билан характерлидир.

Педагогик технологиялардан фойдаланиш таълим технологияларинингилмий асосларини ишлаб чиқиш, педагогик инновациялар, муаллифлик мактаблари ва янги технологияларни эксперимент қилиш билан боғлиқдир. Бу тажрибалар муайян тизимни ишлаб чиқиш ва умумлаштиришни талаб этади.

Педагогик технологияга яхлит ҳодиса сифатида қаралади. Технологиянинг интерфаол сифатлари, таркибий қисмлари, тузилмаси, функционал тавсифи, коммуникатив хусусиятлари, тарихийлиги ва узвийлиги тадқиқ қилинмоқда.

«Технология», педагогик технология» тушунчалари ҳамон тадқиқотлар бўлишини тақозо этади.

Педагогик технологиялар таснифларини асослаш, технология турлари мазмунининг ёритилиши, бу технологияларни ўқув жараёнига татбиқ этиш йўллари билан белгилаш таълимнинг барча босқичларида унинг самарадорлигини оширишга имкон беради.

Ўз-ўзини назорат қилиш учун саволлар ва вазифалар

1. Педагогик технологияга таъриф беринг.
2. Педагогик технологияларнинг таснифларини асослаб беринг.
3. Муаммоли ўқитишнинг моҳияти нимада
4. Муаммоли ўқитиш методикасининг ўзига хослигини ёритиб беринг.
5. Сиз ўйинли технологияларнинг қайси турларини биласиз
6. Педагогик ўйинлар таснифини айтиб беринг.
7. Муаллифлик технологиялари намуналарини айтиб беринг ва уларнинг

моҳиятини сўзлаб беринг.

АДАБИЁТЛАР

1. Азизходжаева Н.Н. Педагогические технологии в подготовке учителя. Ташкент, 2000.
2. Аллаёров И.А. Дидактические основы активного обучения управленческим дисциплинам. — Ташкент: Фан, 1994.
3. Беспалько В.П. Педагогика и прогрессивные технологии обучения.- М., 1995.
4. Беспалько В.П. Слагаемые педагогической технологии. — М., 1989.
5. Бордовский Г.А., Извозчиков В.А. Новые технологии обучения: Вопросы терминологии// Педагогика. - 1993.-№5.
6. Гальперин П.К. К теории программированного обучения. - М., 1967.
7. Кларин М.В. Инновации в мировой педагогике. - Рига, 1995.
8. Кларин М.В. Педагогическая технология. — М., 1989.
9. Кудрявцев П.О. Проблемное обучение. Истоки и сущность.: Знание, 1991.
10. Молибог А.Г. Программирование обучение. — М., 1967.
11. Пидкасистый И.И. и др. Технология игры в обучении и развитии.- М.: РПА, 1996.
12. Самоунина Н.В. Организационно обучающие игры в образовании.-М.: Народное образование, 1996.
13. Селевко Г.К. и др. Дифференциация обучения. - Ярославль, 1995.
14. Селевко Г.К. Опыт разработки теории педагогики сотрудничества. Методические рекомендации. Ч. 1,11. - Ярославль, 1988, 1989.
15. Селевко Г.К., Тихомирова Н.К. Педагогика сотрудничества о перестройке школы. — Ярославль, 1990.
16. Унт Инге. Индивидуализация и дифференциация обучения.-М.: Педагогика, 1990.
17. Шаталов В.Ф. Педагогическая проза. - М: Педагогика, 1У8U.
18. Эльконин Д.В. Психология игры.- М., 1979.
19. Юдин В.В. Педагогическая технология. - Ярославль, 1997.

5 БОБ . ПЕДАГОГИК МАҲОРАТ АСОСЛАРИ

Ўқитувчилик касби ўз моҳиятига кўра ўта индивидуалдир. Ҳар бир ўқитувчининг муҳим ҳаётий ўрни, унинг ўз ишининг устаси бўлишдир.

Ўқитувчи маҳорати унинг фаолиятида кўринади. Ўқитувчи авало педагогик жараённинг қонуниятлари ва механизмларини яхши егаллаган бўлиши лозим. Шу маънода педагогнинг умумлашган малакалари ва унинг педагогик техникаси катта аҳамиятга молик бўлади.

Бироқ маҳорат — бу алоҳида қудрат. Юқори ва кичик даражада Уста бўлиши мумкин эмас. Маҳоратга еришиш ҳам, еришмаслик ҳам мумкин. Ҳақиқий уста меҳнат фаолияти чоғидагина гўзалдир.

Педагогик маҳоратга етишиш ўқитувчининг муайян шахсий сифатлари билан

амалга ошади.

Педагогик маҳорат юксак даражадаги педагогик фаолиятнинг тараққий этишини, педагогик техникани егаллашни, шунингдек, педагог шахси, унинг тажрибаси, фуқаролик ва касбий мавқеини ифодалайди.

5.1. Педагогик маҳорат ҳақида тушунча

«**Педагогик маҳорат**» бир категория сифатида ўзининг илмий асосларига ега. 1987-1997 йиллардаги илмий ёндашувлар бу фавқулудда ҳодисага нисбатан қуйидагича хулоса қилишга имкон берди:

Педагогик маҳорат касбий фаолиятдаги индивидуалликнинг ёрқин кўриниши сифатида тушунилади.

Педагогик маҳорат категорияси касбий фаолият нуқтаи назардан кишининг индивидуаллигини характерлайди.

Ҳозирги тадқиқотларда педагогик маҳоратнинг ўзига хослиги қуйидаги категорияларда жамланади:

Педагогик маҳорат (А.С.Белкин, В.И.Загвязинский, Н.П.Лебедник, ЛА. Зязюн, Т.Ф.Кузина, Н.В.Кухарев, С.Б.Елканов, А.К. Маркова);

Педагогик ижод (В.В. Белич, В.И.Загвязинский, В.А. Кан-Калик, Н.Д.Никандров, А.К. Маркова, Т.В. Фролова, Т.Калошина, Г.Ф. Похмелкина, С.Ю. Степанов);

Новаторлик (В.И.Загвязинский, А.К.Маркова);

Касбий билимдонлик (И.А.Зязюн, Н.П.Лебедник, А.К.Маркова);

Фаолият услуги (А.К.Маркова);

Инновацион фаолият (Е.П.Морозов, П.И. Пидкасистий, Н.В.Юсуфбекова);

Педагогик технология (Н.Е.Шуркова, В.Ю.Питюков, А.Осипова);

Маҳорат (Н.В. Кузмина, Т.В.Фролова, Т.Ю.Калошина, Г.Ф.Похмелкина, С.Ю.Степанова).

Турли тадқиқотчилар ишларида айни бир ҳодисани тавсифлаш учун турлича тушунчалардан фойдаланиш бошқача маъно ва мазмун томонларига эга.

Турли муаллиф асарларида педагогик маҳоратнинг ягона, тан олинган таърифининг йўқлиги уни тадқиқотнинг жонли жараёни деб хулоса чиқаришга асос бўлади.

Тушунчалар, фикрларнинг турли-туманлиги бу ҳодисанинг мураккаблиги ва кўп қирралилигидан далолат беради. Барча таърифларда урғу шахсга берилади ва шу тариқа улар педагогик маҳоратнинг социал моҳиятини акс эттиради.

И.А.Зязюн ва Н.А.Лебедниклар шахснинг социал етуклиги ва касбий маҳоратининг ўзаро боғлиқлигини исботлаб бердилар.

Маҳорат талабалар томонидан уларнинг социал етукликка еришиш даражасига қараб босқичма-босқич егалланади. Социал етуклик компонентлари педагогик маҳорат компоненти билан қуйидаги нисбатда бўлади.

Бўлғуси педагогнинг социал етуклик компонентларига ушбулар киради:

- *социал ўз-сўзини белгилаш* - ўзининг педагогик қобилятлари ва эътиқодини намоён қилиш;

- *социал фаоллик* — одамлар билан ишлай қлиш ва бошқаларни тарбиялаш

тажрибасини такомиллаштириш;

- *социал масулият* - ўқитувчининг билимдонлигига айланадиган билимлар.

Педагогик маҳорат компонентлари Н.В.Кузмина, В.А.Сластенин,

И.А.Зязюн, В.И.Загвязинский, Г.И.Хозяинов, Т.Ф.Кузина, А.И.Мяшенко, Н.П.Лебедник, Т.Нойнер, Ю.К.Бабанский, Н.В.Кухаревларнинг тадқиқотларида ўрганилган. Улар педагогик маҳоратнинг асосий йўналишларини муайян мантиқий изчилликда белгилаб бердилар.

Педагогик маҳорат асосларига: касбий педагогик билимлар, инсонпарварликка йўналганлик, педагогик техника, касбий педагогик фаолиятни амалга ошириш тажрибаси, педагог шахси тааллуқлидир.

Маҳоратнинг шаклланиш босқичларига: репродуктивлик (бошланғич), ижодийлик, ижодий-новаторлик киради.

Педагогик маҳорат даражалари ўқитувчи иш даражасининг давоми ҳисобланади:

- *репродуктив (ўта паст);*
- *мослашувчан (паст);*
- *локал (чегараланган)- моделлаштириш (ўртача қониқарли).*

Бу даража талабалар билан боиладиган ўқув-тарбия ишларининг айрим йўналишларида юқори сифати билан характерланади:

• *изфиҳил моделлаштириш* (юқори). Бу босқичда, педагог фаолиятининг барча турларида юқори сифатга еришилади;

• *изчил моделлаштириш* (олий). Бунда, фаолиятнинг барча турларида ижодий муносабат намоён бўлади, ўқув-тарбия жараёнининг самарадорлигини ошириш йўллари изланади.

Педагогик маҳорат компонентлари касбий фаолиятга касбий вазифаларини бажариш учун зарур бўлган малака нуқтаи назардаги қарашларни акс эттиради.

Тадқиқотчилар малака деганда хатти-ҳаракатлар тизимини уни амалга ошириш мақсади ва шарт-шароити билан мувофиқ равишда самарали бажариш имкониятини тушунадилар.

Педагогик маҳорат компонентларини ҳосил қиладиган қуйидаги малака гуруҳлари фарқланади:

- *лойиҳалаш;*
- *конструкциялаш;*
- *ташкilotчилик;*
- *мулоқот;*
- *билиш ва рефлексивлик.*

Кейинги йилларда педагогик маҳорат категориясига нисбатан янгича қарашлар пайдо бўлди. Педагогик маҳоратнинг анъанавий изоҳларидан бир қадар чекиниш ҳам юз берди (И.А.Зязюн, Н.В.Кузмина, В.А.Сластенин).

Педагог тадқиқотчиларнинг Санкт-Петербург мактаби, педагогик маҳоратни кишининг алоҳида ҳолати - яъни унинг касбий машғулоти кенг маънода кишилар билан ишлашнинг ўзига хос соҳаси бўлган педагогика ҳисобланади, деб тавсифлайди.

Педагогик маҳоратнинг асоси **педагогик билимдонликдир.**

Педагогик билимдонлик, деганда конкрет тарихий даврда қабул қилинган

меъёрлар (нормалар), стандартлар ва талабларга мувофиқ педагогик вазифани бажаришга қобиллик ва тайёрлик билан белгиланадиган интеграл касбий-шахсий тавсифнома тушунилади.

Педагогик билимдонлик педагогик соҳада маҳорат билан ишлаётган кишининг таълим ва тарбия ишида инсоният тўплаган барча тажрибалардан рационал фойдаланиш қобилиятини кўзда тутар экан, демак, у етарли даражада педагогик фаолият ва муносабатларнинг мақсадга мувофиқ усуллари ва шакллари егаллаши лозим бўлади.

Касбий-педагогик билимдонликнинг бош кўрсаткичи бу инсонга, шахсга йўналганликдир.

Касбий-педагогик билимдонлик педагогик воқеликни изчил идрок ета билиш ва унда изчил ҳаракат қила олиш малакасини қамраб олади. Бу хислат педагогик жараён мантиғининг яхлитлигича ва бутун тузилмаси билан биргаликда кўра олиш, педагогик тизимнинг ривожланиш қонуниятлари ва йўналишларини тушуниш имкониятини таъминлайди ҳамда мақсадга мувофиқ фаолиятни конструкциялашни осонлаштиради.

Билимдонлик ўқитувчи учун ўта муҳим бўлган учта ҳолат билан боғланган замонавий педагогик технологияларни эгаллашни тақозо этади:

- *одамлар билан ўзаро алоқада боҳишда, маданий мулоқатда бўлиш;*
- *фани соҳаси бўйича ахборотларни қабул қила билиш ва уни ўқитиш мазмунига тнслаб қайта ишлаш ва ундан мустақил таҳсил олишда фойдалана олиш;*
- *ўқув ахборотларини бошқаларга бера олиш.*

Касбий-педагогик билимдонлик асосан тўртта компоненти билан характерланади:

- *шахсга, инсонга йўналганлик;*
- *педагогик воқеликни изчил идрок этиш;*
- *фан соҳасига йўналганлик;*
- *педагогик технологияларни эгаллаш.*

Ҳозирги таълим шароитида касбий-педагогик билимдонлик яна уч компонент билан тўлдирилади:

- *билимдонлик, умуман, ўз фаолиятини жаҳон педагогик маданияти даражасида ишлаб чиқилган тажрибалар асосида ташкил этиш қобилияти ҳамда унга ва ватанимиздаги педагогикага интеграциялаша олиш;*
- *(ўз сафдоши тажрибаси ва инновацион тажрибалар билан ўзаро самарали муносабат ўрнатиш қобилияти;*
- *ўз тажрибаларини внумлаштириш ва бошқаларга бера олиш малакасида намоён бўлади.*

Педагогнинг касбий билимдонлиги креативлик билан характерланади.

Креативлик - бу касбий ҳаёт усули, кўп қиррали таълим жараёни ва тизимининг мақсадлари, мазмуни, технологиялари сатҳида янги педагогик воқеликни яратиш истаги ва малакасидир. Креативлик ўқитувчига инновацион ўзгаришлар оқимига мослашиб олишига ёрдам беради.

Ҳар қандай даражадаги касбий билимдон педагогик рефлексияга қодирдир.

Рефлексия - фикрлашнинг махсус усули бўлиб, педагогик воқеликка, тарихий-педагогик тажрибага, муайян касбий мавқенинг ташувчиси бўлган ўз шах-

сиятига қайта назар ташлашдир.

Юқоридаги касбий-педагогик билимдонликни ташкил етувчи барча компонентлар мураккаб тузилмани ҳосил қилиб, мутахассиснинг «идеал модели»ни шакллантира боради ва пировард натижада зич бирлашиб кетади ҳамда ўқитувчи шахси фаолияти тавсифини белгилайди.

Билимдонлик фақат фаолият жараёнида ва фақат конкрет касб доирасида намоён бўлади ва баҳоланади.

Педагогик муҳитда ўқитувчи фаолиятини баҳолашда, одатда, **педагогик маданият** термини қўлланади.

Педагогик маданият касбий фаолиятнинг индивидуал мазмуни билан боғланади.

Педагогик билимдонлик ўқитувчининг юксак натижаларга еришишини таъминлайди.

Педагогик маданият фаолият ва муносабатларга эстетик шакл беради.

Педагогик фаолият педагогик маданият тушунчаси таҳлили омили бўуб хизмат қилади.

Педагогик маданият умуман маданиятнинг намоён бўлишидир.

Маданият фаолият жараёни ва натижаси ўлароқ субектнинг дунё объектларини ўзлаштира боришдаги барча хатти-ҳаракатларини қамраб олувчи социал ҳодисани билдиради. Маданият инсон яратган, шунингдек, қандай восита ва метод билан яратган барча ҳодисалами ўзида бирлаштиради.

Педагогик маданиятда, умуман маданиятда бўлганидек, предмет-ҳосила ва техник-технологик жиҳатлар мавжуд.

Педагогик маданият бир қатор тизим ҳосил қилувчи унсурларга эга. Уларга қуйидагилар киради:

Педагогик лойиҳалаш маданияти. У обектив имкониятлар билан талаб ва истакларни ўзаро нисбатлаган ҳолда мақсадни тўғри танлай олиш, вазифаларни белгилаб олиш, уларнинг ечилиш босқичларини режалаштириш ҳамда зарур қуролларни танлаб олиш малакаси дир. Лойиҳалаш маданиятини намоёиш қилиш бу ижодга, яъни фавқулодда янгини яратиш, ўрнатилган меъёрлар ва намуналар чегарасидан чиқиб кета олиш қобилияти ҳам дир.

Билимлилик маданияти. У педагогик билимларнинг турли-туманлиги ва педагог томонидан бу билимларни эгалланишини билдиради.

Дунёқараш маданияти. Унинг даражасини аксарият ҳолларда педагог ва ўқитувчининг ўзаро муносабатлари жараёни ва натижалари белгилайди.

Турли намунадаги дунёқарашнинг мавжудлиги, хусусан, стихияли, мунтазам, илмий ва мистик, иррационал, оптимистик ва пессимистик, догматик ва танқидий, диний, атеистик, рационал ва педагогик фаолият субектининг ҳам бир неча намунаси борлигини тақозо қилади.

Дунёқараш маданияти фан, фалсафа, дин каби маънавий маданият унсурлари билан танишиш чоғида шаклланади.

Педагогик маданиятнинг яна бир унсури **фикрлаш маданияти** дир.

Фикрлаш маданияти ҳам кундалик ҳаёт жараёнида одатдаги воситалар, ҳам махсус воситалар (унинг таркибига формал мантиқни ўрганиш ҳам киради) да вужудга келади.

Ҳис этиш маданияти. У инсонлар олий кечинмаларининг кенг уйғунлиги ҳосиласи бўлиб, уларсиз педагогик жараёнда мулоқотнинг бўлиши мумкин эмас.

Баҳолаш маданияти у ёки бу сабаб ва ҳодисалар бўйича ахлоқий, естетик, сиёсий, ҳуқуқий, диний ёки фалсафий характердаги малакали ҳукм чиқариш қобилиятидир.

Мулоқот маданияти педагогик маданиятнинг енг муҳим компоненти бўлиб, у педагогнинг ўқувчилар, ота-оналар ҳамда раҳбарият ёки қўйи вазифа эгалловчи шахслар, шунингдек, педагогик иш доирасидан ташқаридаги барча инсонлар билан мулоқот қилиш маданиятларини қамраб олади.

Ташкилий маданият ҳам педагогик маданият тизимига киради ва у ўқитиш ҳамда тарбия жараёнини педагогик доиранинг турли даражаларида (**жамиятда, ўқув юртларида, болалар гуруҳларида**) ташкил этиш имкониятини беради.

Шундай қилиб, педагогик маҳоратнинг таркибий қисмларига қўйидагилар киради:

- *ҳар бир ўқувчи учун долзарб бўлган ҳаётий мазмун ривожланишини, ўқувчининг шу ривожланиш кесмасида, ҳаракат қила олишида, унинг ҳаёт мамунининг очилиши ва амалга ошишида ўқитувчи қандай билим билан унга ёрдам кўрсата олишини била олиш» қобилтяти;*

- *айрим ўқитувчилар ривожланиш мазмуни ва кесмаси интеграл хисобланган ҳамда жонли организм сифатида ўқувчилар (синф ва б.) гуруҳини унинг ривожланиш ва мазмун касб эта бориш жараёнида «кўра олиш» қобилияти;*

- *синжҳинг интеграл мазмуни ва интеграл ривожланиш кесмасини идрок этиш малакаси;*

- *ўзининг организмни юксак даражада англаш. Синф, ўқувчи ўз истаклари, мотивлари, афзал кўриши жиҳатидан улар учун зарур бўлган ҳақиқий ахборотларни ажрата олиш малакаси;*

- *шахсий хусусиятлар оқибати сифатида вужудга келадиган турли бузилиш вазиятларидан идрокни чалғитиш;*

- *ўз сезгиларининг нозик фарқланиш имкониятлари воситасида юқори ҳис билан бошқариш;*

- *кенг бошқарув репертуари, бошқаришнинг хилма-хил услублари, ахборотларни узатиш «қуроллари»: овоз, хатти-ҳаракат, мимика ва бошқалами эгаллаш;*

- *касбий усуллар ва методларнинг кенг жамғармаси;*

- *методологияни эгаллаш.*

5.2. Олий мактаб ўқитувчисининг касбий-педагогик фаолияти

Олий мактаб ўқитувчисининг самарали фаолияти унинг чуқур ва ранг-, баранг касбий билимлари, дарс бериш методикасини эгалланганлиги, ўз меҳнатининг психологик асосларини ҳисобга олиши билан боғланган.

Бу вазифаларнинг ҳал қилинишида педагог шахсига муҳим аҳамият берилади.

5.2.1. Ўқитувчи шахсига қўйиладиган талаблар:

Олий мактаб ўқитувчиси шахсига жиддий талаблар қўйилади. Улар педагоглар ва психологлар томонидан чуқур ўрганилган. Ўқитувчи шахсига қўйиладиган энг муҳим талаб унинг юқори малакали бўлишидир. Балки унингсиз педагогик фаолият юритиб бўлмайди. Олий мактаб ўқитувчиси ҳам шундай талабларга жавоб бериши керакки, бунда талаблар уни юксак даражада бўлғуси мутахассисни шакллантирадиган шахс даражасига кўтарсин.

Олий мактаб ўқитувчисига қуйидаги муҳим ва доимий талаблар қўйилади:

- *жамият ривожланишининг сиёсий, социал ва иқтисодий йўналишларини тўғри баҳолай олиши;*
- *муайян тараққиёт даврида жамият учун зарур бўлган бўлғуси мутахассисни шакллантириши стандартларини эгаллаган бўлиши;*
- *педагогик фаолиятни севиши;*
- *ўз соҳаси бўйича махсус билимларга эга бўлиши;*
- *заковатли бўлиши;*
- *педагогик туйғу;*
- *юксак етуклик;*
- *умумий маданият ва ахлоқнинг юксак даражаси;*
- *педагогик технологияларни маҳорат билан эгаллаган бўлиши.*

Педагог шахсига қўйиладиган қўшимча талаблар: *киришиб кета олиш, санъаткорлик, қувноқлик, яхши дид ва бошқалар.*

Юқорида санаб ўтилганлар, педагог шахсига хос бўлган туғма хислатлар эмас, балки улар педагогнинг ўз устида мунтазам ва бетиним меҳнати, улкан хизматлари натижасида юзага келтирилади.

5.2.2. Педагогик қобилият

Ўқитувчининг касбий фаолияти фавқулодда умумий ва хусусий қобилиятларни талаб қилади.

Касбий-педагогик фаолиятнинг муваффақияти хусусий педагогик қобилиятлаига боғлиқ бўлади. Педагогик қобилиятларнинг қуйидаги гуруҳлари фарқланади:

- *объектга (талабага) нисбатан сезгирлик;*
- *коммуникативлик — инсонларга юз тутиш, хайрихоҳлик, хушмуомалалик;*
- *перцептив қобилиятлар — касбий етуклик, эмпатия, педагогик туйғу;*
- *шахс динамикаси — иродага таъсир эта олиш ва мантиқий ишонтира олиш қобилияти;*
- *ҳиссий барқарорлик - ўзини бошқара олиш;*
- *креативлик — ижодий иш қобилияти.*

Педагогнинг хусусий қобилиятларига билим, малака ва кўникмаларни эгаллаш фаолияти ва шахсни тарбиялаш қобилияти ҳам тегишлидир.

Ўқитиш, ўйганиш ва ўйгатиш бўйича қобилиятларига қуйидагилар киради:

- *талабани тушунишини кўриш ва сезиш ҳамда бундай тушунишининг даражасини ва характерини ўрнатиш қобилияти;*

- ўқув материални мустақил танлаб олиш ҳамда ўқитишнинг самара берувчи усул ва методларини белгилаш қобилияти;
- материални етарли баён қилиш ҳамда унинг барча талабаларга тушунарлилигини таъминлаш қобилияти;
- талабаларнинг индивидуаллигини ҳисобга олган ҳолда ўқитиш жараёнини ташкил этиш қобилияти;
- ўқитиш жараёнида педагогик технологиялардан фойдаланиш қобилияти;
- талабаларнинг катта одимлар билан ривожланишини ташкил этиш қобилияти;
- ўзининг педагогик маҳоратини такомиллаштириш қобилияти;
- ўзининг тажрибасини бошқалар билан баҳам кўриш қобилияти;
- мустақил таълим олиш ва мустақил такомиллашиш қобилияти.

Педагогик жараёнга қаратилган педагогик қобилиятларга қуйидагилар кирди:

- бошқа инсоннинг ички ҳолатини тўғри баҳолаш, унга ҳамдардлик билдириш, ҳамнафас бўла олиш қобилияти (эмпатия қобилияти);
- тақлид қилиш учун намуна бўлиш қобилияти;
- тарбия жараёнида индивидуал хусусиятларни инобатга олиш қобилияти;
- мулоқотнинг лозим топилган услубини ҳамда ўз ўрнини топиш, келиша олиш қобилияти;
- ҳурмат қозониш, яъни талабалар ўртасида обрўга эга бўлиш қобилияти.

Педагогик қобилиятлар ичида педагогик мулоқотга бўлган қобилият алоҳида ажралиб туради.

Ўқитувчининг талабалар билан давомий ва самарали алоқаларини ташкил этишни коммуникатив қобилият билан боғлайдилар.

Коммуникатив қобилият — бу педагогик ўзаро алоқалар доирасидаги ўзига хос тарзда намоён бўладиган мулоқот қобилиятидир.

Психологияга оид адабиётларда коммуникатив қобилиятларнинг бир неча гуруҳлари фарқланади:

1. *Кишининг бошқа кишини билиши.* Бу қобилиятлар гуруҳида кишига шахс сифатида, шахснинг алоҳида қиёфаси, мотиви ва хатти-ҳаракатларига баҳо бериш, кишининг ташқи кўриниши, хулқи ва ички дунёси нисбатига баҳо бериш; савлати, имо-ишора, мимика, пантомимикасини «ўқий» олиш кабилар камраб олинади.

2. *Кишининг ўз-ўзини билиши.* У ўз билимларини, қобилиятларини ўз характери ва ўз шахсининг бошқа қирраларини ҳамда ташқаридан ва унинг атрофидаги кишилар унга нисбатан қандай баҳо бериши лозим бўлса, шундай баҳо беришни кўзда тутади.

3. *Мулоқот вазиятини тўғри баҳолай олиш.* Бу вазиятни кузатиш, унинг кўпроқ ахборот берадиган белгиларини танлаш ва унга диққатни жалб қилиш; юзага келган вазиятнинг социал ва психологик мундарижасини тўғри идрок этиш ва баҳолаш қобилиятидир.

5.2.3. Ўқитувчи фаолияти турлари

Олий мактаб ўқитувчисининг касбий фаолияти турии йўналишларда бўлади. Улардан энг муҳимлари тубандагилар:

Ўқув педагогик фаолият. Бу фаолият жамият талабларига мос равишда олий мактабда ўқув жараёнини ташкил этишга йўналтирилади. Олий мактабдаги ўқув жараёни учун ўқув ва илмий-тадқиқот ишларининг узвий боғлиқлиги, талабалар фаоллиги ва мустақил ишлари ижодий потенциал бўлган шахс аҳамиятини ошириш характериидир.

Олий мактабдаги педагогик фаолиятда назарий ва амалий фаолият кўшиб олиб борилади.

Назарий фаолият янги қонуниятларни очиш билан боғланади.

Амалий фаолият муайян вазиятларни янгилашга ва педагогик вазифалар тизимини ҳал қилишга йўналган бўлади.

Ўқитувчи конкрет фанни бошқа ўқув фанлари билан ўзаро боғлаган , ҳолда унинг ўқитилиш мақсад ва вазифаларини белгилайди. Талабанинг ўқув- билиш фаолиятини жонлантиришни таъминлайдиган ўқитишнинг мазмуни, замонавий шакл ва методларини ўйлаб топади.

Ўқитувчи ўқув-педагогик фаолиятининг ўзига хослиги унинг илмий-тадқиқот ишларида фаол иштирок этишидир.

Олий мактаб ўқитувчисининг педагогик фаолияти тавсифида олимлар, одатда, Н.В.Кузмина ва З.Ф. Есарова тадқиқотларига таянадилар. Улар қуйидаги компонентларни фарқлайдилар:

- конструктивлик;
- ташкилотчилик;
- илмий билиш;
- коммуникативлик.

Конструктивлик компоненти илмий-тадқиқот, ўқув-тарбия ишларида лойиҳалаш ёки ўз конструкциялаш малакаларида кўринади.

Лойиҳалаш малакаси — бу илмий изланишни ёки ўқув-тарбия жараёнини моделлаштиришнинг интеллектуал малакаларидир. Ўқитувчининг лойиҳалаш малакаси З.Ф.Есарова томонидан тадқиқ этилган.

Олий мактаб ўқитувчиси фаолиятини тавсифлаш ва баҳолаш учун қуйидаги сатҳлардан фойдаланилади:

- *репродуктив.* Бунда ўқитувчи фақат ўзининг ахборотларини лойиҳалаштиради, лекин аудиториядаги талабаларнинг савияларини ҳисобга олмайди;

- *мослашувчан.* Бу сатҳда ўқитувчи ўқув ахборотларини аудиториядаги талабаларнинг савияларига мос қилиб моделлаштиради;

- *локал-моделлаштириш.* Бу сатҳда ўқитувчи ахборотларни баён қилибгина қолмайди, балки айрим масалалар бўйича билим, малака ва кўникмалар тизимини моделлаштира олиши лозим;

- *тизимли-моделлаштирилган билим.* Бу сатҳда конкрет фанни ўзлаштириш

5.2.3. Ўқитувчи фаолияти турлари

Олий мактаб ўқитувчисининг касбий фаолияти турли йўналишларда бўлади.

Улардан энг муҳимлари тубандагилар:

Ўқувпедагогика фаолият. Бу фаолият жамият талабларига мос равишда олий мактабда ўқув жараёнини ташкил этишга йўналтирилади. Олий мактабдаги ўқув жараёни учун ўқув ва илмий-тадқиқот ишларининг узвий боғлиқлиги, талабалар фаоллиги ва мустақил ишлари ижодий потенциал бўлган шахс аҳамиятини ошириш характеридир.

Олий мактабдаги педагогика фаолиятда назарий ва амалий фаолият қўшиб олиб борилади.

Назарий фаолият янги қонуниятларни очиш билан боғланади.

Амалий фаолият муайян вазиятларни янгилашга ва педагогика вазифалар тизимини ҳал қилишга йўналган бўлади.

Ўқитувчи конкрет фанни бошқа ўқув фанлари билан ўзаро боғлаган , ҳолда унинг ўқитилиш мақсад ва вазифаларини белгилайди. Талабанинг ўқув- ж билиш фаолиятини жонлантиришни таъминлайдиган ўқитишнинг мазмуни, замонавий шакл ва методларини ўйлаб топади.

Ўқитувчи ўқув-педагогика фаолиятининг ўзига хослиги унинг илмий-тадқиқот ишларида фаол иштирок этишидир.

Олий мактаб ўқитувчисининг педагогика фаолияти тавсифида олимлар, одатда, Н.В.Кузмина ва З.Ф. Есарова тадқиқотларига таянадилар. Улар қуйидаги компонентларни фарқлайдилар:

- конструктивлик;
- ташкилотчилик;
- илмий билиш;
- коммуникативлик.

Конструктивлик компоненти илмий-тадқиқот, ўқув-тарбия ишларида лойиҳалаш ёки ўз конструкциялаш малакаларида кўринади.

Лойиҳалаш малакаси — бу илмий изланишни ёки ўқув-тарбия жараёнини моделлаштиришнинг интеллектуал малакаларидир. Ўқитувчининг лойиҳалаш малакаси З.Ф.Есарова томонидан тадқиқ этилган.

Олий мактаб ўқитувчиси фаолиятини тавсифлаш ва баҳолаш учун қуйидаги сатҳлардан фойдаланилади:

- *репродуктив.* Бунда ўқитувчи фақат ўзининг ахборотларини лойиҳалаштиради, лекин аудиториядаги талабаларнинг савияларини ҳисобга олмайди;

- *мослашувчан.* Бу сатҳда ўқитувчи ўқув ахборотларини аудиториядаги талабаларнинг савияларига мос қилиб моделлаштиради;

- *локал-моделлаштириш.* Бу сатҳда ўқитувчи ахборотларни баён қилибгина қолмайди, балки айрим масалалар бўйича билим, малака ва кўникмалар тизимини моделлаштира олиши лозим;

- *тизимли-моделлаштирилган билим.* Бу сатҳда конкрет фанни ўзлаштириш учун зарур бўлган ўзфаолияти ва талабалар фаолияти тизимини моделлаштиради;

- *тизимли-моделлаштирилган фаолият.* Бу сатҳда ўқитувчи талабалар билан бирга барча ўқув-тарбия ишлари тизимини моделлаштира олади.

Ташкилотчилик фаолияти. Бундай фаолият илмий изланиш ва ўқув-тарбия

жараёнини аниқ режалаштириш ва ташкил этиш малакасида кўринади. Бу ўқитувчи, талаба ва бошқа олимларнинг ўзаро алоқадор фаолиятидир.

Ташкилотчилик фаолияти ўзини, ўзининг вақтини; талабаларнинг индивидуал, гуруҳ, коллектив ишини биргаликдаги тадқиқотларини амалга ошириш учун кадрларни танлаб олиш ва уларнинг вазифаларини белгилаб беришни ташкил этиш малакасида намоён бўлади.

Ташкилотчилик фаолиятининг асосий вазифаси шу фаолият иштирокчиларининг хатти-ҳаракатларини интеграциялашдир.

Илиний-билиш фаолияти. Бу фаолият атроф-оламни ва ўзини чуқур ва ҳар томонлама **билиш** малакасида кўринади.

Ўқитувчи ўз тадқиқотлари, талабалар ва аспирантларнинг илмий фаолияти жараёни ва натижаларини таҳлил қилади.

Коммуникативлик фаолияти. Бу фаолият сафдошлари ва талабалар билан мақбул ўзаро алоқаларни белгилаш малакасини кўзда тутди.

Коммуникативлик фаолияти асосида ўқитувчининг ўз-ўзини бошқариш қобилияти ётади.

Тадқиқотчилар педагогик вазифани педагогик жараённинг асосий бирлигини намоён етадиган ўзига хос тизим сифатида изоҳлайдилар.

В.А.Сластенин педагогик вазифа деганда, билиш, воқеликни янгилаш (ўзгартириш) мақсади бўлган ўйланган педагогик вазиятни тушунади.

Ўқитувчининг мақсадга йўналган фаолиятида педагогик вазифанинг: **стратегик, тактик ва оператив** каби уч катта гуруҳи фарқланади.

Стратегик вазифа. Бу ўзига хос улкан вазифа. Стратегик вазифалар таълимнинг умумий мақсадларидан келиб чиқади. У жамият ривожланишининг обектив еҳтиёжларини акс еттиради. Бу вазифалар педагогик фаолиятнинг дастлабки мақсади ва якуний натижаларини аниқлаб беради.

Жорий педагогик жараёнда стратегик вазифалар тактик вазифаларга айланади.

Тактик вазифалар таълимнинг якуний натижаларини таъминлашга йўналганлигини сақлаб қолган ҳолда стратегик вазифаларнинг у ёки бу бос-қичида ҳал қилинадиган вазифалардир.

Оператив вазифалар педагог амалий фаолиятида жорий ва биринчи навбатда ҳал қиладиган вазифалардир. Олий мактаб ўқитувчисининг касбий фаолият таҳлили шуни кўрсатадики, бу касб ўта мураккаб ҳамда ўта ижодий касбдир.

Шундай қилиб, ўқитувчининг педагогик маҳорати педагогик вазифаларни юксак даражада ечиш, ўқитувчининг шахсий хислатлари синтези, унинг ранг-баранг илмий соҳадаги ва педагогик фаолиятидаги билим ҳамда малака ва кўникмалари билан белгиланади.

АДАБИЁТЛАР

1. Азизходжаева Н.Н. Педагогические технологии в подготовке | учителя. Ташкент, 2000.

2. Аллаёров И.А. Дидактические основы активного обучения управленческим дисциплинам. — Ташкент: Фан, 1994.

3. Беспалько В.П. Педагогика и прогрессивные технологии обучения.- М., 1995.
4. Беспалько В.П. Слагаемые педагогической технологии. — М., 1989.
5. Бордовский Г.А., Извозчиков В.А. Новые технологии обучения: Вопросы терминологии// Педагогика. — 1993.-№5.
6. Гальперин П.К. К теории программированного обучения. — М., 1967.
7. Кларин М.В. Инновации в мировой педагогике. — Рига, 1995. ь
8. Кларин М.В. Педагогическая технология. — М., 1989.
9. Кудрявцев П.О. Проблемное обучение. Истоки и сущность.: Знание, 1991.
10. МолибогАТ. Программирование обучение. — М., 1967.
11. Пидкасистый И.И. и др. Технология игры в обучении и развитии.- М: РПА, 1996.
12. Самоунина Н.В. Организационно обучающие игры в образовании.- М.: Народное образование, 1996.
13. Селевко Г.К. и др. Дифференциация обучения. — Ярославль, 1995.
14. Селевко Г.К. Опыт разработки теории педагогики сотрудничества. Методические рекомендации. Ч. 1,11. —Ярославль, 1988, 1989.
15. Селевко Г.К., Тихомирова Н.К. Педагогика сотрудничества о перестройке школы. — Ярославль, 1990.
16. Унт Инге. Индивидуализация и дифференциация обучения. -М.: Педагогика, 1990.
17. Шаталов В.Ф. Педагогическая проза. — М.: Педагогика, 1980.
18. Эльконин Д.В. Психология игры.- М., 1979.
19. Юдин В.В. Педагогическая технология. — Ярославль, 1997.

ХУЛОСА

Олий таълимдаги ислохотлар замонавий босқичи демократик юксак ривожланган мамлакатлар даражасида Ўзбекистоннинг илғор илмий-техник, иқтисодий, ижтимоий ва маданий ривожланишини таъминлашга қодир ва маънавий, маданий ва ахлоқий сифатларга ега юксак малакали рақобатбардош кадрларни тайёрлашни талаб этади.

Олий мактабда таълим мазмуни мутахассислар шахсини ривожлантириш, йиларнинг чуқур фундаментал билимларини ва амалий тайёргарликларининг асосий воситаларидан бин ҳисобланади.

Олий мактабда таълимнинг янги мазмуни замонавий босқичда давлат стандарти билан белгиланади.

Олий таълим стандарти кадрлар тайёрлаш, таълим мазмуни сифатига талабларни белгилайди.

Давлат стандарти меъерий хужжатлари асосида олий мактабда ўқитиш жараёнини такомиллаштириш йўллари белгиланади.

Олий мактабда ўқитиш жараёни ижтимоий-педагогик қонуниятлар билан белгиланади ва ўқитиш ташкилий шакллари ва методлари турли-туман тизим-

лари доирасида амалга оширилади.

Олий мактабда таълим мазмунини қайта ташкил қилиш: мутахассисларни тайёрлаш янги самарали шакллари излаш бевосита талабалар билим олиш фаолиятларини фаоллаштириш билан боғлиқ.

Билим олиш фаолияти назарий асосларини асослаш учун яқин шарқ ва Марказий Осиё қомусий олимларининг педагогик қарашлари муҳим аҳамиятга эга.

Олий таълим мазмунининг сифатини такомиллаштириш педагогикадаги бугунги кунда янги педагогик инновация йўналишисиз мумкин эмас. Олий мактабда инновациён жараёнлар инновациён хусусияти янгиликлар киритиш, ўқитувчилар касбий имкониятлари билан белгиланади.

Олий мактабда педагогик инновациялар педагогик технологиялар муаммолари билан узвий боғлиқдир.

Педагогик технологиялардан фойдаланиш таълим технологиялари ихний асосларини, муаллифлик мактабларини ва янги тажриба технологияларини ишлаб чиқиш билан боғлиқ.

Мазкур қўлланмада педагогик технологияларни тизимлаштириш ва умумлаштиришга уринишлар ушбу муаммони ҳал этмайди. Таълим мазмунини янада такомиллаштириш олий мактабда ўқув жараёни янги технологик муаммоларни қўйишни ва ҳал етишни талаб этади.

Асосий фойдаланилган адабиётлар рўйхати

1. Азизходжаева Н.Н. Педагогические технологии в подготовке учителя. Ташкент, 2000.
2. Аллаёров И.А. Дидактические основы активного обучения управленческим дисциплинам. — Ташкент: Фан, 1994.
3. Бешалько В.П. Педагогика и прогрессивные технологии обучения.- М., 1995.
4. Беспалько В.П. Слагаемые педагогической технологии. — М., 1989.
5. Бордовский Г.А., Извозчиков В.А. Новые технологии обучения: Вопросы терминологии// Педагогика. — 1993.-№5.
6. Н.В.Вишнякова. Креативная психопедагогика. - Минск, 1995.
7. С.М.Годник. О сущности профессионально-педагогической деятельности. Воронеж, 1992.
8. Гальперин П.К. К теории программированного обучения. — М., 1967.
9. В.И.Загвязинский. Инновационные процессы в образовании и педагогическая наука. -Тюмень, 1990.
10. Инновационная обучение: стратегия и практика. - М., 1994.
11. Инновационные методы обучения в вузе. Сборник научных трудов.- Мурманск, 1993.
12. Кан-Калик В.А., Никандров Н.Д. Педагогическое творчество. -М.,1990.
13. Кларин М.В. Инновационные модели учебного процесса в современной зарубежной педагогике - М.,1994.
14. Кларин М.В. Инновации в мировой педагогике. — Рига, 1995.
15. Кларин М.В. Педагогическая технология. — М., 1989.
16. Кудрявцев П.О. Проблемное обучение. Истоки и сущность.: Знание, 1991.

17. Молибог А.Г. Программирование обучение. — М., 1967.
18. Пидкасистый И.И. и др. Технология игры в обучении и развитии.- М.: РПА, 1996.
19. Самоунина Н.В. Организационно обучающие игры в образовании. - М.: Народное образование, 1996.
20. Селевко Г.К. и др. Дифференциация обучения. - Ярославль, 1995.
21. Селевко Г.К. Опыт разработки теории педагогики сотрудничества. Методические рекомендации. Ч. 1,11. -Ярославль, 1988,1989.
22. Селевко Г.К., Тихомирова Н.К. Педагогика сотрудничества о перестройке школы. — Ярославль, 1990.
23. Слостенин В.А., Кодымова Л.С. Педагогика: Инновационная деятельность. - М.: Магистр, 1997
24. Унт Инге. Индивидуализация и дифференциация обучения.- М.: Педагогика, 1990.
25. Шаталов В.Ф. Педагогическая проза. — М.: Педагогика, 1980.
26. Эльконин Д.В. Психология игры.- М., 1979.
27. Юдин В.В. Педагогическая технология. — Ярославль, 1997.

Мундарижа

Муқаддима.....	1
1.2. Олий мактаб таълим мазмуни.....	4
1.2.1. Таълим мазмунини шакллантиришнинг раоҳияти ва назарияси	4
1.2.2. Таълим мазмуни танлаш тамойиллари ва меъёрлари	7
1.3. Олий мактабда ўқитишни ташкил етишнинг шакл ва методларига кўйиладиган талаблар	8
1.3.1. Асосий қоидалар	8
1.3.2 Олий мактабда ўқитиш шакллари.....	10
1.3.3. Олий мактабда ўқитиш методлари	17
1.4. Билиш фаолияти тўғрисида шарқ мутафаккирларининг илмий-педагогик қарашлари	23
1.5. Олий мактаб талабаларининг билиш фаолияти	26
2 БОБ. ТАЛАБА ШАХСИ РИВОЖЛАНИШИ ТАВСИФИ	32
2.1. Шахс ривожланишининг умумий қонуниятлари	33
2.2. Ўсмирлик даврида шахснинг шаклланиши	.37
2.3. Талабанинг ақлий фаолият хусусиятлари ...	39
3 БОБ. ОЛИЙ МАКТАБ ЎҚИТУВЧИСИНИНГ ИННОВАТЦИОН ФАОЛИЯТИ	43
3.1. Инновацион фаолиятининг назарий омиллари	44
3.2. Ўқитувчининг инновацион фаолияти тузилмаси	47
3.3. Ўқитувчининг инновацион фаолиятини шакллантириш шартлари.	51
4 БОБ ПЕДАГОГИК ТЕХНОЛОГИЯНИНГ ИЛМИЙ-НАЗАРИЙ АСОСЛАРИ	55
4.1. Педагогик технологияларнинг илмий асослари	56
4.2. Муаммоли ўқитиш технологияси.	61

4.3. Ўйинли технологиялар	81
4.4. Танқидий фикрлашни ўстирувчи фаол методлар.	99
4.5. Муаллифлик технологияси	106
4.5.1. Шахсни кўзда тутишга асосланган педагогик технологиялар	106
4.5.2. Ўқитишни жадаллаштириш технологияси	107
4.5.3. Ўқув жараёнини самарали бошқариш ва ташкил этиш асосига қурилган педагогик технологиялар	110
4.5.4. Ўқитишни табақалаштириш.....	112
4.5.6. Дастурлаштирилган ўқитиш технологияси	115
5 БОБ ПЕДАГОГИК МАҲОРАТ АСОСЛАРИ..	120
5.1. Педагогик маҳорат ҳақида тушунча.....	121
5.2. Олий мактаб ўқитувчисининг касбий-педагогик фаолияти	125
5.2.1. Ўқитувчи шахсига қўйиладиган талаблар:	126
5.2.2. Педагогик қобилият	126
5.2.3. Ўқитувчи фаолияти турлари	128
5.2.3. Ўқитувчи фаолияти турлари	128
ХУЛОСА	131

СамГАСИ 10.11.2006